579735

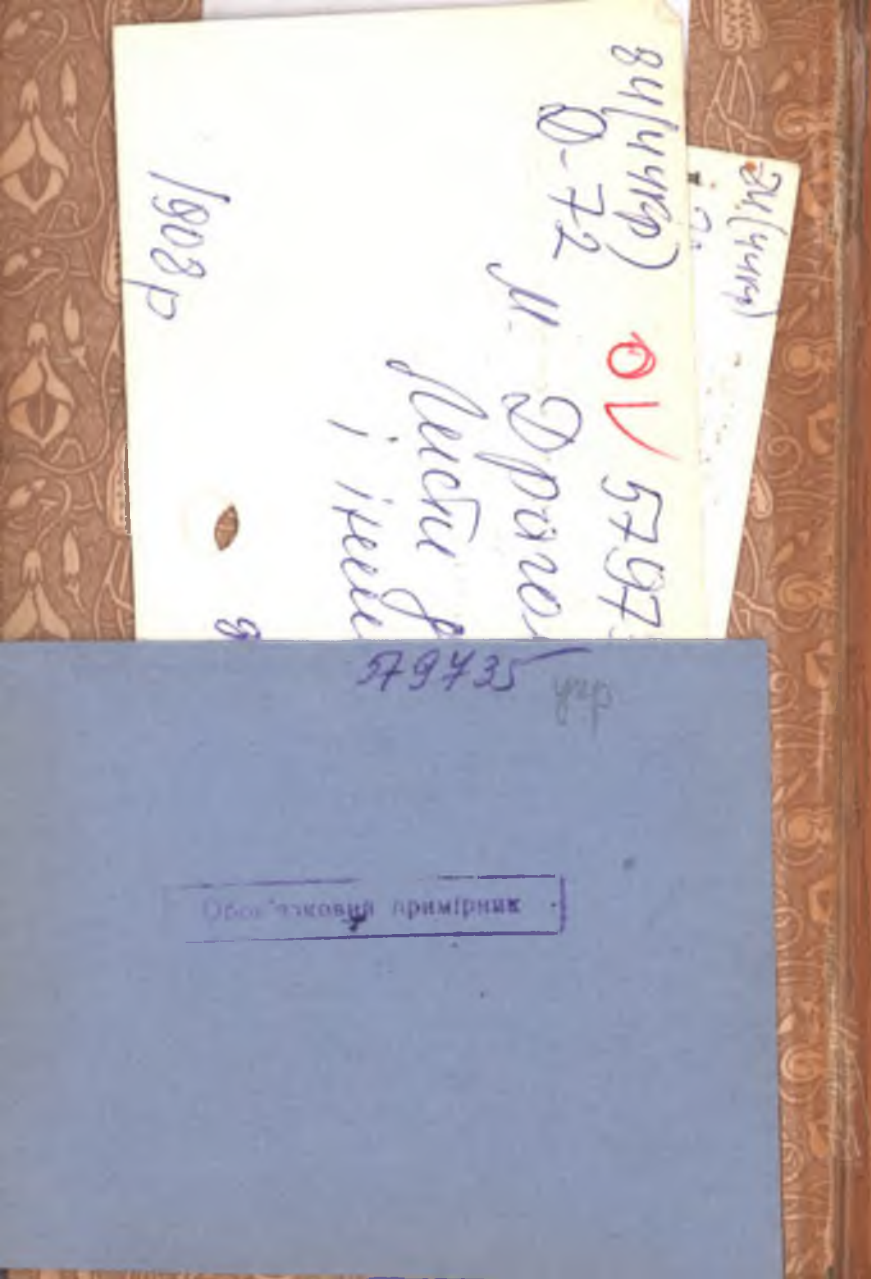

84(4Укр)
Д-72
1908р
579735 укр
Обов'язковий примірник

М. ДРАГОМАНОВ.

ЛИСТИ ДО ІВ. ФРАНКА

І ИНШИХ.

1887–1895.

НБ ПНУС
579735

ВИДАВ

ІВАН ФРАНКО.

Обов'язковий примірник
ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ № 2

ЛЬВІВ, 1908.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

84(4Укр)1
Д-72

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Приміщенський університет
ім. Василя Стефаника
БІБЛІОТЕКА
ІНВ. № 5797-35

ПЕРЕДМОВА.

Випускаючи в світ отсю другу частину кореспонденції Драгоманова зо мною і иншими, я вичерпав усе з рукописної спадщини незабутнього покійника, що зберегло ся у мене.

Не можу тут давати анї просторої студії про ті листи, анї характеристики їх автора; на се ще буде час і місце, тим більше, що се тілько частина його кореспонденції навіть із самими тілько Галичанами; жде опублїкованя прим. його кореспонденція з М. Бучинським, до якої і у мене знайшли ся важні причинки і якої приготованєм заняв ся д. М. Павлик. Та найважнїйші будуть певно листи Драгоманова до Павлика, яких опублїкованю не стоїть нїщо на перешкодї.

Не можу не висловити тут свого щирого жалю що до деяких уступів моєї передмови до першого тому листів Драгоманова. Тепер, обіймаючи всю її цілість, я розумію ясно, як мало ми, його ученики, розуміли його за його житя, як мало ми здібні були піднести ся на ту висоту знаня

і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускав ся ніколи. Він був для нас правдивим учителем, і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, виросших у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, яснійші шляхи европейської цівілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менше стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і нашого народнього діла, то се в найбільшій мірі заслуга пок. Драгоманова.

Отся друга частина листів на мій погляд має велику вагу особливо для пізнаня Драгоманова як чоловіка високої душі і високого розвою, якому справді ніщо людське не було не то чуже, але й байдуже. Незвичайна ріжносторонність його інтересів, незвичайна живість і ясність їх зрозуміня йде в парі з незвичайним критицизмом його розуму, критицизмом вродженим, а не подіктованим вякою доктріною, і з неменшою суцільністю і гармонією його вдачі, сконцентрованої на високій, ідеальній основі. Вічно занятий великими питанями піднесеня рідного народа він ніколи не спускає з ока органічного звязку нашої історії з иншими. Він уважає своє житє виключно службою високому ідеалови розвою і поступу, і се давало йому силу і рівновагу духа у всіх тяжких досвідах його жытя. До остатньої хвилі, зломаний тяжкою недугою, він не тратить молодечого запалу до праці ані своєрідного, щирого гумору. Скептик до дна душі він уміє розпалювати

віру в ідеал і почутє совісти та громадських обовязків у душах найтупійших людий. Се була виємкова натура, в двоє дивна серед української нації, такої богатої натурами пассівними, вузкими і тупими. Він був немов сотворений на духового провідника великої нації, а хоча доля позавидувала йому, то все таки він зробив ся і буде довго ще сумлінем нашої нації, ясним, непідкупним і непоблажним, правдивим компасом для грядущих поколінь, як їм жити і як працювати.

В заключеню додатків до листів і недрукованих доси прегарних статей Драгоманова, уміщених на кінці сего виданя, я не міг відмовити собі помістити невеличку рукописну статейку д. Олексія Білобородова п. з. Памяти учителя. Звертаю увагу читачів на сю статейку, памятку одного з найсимпатичнійших молодих Українців, з якими мині довело ся познайомити ся. Тихий і скромний, з досить високою освітою, хоч не знаю чи скінчив гімназію, він десь у початку 80-их років наслідком якогось „випадку“, хоча за легальним паспортом появив ся у Львові і замість звичаєм инших еміґрантів гаяти час на безконечних розмовах та дожиданю „слушного часу“, вишукав собі працю для заробленя хліба, став за наборщика в одній львівській друкарні, а потім, коли явила ся потреба адміністратора в Науковім тов. ім. Шевченка, навчив ся бухгальтерії і серіозно підготовив ся до свойого обовязку. І товариство певно було б знайшло в нім ідеального робітника не на самім ліше адміністраційнім полі, бо як кажу, він був чоловік з доброю

освітою, яку старав ся раз у раз доповнювати лектурою і в вільних хвилях, за моєю порадою переложив найкращий уступ із Історії середньовікової Франції з історичної серії праць Лявісса-Рамбо. На жаль не вспів переписати сеї праці на чисто, коли якась безглузда і безпідставна денунціяція з Россії спонукала шефа київських жандармів Новіцкого зажадати у львівської поліції, щоб вислала Білобородова до Россії. На розказ поліції він зараз же виїхав, на границї його арестовано і під конвоєм завезено до Київа, але швидко й сам Новіцкий переконав ся, що всї підозріня були безпідставні і його випущено, — розуміють ся, з полишенєм під поліційним дозором. Він поїхав до Катеринодара, пробував своїх сил як кореспондент, а далї й редактор газети „Донская рѣчь“, оженив ся і мав якийсь процес, у якім його увільнено, та коли я, пригадавши його собі як знамениту робучу силу написав йому лист і просив вертати до Галичини, одержав від нього сердечний лист, але повний такої зневіри і безнадїйности, що серце моє стискало ся мов у клїщах читаючи його. Кілька тижнїв по одержаню того остатнього листу Білобородова я одержав від його приятеля, д. Ерастова з Катеринодара відомість, що Білобородів вбожеволїв невлїчимо і запертий у шпиталї. Чи він умер там, чи живе ще, не знаю.

Честь памяти сеї щирої душі!

Рік 1887.

N. 64. Лист до І. Франка. Chemin Dancet 14. Géneve. 2. Февр. 1887.

Шановнїй Добродію.

Дуже дьакую Вам за пересилку грошей (300 р.), котрі вспіли ще добігти раніше, ніж росс. курс зовсім пішов к чорту. (Сьогодні він вже 224, ja розміньав 231; коли віjна буде, то певно j 150 не дадуть). Коли Ваша жінка вже вернулась, то пожалуjста напишіть, чи передала вона лист Лисенкові, і шчо вона чула в загалі цікавого в Киjіві по інтересним нам справам.

Ja не получив од Вас одповіді: 1) Коли вийде Альманах Лукича? 2) Коли Ви почнете печатати Ваш Альманах? 3) Чи згожуjетесь печатати там мій матерjал j поjасненьньа на Старі Укр. вірші?

Мене просьать із Румуніjі переслати л и с т з запитами про стан робітників дльа статистичноjі анкети. Памьатаjете, Ви колись з П—ком видали такиj лист. Коли в Вас ще jесть воно, то будьте ласкаві вишліть по такому адресу: Domera lui Costica Dobrudjanu, Gara Ploesti Romanie.

В остатньому листу ja Вам через те казав про розмови ріжних льудеj про моjу переписку з Киjанами, шчо з листів кількох Галичан довідавсь jасно, шчо вони читали моjі листи, хоч

суті діла не розумійуть, не знаючи всього, і виводьять де шчо не тільки дльа мене непріятне, а противне пріпціпам, котрі ja вважаю за правдиві. Так ja між пичим завше вважав, шчо всьакий мусить не тільки працьувати за хліб, але і перш усього на хліб, котрий мусить виробити собі своєю працею. В остатні роки вийшло так, шчо ja одступив од останьнього пріпціпа. Ja хотів би впевнити льудей, шчо тут не сама моя вина, хоч звісно јесть і моја: не треба нікому довірьатись окрім самого себе. Послухавши товаришів ja поїхав за грьаницьу і лишив себе зарібку в Россіїі, а взьавшись видавати укр. соц. речі, ja порвав свої звьазки з тутешніми ліберальними кругами, котрі могли мені дати заробок професорськиј в Італіїі або Франціїі. Коли Громада ввірвалась, ja всьако старавсь перевести свої відносини з товаришчами на договорно-робітницькиј стан, предлагаючи їім бути спеціальним наймитом дльа обробки укр. етнографічних матерјалів, починаючи з пісень політичних, котрі вважав можливим видавати тільки тут. Предложену мені комбінаціју, шчоб ja писав дльа росс. журналів, де б то товаришчі моји печатали моји праці, ja критикував a priori. Тепер a posteriori вијшла моја правда: чотирі моји статьті, котрі післані в Петербург на умовах, јакі мені були звелені, ось вже більше року не печатајуть сьа; з кијівських за дві не заплачено, а дві лежать більше пів року. (Цими дньами пошльу шче дві, на ту ж дольу.) Порьад з тим товаришчі оказались не в силах (в охоті їіх ja не сміју сумніватись) здобути мені навіть роботу зовсім безтенденціју, напр. переводи (оце цими дньами одна баринья-московка здобула нам роботу: перекладати повістки Catulle Mendes'a, Maupassant'a et cetera, потребујемо послати.) Так і вијшло, шчо ja повпавсь в стан філантропічниј, тоді, јак ja звик бути в етані робітницько-договорному. Ja бојусь, шчоб льуде не подумали, шчо ja вважаю стан філантропічниј за скільки небудь нормальниј. От все, про шчо мені ходить. Решта вже моје діло.

Ваш М. Др.

4. Оце дочитав книжку: L' historie des religions, Son esprit, sa methode et ses divisions, son enseignement en France et à l' étranger par Maurice Vernes. Directeur adjoint a l' Ecole des Hautes-Etudes (Sorbonne). Там між пичим јесть цікава программа курса історіїі рел. феноменів, котра сама мајже даје курс. Чи не схочете помістити јеї переклад в Поступі? Вона всього 19 сторін, та до неї треба вступу $1^1/_2 - 2$ сторін.

3 Февр.

Получив великиј лист од Кијан, та жаль, шчо до нього не приложено звістки, хто јого передаје, шчо шче вбільшује анонімність листу, а з анонімности ніколи добра не виходить.

Принесли пакет од вашоїі жінки: 625 р. і листок.

Спасибі, на листок буду одповідати скоро, а поки спитају тільки, шчо „125 р. отъ дѣвицы“ не получав і не розумију, шчо воно значить „дѣвица“. (Не розумију також потреби плутать массу лиць і способів, коли јесть така проста дорога јак Ви). Чи не могли б Ви поjаснити, шчо значить „дльа Кузьми“. Чи особисто дльа Кузьми, чи на Кобзарьа (јак колись було вмовлено посилати). Ja не розібрав того, шчо написано про 300 р. од громади за 1887 р. За јакиј це строк?

Шчо чути в Россіїі про вијну?

N. 65. Лист до Кіян. 3 Февр. 1887 — 12 февр.

Начну свій лист з того, шчо ј Ви, то б то з пізнього часу Вашоји одповіді на листи моји, писані рік тому назад. Це річ не пуста, а сама по собі даје кльуч до наших незгод. Нігде окрім у нас ја не бачив, шчоб товаришчі, співпрацьовники мовчали цілий рік! Ја по собі знају, шчо коли дістану лист об цікавій мені справі од інтересного чоловіка, то не можу зараз же не сісти одповідати; бачу, шчо також робить сьа і у других, — і коли бачу, шчо цілий рік мовчать, то нічого не можу вивести, јак тільки бајдужність по крајній мірі до чоловіка. А в нас з Вами не инакше велось діло за всі десьать років. На цеј же раз, скажу просто, Ваша мовчанка була дльа мене шче тьажча післьа листу, шчо ја получив торік од Вашого имені, листу не тілько — по моји думці, звісно, — помильного по прінціпам, а ј грубого по формі („сверхбюджетная роскошь!“ — доволі цього одного!). Мало того, шчо такі мовчанки не по товариському (бо добрий хозьајін і најмитові озоветь сьа і собаку погладить), а вони мајуть шче ту невигоду, шчо поки јде одповідь, зовсім зміньујуть сьа обставини, — а коли (јак це те ж бува в нас з Вами постійно) шче зміньајуть сьа ј самі особи, котрі пишуть або говорьать од гурту, то забувајуть ся аргументи, факти, а часто ј самі сьужети розмови, — і часто замість дејаких фактів підставльајуть сьа фантазіји, јаких напр. не мало і в останньому Вашому листі.

Обертајучись тепер простішче до нього, ја скажу, шчо дуже б був радий зовсім залишити полеміку ј історију, а говорити про самі текушчі справи та руковідні прінціпи, котрих би ја хотів почути од Вас јаснішче, ніж це написано в Вашому листу. Та нијак не можна обійтись без історичних огльадів назад, коли вже не без полеміки.

По порьадку приходить сьа говорити про „Громаду“. Тьажка це дльа мене штука! Це в своїм роді „одрубаний хвіст“ в казці Богдана Хмельницького, котрий на завше буде стојати поперек нашоји згоди. Моје редакторство „Громади“ поставило мене в стан цілком противний всім моїм прінціпам житья, починајучи з такого: надіј сьа тілько на себе, стіј завше на своїх власних ногах. Взьавсь же ја за „Громаду“ тільки тому, шчо мені виразно обіцчали льуде (з Вас), не безвусі, а власне „Христових годів“ (инші навіть Петрових) — а вијшло так, шчо перші ці льуде ј дезертували з польа битви, на котрому ја, по јіх показу, протрубив аттаку. Це факт до того јасний, шчо јого ј јого послідків дльа мене не можуть заперечити тіж самі льуде. Ја по собі суджу, шчо јак би ја зробив з ким небудь таке, то 1) або б наложив на себе руки, 2) або вважав би на собі смертельний гріх, котрий би покутував до віку јакими небудь еквівалентними ділами, 3) або не простив би братові своjому, котрого ја підвів, своjеји вини і всьако всилувавсь би показати світові ј јому, шчо він сам ј винуватиј, а не ја. Зо мною вже не один з Вас вже з самого 1877—8 рр. пробував поступати по 3-му пункту, — ј тепер мајже все, шчо Ви пишете тепер про „Громаду“, јесть нішчо инше, јак поступованье по цьому пункту, доведене навіть до фантазіји. Ја винен, шчо Г—да виходила томами, винен, шчо „не порадившись з Вами“ перејшов з Відня в Женеву ј т. и. Та ж форма Гр—ди була придумана в славному комітеті 12 на Подолі; томи були придумані власне дльа того, шчоб перше основно вијаснити прінціпи науковими статьтьами, котрі ј взьались написати добродіји X. Y. Z. і т. д. (хочете, шчоб ја назвав імена ј заголовки?). Післьа томів були положені листки (ја ј видав один в 1878 р. в самий горьачий час, — а все

таки не получив і для Листка ні стрічки од членів комітету ініціативи), — коло томів брошури для інтеллігенції і народу. Один з ініціаторів придумав і формулу для всіх цих публікацій: „Громада будет изданіе раздвижное“. Як тільки я переступив границю, „раздвижныя“ публікації печатались (я навіть прибавлю, шчо вони то, напр. брошьури „Як наша земля“, „Турки внутр. і вн.“ і т. д. мали найбільше ходу в публиці із всіх наших публікацій). Задержалась тільки публікація томів „Громади“, бо мене цілий рік водили обіцьанками прислати праці, а потім я мусив сам писати їх ½, а в другій помагати складувати зовсім сирої матерял. І для того і для другого я мусив учитись, бо памятаєте, я по вговору мав писати статьті по еврон. релігійним питаньам, а всьу укрaїнологію обіцьали писати спеціалісти, в котрих я тілько шчо хотів вчитись як школьар, перед тим, як мене вислано видавати Гр—ду.

Також само в Київі було предвиджено, шчо Гр—да буде виходити в Женеві (або Лондоні), коли австрійська цензура буде для неї тьажка. Були такі, шчо хотіли зразу поставити Гр—ду в Женеві або Лондоні, і таких було трохи не більшість, так шчо я сам на силу одстояв Австрію хоч на перші пори (я був мабуть найменьшій радікал з усіх 12; вже про Одесців і не кажу, — там мені насилу вдалось одстояти ліберальній, а не бунтарський характер Гр—ди). Коли цензура причепилась до Терлецького (Nb. з поводу брошури присланої помимо мене з Київа і Одесси, брошури з бунтарською думкою, вложеною словами Шевченка, проти котрої я остерігав Терлецького) і коли Т—ий і К° мені ясно сказали, шчо тепер треба їхати в Женеву, то я зараз об тім звістив товаришчів і за повною їх згодою (покликуюсь на тих 5—6 чоловіків,

котрі в 1876 р. була в Відні) перейхав у Женеву. Проти слів, шчо в Женеві Гр—да загубилась між иншими россійськими виданьами соціально-революційними я просто вважаю недостойним споритись, — бо скорше можна сказати, шчо Ваша компанія в 1876—77 р. загубилась серед київських росс. бунтарських кружків (звісно, ораторів їх), ніж Гр—да втратила шчо небудь з своєї орігінальности і самостоячести перед якими б то не було побічними кружками, виданьами і т. и. Простіть мене, а я скажу, шчо написати таке, як все рівно і те, шчо я не порадившись з Вами переніс Громаду в Женеву, можна тілько зовсім не знаючи діла, або тілько тим, шчо „бумага все терпитъ“. Звісно, не мені бути рецензентом Гр—ди і других видань моїх 1876—1878 р. Але в мене есть письменні докази ріжних льудей, украйінців, москалів і польаків, котрі в них признавали якусь пользу; було з них дешчо переложено і на польську, на сербську мову (тепер перекладаєть сьа на болгарську), дейакі виданьньа розійшлись зовсім (не тілько в Дніпро та в III-е отдѣленіе, а таки і у публіку) і тепер нема-нема, тай потребуєть то 2, то 3 екз. в Галичину, в Болгарію, а то і у Россію. Та навіть з Ваших дехто писав і казав мені тоді зовсім не таке про ці виданьньа, яке тепер Ви пишете. Додам, шчо з поводу цих видань і в Вас було зявязувались відносини хоч би напр. з земцьами, послідком чого була проба робити подібні ж виданьньа од „лібер. ліги“ у Львові. Ці проби провалились між инчим через те, шчо робились у Львові, а не в Женеві. Не буду розворушувати цеї полеміки і її мотівів. Я про цьу всьу справу нагадав тілько для того, шчоб нагадати Вам, шчо не я один уважав тоді політичну агітацію за діло потрібне.

В духу Вашої ж „ліги“ написано було мною „Соловья баснями не кормятъ“, про котре ja тільки тепер довідавсь, шчо воно було Вам „не на руку“. Так і Ви вірили в Л. Меликова? Звичайно, нашому брату-емігранту кидають в вічі докір, шчо ми не знаємо дійсних обставин (цей докір кинути нічого не коштує!). Але ж на цей раз мені з Женеви було видко, шчо Л. М. ні царьа не одурить (хоч би й хотів), ні голови його не вбереже. А Ви в Россіі цього не побачили! А вийшло по моєму! Шчо ж таке Вам було не на руку, ja навіть догадатись не можу. В усьакім разі ja повторью, шчо писав ja ту брошьуру згідно не тільки з моїми прінціпами, а і з Вашими тодішніми, котрі Ви висказували в умовах, в листах, в публікаціях в роді „Задачи земства“. В тих ж прінціпах писав ja і потім і в „Вольное Слово“, з цим вийать поновилась і історіja Гр—ди, а власне, шчо в ньому не було і рьадка писаного ініціаторами Гр—ди. Однакож ja получив од Вашого имені на 2-ий рік мого писанььа в „В. Словѣ“ вираз похвали, шчо ja пишу в цій газеті. Мене самого здивувала тоді цьа заjава (в мене jесть лист, в котрому говорить сьа од коллективности — спішу замітити, шчо цей лист писаний зовсім не ким небудь з jеретиків, теперішніх „політіків“), бо вона виходила на те, jак би ja поручив кому небудь сказати в Київі Ринекові, шчо він добре робить, коли „лікарствуje“, а тільки ja такий документальний вираз згоди получив. Тепер може скажете, шчо і В. Слово було Вам не на руку. Певно, скажете, бо майже таке говорите про „В. Спілку“.

Цьа В. Спілка носить на собі слід своїх зародин, доволі чудний через те, шчо само т о в а р и с т в о В. Сп. провалилось. Про мертвого легко говорити, шчо він завше і був слабий. Ja мав резони вірити в дejаку силу покійника. Ну, та нехай ja помилився. Тільки шчо ж хто з Вас може сказати проти осередка В. Сп.? Jак навмисне, тепер виявилось, шчо навіть проект Костомаровськиj конституції був jак раз такий в основі, тільки радікальнішчий в формі, jак В. Сп. (Див. Русская Старина, 1886, Январь, 187—188). Ja, значить, виложив у В. Сп. „исконний“ украjінофільський політ. соц. ідеал. Ви самі нічого проти В. Сп. не кажете в мотівах свого засуду, окрім того, шчо „вона не показуje молодіжі перших кроків то того ідеалу“. Та перш усього В. Сп. своjею практичною стороною не обертаjеть сьа до молодіжі, а радить jій перш усього вчитись свого і чужого. По моjій думці не довчившись не тільки не слід братись за політіку, а навіть і за „Додатокъ до Батьковщини“, котрий показуje тільки низький стан „культури“ своїх авторів. Боjусь, шчо і другі „не-політичні“ а „культурні“ праці подібних же культурників не будуть вишчі.

Дльа молодіжі В. Сп. може мати тільки літературну ціну, jак напр. катехизм державного права, або шчо. З цього ж боку ja позвольаjу собі думати, поки мені не докажуть противного, — В. Сп. по меньшій мірі може застановити думку на дejаких річах, котрі треба тепер знати і розуміти всьакому будушчому дійачу, — а окрім того нашому молодому чоловікови даje пересторогу проти формул, котрі дуже ходьать по россіjській молодіжі: проти народовольства, народничества, наjівного украjінофільства і т. п. Та і самі конечні цілі В. Сп. (про котрі треба ж кому небудь говорити) не такі то вже і „мрії“. Про них недавно говорили земства (нехай тільки вийать наскочить війна, то вийать заговорьать), — про більшу частину навіть тепер хоч крізь зуби, а говорить і підцензурна печать. Тільки всі н е н а ш і говорьать з свого погльаду, — то і нам

треба говорити з свого. Ви ј самі не одрікаєтесь говорити, тілько не печатно, а устно!

Тут ја вже просто крикну: бога ради, не смішіть льудеј! Ну, не вміју ја писати, — пишіть Ви; ну, нема грошеј печатати — не печатајте, не давајте мені, але ж не доказујте, шчо устна пропаганда ліпше печатноји... Ја щось подібне тілько од бунтарів колись чув, так тож були зовсім „троглодіти“ і тепер ті з них, хто дожив до сьогодні, самі смійуть сьа над своїм троглодітством. Јій богу, читајучи 28 сторону Вашого листу подумајеш, шчо не тілько Гутенберга, а навіть Кадма вважајете не тільки лишніми, а навіть шкодливими дльа Вашого напрьамку. Конечно, Ви тільки проти „книгопечатанія“ і „азбуки“ дльа викладу ідеј політичних, — а „культурну“ печать і письмо признајете, — хоч все те, шчо Ви пишете проти політ. печаті (напр. шчо читајуть поверховно, шчо богато говорьать, а нічого не роблять і т. п.) можно сказати ј про читачів усьаких книг.

Хоч ја ј уважају розділ культури од політики за одну з некультурнішчих видумок (подібне казали колись бунтарі, котрі роздільали „науку“ і „насущное народное дѣло“), однако ја б меньше з Вами спорився (пождав би, поки теперішнья псевдо-культурна пошесть скінчить свій круг, јак скінчило јого безнаучне „насущное дѣло“; Nb. цікаво, шчо тепер безполітичну культуру проповідајуть ті самі Юзови, котрі недавно пльували на науку), то на лихо навкруги нас жвје політична печать і навіть ті, котрі в печаті ј словом ведуть мов би то неполітичну агітацију, в сушчности все ж або просто ставльать свій таки політичнај ідеал, або косвенно підпирајуть теперішнеј теж таки політичнај ідеал. Одними розмовами з під тиха проти цих хвиль, котрі з усіх боків нальагајуть на нашу навіть молодіж, не одібјемось.

Ја, звісно, можу дуже помильатись, а тілько мені ввижајеть сьа, шчо наша молодіж дуже „помосковльујеть сьа“ в останні роки, хоч льудеј з укр. інстинктом тепер безспорно більше. Мені видить сьа безспорнај прогресс украјінства в останні роки в наукових сферах і в массі громади (дьакујучи театру, концертам). Тільки ж коли гльану в наукові праці, то бачу, шчо матерјалу вкрајінського тепер публікујуть більше, ніж 10—15 р. назад (виключајучи тільки нар. слов.). Та тенденціја під тими публікацијами і над ними не тільки не культурна, а так просто московська. (Часто јавно дьачківська, лакејська). Дејакі ж, напр. Багалѣй, дійшли до того, шчо вже навіть „Слободская Украіна“ сказати бојать сьа, а кажуть „Юговосточная Окраина московскаго государства“. В массі публики украјінствујушчоји европејсько-украјінські ідеји зовсім послабли. Недавно получив ја кілька листів з Петербурга — туман в самих елементарних політ. соц. ідејах, — навіть статті Южакова вважајуть сьа за демократизм, федералізм — і украјінство (incredibile dictu!). Лев Толстој почитајеть сьа серед украјінців петербурських; в Москві шче гірше. Толстовське шаманство посилајеть сьа украјінцьами в Галичину, украјнофіл Чајченко переклада ј печата плоди цього шаманства в Галичині. (Ја вже не кажу, шчо с т а р і посилајуть туди такі речі, јак: „А все пречиста!“ Мордовцева, котру прочитајете в стријському Альманаху). Недавно получив ја лист од одного філософа з Новороссіји; пише, шчо книжки Юзова можно вважати за барометр думок молодіжі в Кијіві ј Одессі. В ріжних листах і розмовах (мені довелось цим літом бачити кількох украјінців з Петерб., Дону, Дніпра, Новороссіји) читајеш і чујеш: а чому ж не печатајете критичних погльадів на те, на друге, на політ. внутреннју (јесть такі, шчо лајучи

урьад, все таки довольні јого „народничествомъ“), на дімпломатичну (кажуть: чому мовчите про балканські справи?). Нехај ја не розумію вже стану, часу і т. и. А чому ж другі не пишуть, не печатајуть? Окрім того всього — політична печать, просто дотикајуча украјінських справ, јесть — галицька, та тілько така, котра ја не думају шчоб одповідала украјінським інтересам, навіть так, јак Ви јіх розумієте (на скілько ја об тім можу судити). Перш усього та галицька пресса передруковује такі писаньньа россіјських украјнофілів, в котрих проскакујуть зовсім московські думки, котрі може в Россіјі сходьать за діпломатичниј підход, або за lapsus linguae (в усьакім разі по мојому дуже негарниј і шкодливиј), але котрі в Австріјі видајуть сьа за отверті і шчирі слова. Так напр. „Дѣло“ перепечатало, јак прінціпіальну декларацију, статьју Автоновича в К. Стар. про роман Сінкевича, в котріј були виходки ј проти справедливих польсько-національних тенденціј і діла. Так „Н. Проломъ“ (смішно було мені читати в Вас, шчо мовльав ја беру јого під своју протекцију) — Н. Проломъ, котриј NB. тепер став доволі зручно зовсім не на стару, викльучну московсько-централістичну точку, а признаје себе малорусином, оддаје поклони Квітці, Костомарову, Шевченку (ја сурјозно рекомендују Вам прочитати статтьу „Чѣмъ есть для нас Шевченко?“, котра вијшла окремоју брошуроју) — і хотьачи побивати львівських народовців і з малоруськоји точки, перепечатав статтьу Костомарова з Нового Времени „Полякамъ Миротворцамъ“, в котріј цеј вождь украјнофільства, заплутавши сьа в останні часи в своји власні сітки, поставлені заміром „примирить съ нами правительство“ (слова јого листу-программи до мене), вискочив проти польаків вже зовсім перескочивши на росс. державну, та шче ј московську точку. Тепер Н. Пр. виклпкује: „мы зъ Костомаровымъ, мы — малороссы...“ а „Дѣло“ фальшујет украјнофільство!“... А саме „Дѣло“ — післьа, а то ј порьад з украјнофільськими заскоками на юзефовичеськиј лад, виголошује јак національну укр. політику программу еп. Пелеша, revolution за православје холмських уніатів, — і знаходить собі піддержку навіть в статті Кн. в В. Европи, де цеј агент језујітів при украјінських справах названиј „лучшимъ представителемъ народнаго направленія“ і т. и. (тепер в мене нема N. і не можу поцітувати текст усього). Шчоб підогнати украјінську программу до Пелеша, рьјані народовці обкарнали навіть Шевченка, а порьад з тим вони було јасно почали виставльати сепаратизм росс. Украјіни до Австріјі. Ці заходи було трохи притихли. Ја позвольају собі сказати, шчо торічні моји печатні протести, а також листи до лучших народовців у Відні, Станиславові, Стрију причинились до того. Але все таки прим. „Дѣло“ ј „Просвѣта“ проповідајуть чистішчу Духиншчину (та шче і од имені Кіевск. Старины; див. статьу в Н... Кіевская Старина)... А недавно вже в „Дѣлѣ“ јавилась статьја „Die Wacht am Bosphorus“, в котріј підводить сьа до того, шчоб Австріја забирала Босфор проти Россіјі. Коли між Россіјеју ј Австріјеју стане гострішче, тоді безпремінно львівські народовці почнуть проповідати сепаратізм Украјіни до Австріјі, або коли јіх на тому зібјуть Н. Проломці (бо сепаратізм укр. потрібује спілки з Польаками, дуже непопульарними серед Русинів), то будуть белькотати шчо небудь або кумедно строкате, або темне, — в усьакім разі шкодливе для нашоји ідеји.

Так бачите, шчо галицька політ. пресса, котра не перестане ж бути ј котра (і Дѣломъ і Проломомъ) говорить за ввесь укр. малор. народ, ставить діло так, шчо ј Ви не тілько мусите

терпіти, шчоб Ваші ідеали калічились, затемньались перед громадоју, а навіть просто одповідати (може скоро ј перед самим урьадом россіјським) за те, шчо вона говорить. Так чи не ліпше ж з усьаких огльадів виступати з Вашими правдивими думками про Ваші цілі ј про текучі справи політ. житьтьа, по крајніј мірі хоч в важнішчих пригодах і хвильах, коли вже нема в Вас спромоги постіјно критикувати текуче життьа з свого погльаду?

Ми підіјшли до Галичини, та ј зостанемось там, зупинившись на справі про відносини Ваші з львівськими народовцьами, про котрі Ви чимало пишете в останньому листу. Ја залишу на боці подрібні речі, напр. Зорю, Павлика. Може, ја ј помильајусь. Мікроскопічноју патологіјеју з далека зајматись трудно. Історіју „Зорѣ“ ј Фр. ја росказував по словам самого Фр., котриј мені писав, шчо формулу: concordia (огньа з водоју!) res parvae crescunt передали јому шче в Кијіві. Ја тому повірив, бо сам читав лист одного з Ваших до П—ка, в котрому згода з народовцьами радилась јому јак раз тоді, јак јого „Дѣло“ „виелімінувало із суспільности“. Та обернемось до основних, прінціпіальних справ. Навіть Ваш остатніј лист, хоч і говорить, шчо Ви Галичини не знајете добре, бо ј газет јіјі не читајете (дивно, чому? одні газети проходьать, напр. Н. Проломъ, в котрому фактична репортерська часть, повірте мені, ведеть сьа ліпше, ніж в „Дѣлѣ“ — другі, „Дѣло“, не так трудно мати по 1-му екз.; ја колись мав „Правду“, коли вона була заборонена) — і шчо за Галичан не можете одподати, — а все таки далі лист Ваш вихвальаје В. Барв. і цілком боронить льв. народовців. Ја дуже жалују, шчо мені довелось особисто лајатись з Барв. — і через те хто хоче, може сказати, шчо ја руковожусь особистими мотивами (а впрочім, так јак јазик без костеј і навіть типограф-

ськиј станок теж без костеј, јак сказав Герцен, — то все можно сказати). В усьакім разі ја нагадају, шчо ја першиј напав на Барв. (в К. Телеграфі), а не він на мене, ј напав не за гусака, ні за ковбасу, ні за чарку, а за јого промову на роковини Шевченка, зложену в кльассічному львівсько народовському стильу. Дльа мене цеј стиль і всьа Барвіншчина справди ненавистна: Б—иј мав у собі всі пороки львівських народовців (ліпше сказати, всіјеји староји галицькоји інтеллігенціји, од котрих по троху — дуже по троху на лихо! — одстаје новішча): попівсько-адвокацьке поверховне скаканье по предметам і на вколо, замісць глибокого наукового досліду в сирому мјасі, емпіристична еквілібристика замість політики з прінціпами, котра хоч по малу, смирно та јде завше к одніј цілі, котра допуска ј компромісси, та тілько скількові, а не јакові; на лихо шче Б. мав одну, дуже рідку в Галичині добродітель; рухливість (в купі з злостьу — цим Б. нагадував горбатого Шульгина; така моја дольа!). Цьа добродітель шче вбільшувала пороки Б—ого ј зробила јого кумиром галицьким — і, по мојому, најшкодливіјшоју фігуроју, јаку породила остатніми часами Галичина. Ја вважају својім обовјазком боротись з цим кумиром і јого культом, бо поки цеј культ буде (а в Гал. зібрано на памјатник Б. шчось в 10 раз більше, ніж на стіпендіју Шевченка), доти буде страх, шчо Галичане будуть робити а la Барв. Ви објасньајете конфлікт Б—го зо мноју дуже просто (ја звідсі бачу, јак сам Б. објасньав јого Вам такими ж словами, бувши в К.): Б. запримітив, шчо соціалізм одігнав багато льудеј од укр. партіјі в Гал. — і він виступив против соціалізму. Пречудесно: а на вішчо він понаписував свідомі брехні на мене напр. та на Галичан, котрі були зо мноју в звјазках? Јак би до мене пријшов чоло-

майже зовсім не було украйнофілів) і з Угорської Руси в котрій „народовці“ не могли придбати і досі ні одного адепта і де, як ja допевнився двократним пробитом там, і не можна нічогісінько поробити з тісно-украйнофільського становища. Такий оборот діла перш усього визвав проти нас скрежет зубовний Плошчанців, котрі і пустились проти нас на доноси, між иншим і за соціялізм, котрий впрочім тоді в Австрії було вільно ширити (вільно і тепер, бо і тепер в Австрії єсть тілько Anti-Anarchisten- (анарх. терористи) Gesetz, а не Antisozialistengesetz, як у Бісмарка). Львівські украйнофіли не знали, на яку стати: вони були раді, шчо молодіж „старої“ партії переходить до їх національно-язикових пріпціпів, та не раді були, шчо вона признаєть ся до прогрессивних пріпціпів, а головне, шчо через те критично дивить ся на їх діяльність (бездільність). Найбільш незадоволені були старі чиновники і попи, котрі більш ради карєри пристали з рутенців до народовців і про котрих деякі з народовців, напр. Лукашевич, Навроцький, говорили, шчо не розумієть, чого вони вважають ся в нашій партії. От у такий час вступив у редакцію Вол. Барв. і кинувсь на нас за наше „московство і нігілізм“, в котрому вже давно нас винуватив Плошчанський. Плошчанці шче більше всмілились, і з їх лагерьа вийшов донос на Терл. з поводу брошури „Правдиве слово хлібороба“, котрої фальшований переклад був даний віденській прокуратурі (Ви певно знаєте, шчо бюро перекладів з руського у Відні і досі в руках москвофілів). Після того скоро наступив арест Павлика, на котрого кинулись Плошчанський, Барв., а послі і польські газети, — і так осмілили поліцію, шчо вона могла скомпонувати процесс, а потім другий, признати (слідом за газетами) таємне товариство,

а П—ка його агентом, коли на ділі були тільки літературні звязки між мною і П—ком. Як бачите, тут „соціялізм“ як генерал Чичиков тілько „пришелся кстати“, головнішче власне москвофілам, потім народовським консерватором. Барвінський же до того шче і особисто зривав злість на мені за критику та за те, шчо він не міг мені здати рахунків по Псалтиру Куліша. Своїми криками і доносами він тільки підпер Плошчанців і останки їх в Акад. Кр., котрі воспользовавшись реакцією розірвали згоду двох товариств, а з другого боку шче давніми своїми виходками проти „московського нігілізму“ в новому руху молодіжі він справди приблизив його до россійського нігілс-соціялізму більше, ніж цього напр. хотів ja.

Чого ж хотів ja од львівської молодіжі, це видно в листах моїх печатаних у „Друзѣ“. Чого хотів ja в загалі, це видно з того, шчо ja напечатав у Громаді і т. п. Ja завше був соціялістом (шче з гімназії, де мені дали прочитати Роб. Оуена і С. Сімона), — але ніколи не думав перекладати до нас просто, стереотіпно ні одну з чужих соціялістичних програм, а всього менше р. соц. рев. нігілізм, котрого антікультурність мені завше була противна, як і украйнофільське гайдамацтво, котре власне одного корньа з рос. нігілізмом, тілько шчо не мало його шчирости, чесного запалу. робити на ділі те, шчо дума чоловік і говорить язик. Інтересно, шчо в перших укр. брошурах, зза котрих почались в Галичині мов би то соціялістичні процеси, було далеко більше украйноф. гайдамацтва, ніж европ. соціялізму. Тут позвольте мені де кому в Вас росказати, а другим нагадати те, шчо ja росказував, вернувшись з Галичини в 1875 р. про той збір, на котрому мене проклинали львівські народовці з поводу „Паровоїі машини“. Було це як раз в розгар

згаданого вищче конфлікту за Качали „Політику". Ja приjіхав у Львів з харьковським богом з Киjіва, а з Відньа приjіхали С. Под., Остап Т. і привезли „Парову Машину". Зараз же потім ми поjіхали в Станиславів і Галич на мітінг Тов. Качковського, ja поjіхав на Угоршчину, а С. Под. в Россіjу, де мусили говорити про приготованиj журнал, з поводу котрого згаданиj вищче комітет переписувавсь з Т—им. Коли ja вертавсь до Россіjі через Львів, мене закликали до К. Сушкевича, де ja, неприготованиj, застав душ 25 народовців. К. Сушкевич почав росказувати про те, jак він був у Киjіві і jакі виjаснились незгоди між Правдьанами і нашими громадьанами, j прохав мене шче раз сказати, чого од них украjінці хочуть? Ja одповів, шчо нічого окрім того, шчоб Ви ніколи не покликувались на нас, ніколи не говорили в імені усього укр. народу, бо між нашими погльадами, котрі ми розказували не раз печатно, напр. недавно в К. Тел., j теорijами Сушкевича, котриj сказав, шчо jак хлопові дати землі, то він льаже під грушоjу і не буде робити — нічого спільного бути не може. Тоді Ганкевич запитав мене, шчо дума громада про „Парову Машину", чи jіjі соціjалістичну програму? Ja одповідав, шчо не знаjу, шчо дума гр—да, бо вона не бачила шче брошури, коли ja jіхав, і можу тільки сказати те, шчо сам думаjу про П. М. — Мене попросили. — Ja сказав, шчо перш усього П. М. по своjій формі не може бути програмоjу, шчо ja навіть проти такоj форми викладу політичних теорій уважаjу jіjі за сно рода балет (jак ja казав і автору) замість просто-наукового способу викладу, хоч і популярного; шчо далі ja вважаjу П. М. не стільки за соціjалістичну, скільки за гаjдамацьку брошьуру, котра продовжала трохи по новому про-

паганду „бунтарства" Шевченківських творів, а також хлопоманства („В полі дольа стоjала" і т. д.) і шчо через те дивуjусь, чого ті панове, котрі присьагаjуть Шевченком, так жахаjуть сьа П. М—ою; шчо в кінці ja радиj бачити, шчо тепер украjінці вертаjуть сьа в цьому боку в Шевченківшчину, в передостатні часи занедбану формальним націоналізмом, беруть сьа хоч в такіj формі до соц. питаньньа, бо ja сподіваjусь, шчо на такіj формі діло не стане, а льуде перejдуть до справжнього соціjалізму, т. j. органічного прикладу европ. соц. теоріjі до наших обставин. (Докладнішче, звісно ja виложив своjі погльади потім в IV т. Громади: „Шевч. укр. і соціалізм). Тут на мене накинувсь Барв., котрого ja бачив тоді першиj раз, і спитав мене, хто писав рецензіjу на jого промову в роковини Шевченка? Ja сказав, шчо ja, і він почав говорити проти рецензіjі, про Шевченка, а нарешті почав збивати соціjалізм і громадську власність аргументами Шефлього. Ja одповів, шчо справа цьа дуже довга, шчо тільки Шефле не дуже надежниj авторітет, бо він завше сіда між двох стільців, а окрім того, шчо Барв. бере jого аргументи в jого ділі Kapitalismus und Sozialismus, а тепер в недавному дільці Quintessenz des Sozialismus він уже каже за соціалізм. Барв. не знав про це, здивувавсь, але ja jого запевнив, шчо така брошура jесть, хоч він маjе право не знати, шчо вона Шефле, бо вона не підписана і ja саме тільки случаjем (мені писали з Леjпціга) знаjу, хто автор. Б—ij замовк, а потім почав говорити проти соціjалізму під-директор Ильницькиj, нальагаjучу на матерijалізм і скінчив по німецькому: der Mensch, panie dobrodzieju, ist kein Hund; er hat einen Geist і т. д. З цеjі розмови Ви бачите мій соціjалізм, мій погльад на брошури в роді П. М., а також тих

панів, котрих органом став Барв., кинувшись на мене і на соціялізм між иншим і з поводу тих брошьур. (Додам, шчо П. М. була пропушчена і австр. цензуроју, котра пропустила і Хитру Механіку (котру перше чомусь названо „Правдоју“) арестувала тільки „Правдиве Слово Хлібороба до своіх земльаків“, причепившись в ній до дословних виписок із Шевченка (заклики до повстанья проти царів, панів, поклики до правди, суда божого і т. и. з псалмів). Може буде кому цікаво взнати або пригадати, шчо брошуру цьу прислано Т—ому дльа печати з Одесси через Київ, по мимо мене, шчо ја побачив јіјі вже в останній корректурі і сам підчеркнув Т—ому ті власне місцьа, котрі потім виставила прокураторија, і казав, шчо јіх навряд пропустить цьа прокураторија за јіх нецензурність і через јіх хлопоманьско-біблејську старомодність, і радив викинути, а Т—ој мені одповів, шчо викидати він не маје права, та шчо вона пројде. Ја, звісно, сказав, шчо Вам ліпше знати Ваші закони, а ја б такого не печатав. З усього росказаного, думају, јасно: 1) шчо львівські народовці і нарешті Барв. кинулись на те раніпче навіть формального поводу кричати про соціјалізм і т. и. брошьурок, 2) шчо повід цеј, котрој дав јім пригоду вже зовсім льутуватись, власне мав більше звјазку з гајдамацьким украјнофільством (котре напр. Партицькиј славив у провідних ідејах Шевченка), ніж з соціјалізмом. От ціјі крики Барв. і К-о вбільшили паніку, розбили почавшу сьа нову народовську партију, і дијсно вменшили силу народовства в Галичині, одігнавши од нього більш полохливих і зробивши „отщепенцами“ таких льудеј, јак П—к. Був тоді між народовцьами чоловік з мозком, Вол. Навроцькиј, котрој пробував ростолкувати в „Правді“ смисл всеји підньатоји з Павликовських процесів колотнечі, — та јому дали

слово тільки один раз. Ја мушу добавить, шчо між росијськими украјнофілами тоді було шче стільки розуму і порьадочности, шчо ніхто не зважувавсь хвалити Барв—ого, шчо навіть Перебендьа, будучи в Львові в 1878 р., прьамо требував, шчоб Правда перестала лајати, та шче так погано, соціјалістів. А Нечуј так послав у Правду ж довгу статју, в котрій описував, шчо украјнофільство завше і було соціјальним рухом. Пројшло років 2—3. За цеј час Галичина трохи познајомилась з европејським соціјалізмом з публікаціј кружка Павлика і Франка, та з наших (в котрих, замічу, не було ні одної фрази поклику до оружжьа, а тільки виклад ідеј і фактів; навіть С. Под. прошчав мені, коли ја викидав такі фрази, переробљујучи јого брошури Про бідність, Хліборобство). Ці всі наші виданьња могли б пројти через австр. цензуру, јак би не паніка, піддержана між иншим і Барв. і К-о, та јак би Галичане сміло боронили јіх перед судом, а не робили так, јак Січовики, шчо по аресті Терл. дали поліциј сконфіскувати не тільке Марију Шевченка, але і Сотника і т. и. Ви легковажите „Гром. Друга і т. и.“, ставите јіх нижче „Дѣла“ Б—ого, але тільке і аргументів у Вас, шчо Гр. Др. поліција задержала, а Дѣло“ ні. Хоч би Гр. Др. всього 5 ека. пројшло в публіку (а пројшло јіх більше), то все таки вони принесли з собоју хоч шчо небудь позітівне (твори Шефле, Ланге, фактичні дописи з нар. житьта, јаких ні перед тим, ні послі в Галичині не печаталось і т. и.). А „Дѣло“ учило і учить публіку тільке глаголаньњу, політиканському крутијству, коли викључити з нього кілька статеј з Украјіни (чисто фактичних) та статеј Навроцького і кількох „молодших народовців“, котрих ми мајемо вважати своіми, статеј, котрі потопљајуть сьа в массі глаголаньа і крутијства. Та і то ліпша

пора „Дѣла“ ј самого Б—ого, т. ј. перші роки „Дѣла“, випадајуть јак раз на тој час, коли Б. власне перестав виступати проти соціјалістів, а де шчо взьав від них (дејаку увагу до екон. справ, замість вічних розмов про пјанство ј лінивство хлопів і т. д) і притьаг до себе молодших народовців (бувших Січовиків або цьурихчанина Нагірного), котрі признавались до наших думок, а то ј просто членів ред. Друга 1876—1877 рр., јак Белеја, Франка і др. На лихо Навроцькиј умер, а дејакі молодші, притьагнуті до „Дѣла“, не вміли вдержати міри компромісу і потроху залізли в болото крутіјства. Ось етапи цього болота, в котрому трохи не втопилась було народовська партіја позаторік, коли писав ја Вам лист „без дати“. Ці етапи були вироблені ј намічені власне Барв—им.

Перш усього, основујучи „Дѣло“, він пішов на компроміс із старими, з москвофілами (дивись про це напечатаниј лист јого до Навр—ого) у формі (дурна правопись) і в ідејах (хоч, јак тепер звісно з јого листів до Червінського, він забігав і до прихильників „Польшчі од морьа до морьа“). Потім ідучи на добре діло, котре ми давно радили, а власне на мітінг народниј, він непремінно всилувавсь јого зробити в купі з москвофілами, шчо може було б потрібно, шчоб провести кого з народовців і самого Б. в сејм, але дльа пропаганди украјінськоји ідеји серед народа було зовсім шкодливо; а коли концерт з москвофілами розбивсь через Наумовича ј К⁰, то усьа цьа тонка штука Б—ого звелась на безцільну еквілібристику. Далі почасти за москвофілами, почасти од власноји поверховности, Барв. вплутавсь в справу Добромильського монастирьа, ради котроји скликано другиј мітінг, на котрому поставили вже менше інтересні дльа народа справи, ніж на першому, і післьа чого вже аж до 1883

р. народовці ніјаких мітінгів не скликали. Слідом за тим Б. почина доноси на москвофілів за православіје, потім іде покланьатись митроп. Сембратовичу, котрого на те ј зазначили, шчоб він завершив передачу церковного урьаду галицького тим језујітам, проти котрих виступав добромильськиј мітінг. Зовсім консеквентно післьа цього по смерти Барв. ј Белеј поставив у „Дѣлѣ“ провідником Руси еп. Пелеша. От на вішчо зводить сьа всьа діјальність і примір Барв. А Ви навіть усі читальні ј віча ставите на рахунок Б—ого, та шче ј проти нас! Так перш усього не забувајте, шчо перші читальні позакладались в Галичині шче коли ні про Б., ні про нас не чуть було, під впливом Наумовича (котриј, при всіх својіх москвофільських дуростьах, тіјеју својеју частиноју, котра доторкалась мужиків, був народовець, ergo украјнофіл більше всіх львівських народовців, котрі к слову сказать дуже сердьать сьа на мене ј на П—ка за те, шчо ми сміјемо це говорити). А далі одна з најперших ріжниць наших з льв. народовцьами в тім власне і јесть, шчо ми завше (ја напр. шче в Петерб. В. і Вѣст. Евр. і потім в Громаді і В. Словѣ) товкли: Вас Польаки виперли з сојмів, а москвофіли з својіх інституціј, — так замісць того, шчоб туди пертись компромісами та доносами, обертајтесь до народу, закладајте товариства, читальні, склепи, скликајте віча, — зачепивши і польських хлопів, — виробіть потім делегацију всіх крајевих народніх інстітуціј і ассоціјаціј, котра ј буде правдивиј сојм Ваш, — то потім јавитесь і в офіціјальних інстітуціјах парламентських јак сила, а не јак лакеји і жебраки, јавитесь масоју, а не одиницьами. В 1881 р. ја ј П—к писали до Романчука, предлагајучи јому скликати чисто мужицьке віче Русинів і Польаків, кошт котрого ми брались покрить — тоді в мене була можливість добути на

те 1000 фр. од „земського союза“, та Романчук одповів, „шчо тепер шче нікому в Галичині організувати таке віче, нема льудеј!“ Шчо до вічів почастно, то про два львівські віча, в котрих взьав участь Барв., ја вже говорив: вони пішли по гаммі diminuendo, а не crescendo, і нијакісінькоји вартости реальноји дльа народа не мајуть. Таку вартість напроти мајуть віча 1883, далі 1886 р. коссівське, коломијське і станіславівське, — так вони встројені власне нашими, ніж Барвінцьами, бо головні јіх впорьадчики, це недавні Січовики, јак напр. звісниј Вам пријатель міј Окуневськиј. Ја мају цілиј архів документів про ці віча і јак би ја міг Вам јого переслати, Ви б побачили самі, јаку мінімальну, а часом зовсім постидну рольу грало львівське народовство в цих справах. Роскажу Вам тілько де шчо про перше ј про третье віче. Перше віче, коссівське, зјавилось з поводу стану громади Жабје, котре з колишньоји гуцульськоји столиці повернулось через безстиднішче мошенство урьаду громадського і старости повітового в купі з жидами, повернулось в жебраків. Жабівці накінець не витерпіли і потребовали од урьаду рахунків, требовали зміни віјта і т. п. Тоді староста коссівськиј видумује записать жабівців в соціјалісти, звернувши ініціатіву јіх руху на Павлика і сестру, котру ј арестујуть і судьать. „Дѣло“ з переполоху мовчить про жабівські кривди, мовчить про процесс П—ка, на котрому тој доказује, шчо він не був навіть в Жабју, јак јого сестра, а шчо в Жабју, мовльав, ось шчо робить сьа, а не соціјалізм, тим менше бунт. Мовчить „Дѣло“ навіть тоді, коли суд увільньаје П—ка ј коли навіть польські газети, висказујучи сьа про процесс П—ка, торкајуть і жабівські справи. Скоро потім львівські народовці шльуть депутаціју до намістника жалітись, шчо поліціја чіпајеть сьа до читалень. Намісник,

протектор коссівського старости, каже, шчо ј поліціја мусить дивитись пильно, бо ось мовльав в жабівськіј читальні і в селі в загалі видно сліди агітаціји „звісноји пари, котра на шчастьа тільки одна јесть в крају“. „Дѣло“, котрого редактор був у депутаціји, печата ці слова намістника. П—к пише коротке спростованье, в котрому каже, шчо суд признав, шчо нијакоји соц. агітаціји не було в Жабју і він сам в Ж. не був. „Дѣло“ не бере цього спростованьа на тім резоні, шчо, мовльав, по закону спростувати можуть тільки персони названі, т. ј. в даннім случају тільки жабівська громада (котра цілком написати в „Дѣло“ не може, а віјт јеји не напише, бо він сам і видумав брехньу, шчоб своје шахрајство покрити). Так впјать промовчујеть сьа справа, а тим часом староста ј намісник брешуть про агітацију аж у Відень. Нарешті Жабјане знаходьать јакогось сердобольного Польака, котриј пише брошьуру про јіх кривду; брошьуру ту впрочім конфіскујуть. На силу на жабівські кривди наскакујуть станіславівські молоді адвокати, Січовики, котрі починајуть писати дешчо, впрочім нејасне, про це ј у „Дѣлѣ“, — і накінець надумујуть сьа зібрати коло Жабјого, в Коссові, віче, на котрому поставити ј питаньа про устріј громад і про кривди в них. Так вијшло перше, справді народнье віче, на котре згодивсь із Львовјан пријіхати ј Романчук, безспорно розумнішчиј і чеснішчиј з усіх львівських народовців, котриј в перших роках „Батькôвщины“ приблизивсь було до нашоји програми далеко більше, ніж Барв. (дивись мојy статьју в петербургськім „Дѣлѣ“ 1870, Ноябрь, Литер. Полит. партіи в Галичинѣ), але котрого товар. народовці потьагли назад. Всі три віча показали велику нешчирість до таких діл власне попівства, на котре покладали всьу своју вагу львівські народовці.

Історіja станіславівського віча показала, шчо власне еп. Пелеш противен пробам безпосередніх відносин інтелігенції (свіцькоjі) з народом і независимій організаціjі народу. З jого боку вийшли можливі пута на ноги організаторів віча: по jого кивку два jого каноніки одреклись бути в комітеті організаціjнім, після чого шче один піп почав коверзувати таке, шчо трохи віче зовсім не провалилось. На счастье організатори взьались просто до народу і там знайшли найшчирішчу охоту піддержати діло (той мужик обіщчав привезти з собоjу 30, той 40—50 чоловіка j т. п.). Тоді організори (діjсні) просто сказали попам: „Ви не крутіть, а то j без вас обіjдемось“, — після чого тільки „душпастирі“ помjагчали і діло пішло. Ja не знаjу, чи Вам звісні дебати цих віч, а надто станіславівського, на котрому потім поставили j справу про вибір громадами попів; коли звісні, то Ви мусите побачити, шчо ці віча виступили на дорогу, котра аж нічогісінько не маje спільного з тим крутіjством, на котре пішли львівські народовці з Барв., особливо з часів наумовичівського процесу. Ці віча прьамісінько переносьать (хоч помалу) діjальність напр. партіjі на ту дорогу, котру власне ми радили (див. Громаду N. V, згадану статью в Петерб. „Дѣлѣ“, статті про Галичину в В. Словѣ і моjу остатньу брошуру „На канунѣ новыхъ смутъ“). Ці віча тільки j спасли народовськиj прапор з того болота, в котре jого втьагли було Львовjане в останні роки і у котрому він лежав маjже до верху тоді, коли ja писав Вам своjі листи j коли абсольутно нічим не виказувалось народництво в Галичині окрім льокеjства перед Пелешом та доносів на православіje і росіjську мову. Критика, покази потреби виступати з працеjу позітівноjу, просто коло народа, стати на грунті реальних інтересів народу і т. п. чулись тоді од Галичан тільки в доносьах Фр. та Павлика в польських (найбільше в Россіjі!) газетах, на шчо львівські народовські проводирі платили Фр. j П. (а в купі j мені) скрежетом зубовним і клеветами. В цеj час ja обернувсь до Вас, шчоб Ви подали свій голос, піддержали прогресівниj (діjсно украjінськиj) напрьамок і по крайніj мірі нагадали Львовjанам своjу деклараціjу 1873 р. 45-ти Правобережних. Ви не тільки нічого не зробили, а шче радили власне П—ові і Фр. concordiam з обскурантами. Тепер, після торішніх віч, можна сказать: Бог Вас простить, діло обіjшлось і без Вас!

Мені особисто, jак Вашому товаришчеві і jак росс. украjінцеві не тільке гірко, а j жалко дльа справи прогрессу не в самій Галичині, а j у нас над Днiпром, — жалко, шчо діло обіjшлось без вас, а навіть проти Вас, котрі держали себе з львівськими консерваторами проти прогрессістів. Ja j тепер жду не тільки більш тихого розвоjу галицького радікального руху, ніж би це треба було (рахуjучи на всі неспрjаjучі обставини). Мало того, ja певнісінькиj, шчо львівські нар. проводирі вийать постарajуть. сьа jак мога ассімільувати собі новиj рух, jак це вони зробили в 1867, 1877 і 1880 рр. Вже j тепер украjнофільські клерикали вкупі з москалофілами допустили, шчоб на станіславівському вічу говорили про церковниj патронат. Ваша поміч, хоч Ваш голос (бо львівські проводирі явно покликаjуть сьа на солідарність з Вами) був би j тепер користнij дльа jіх. Та обіjдеть сьа j без Вас, бо новиj рух тепер обjавльаjеть сьа не в самім тільки Станіславові, а в усіх провінціjах Галичини. Не знаjу, чи звісно Вам, шчо в кінці Децембра був у Львові зjізд делегатів од народовських кружків дльа нарад про реорганізаціjу партіjі, при чому делегатів було 13, головно з „провінціjі“, а решта, душ 25, були львівські нотаблі.

Тут показалось, шчо голоси з провінції були о ціле небо більше поступові, як Львовяне і редакторы. Однакож не гльадьучи на те, шчо Львовяне мусили з гори мати більшість, все таки зїзд згодився на програму, котра не маје нічого подібного з Барвіншчиною, а маје в собі явно хоч, дејакі точки, про котрі ја недавно написав у „Напанунѣ“. Між иичим положено... „в) бути, аж доки не заспокоіть правительство наші жадоби, в опозиції, 2) обявльати оппозіцију ділами, д) лучитись з демократичними партіјами в Австрії... ж) будити нарід до політичного життя, 3) стати у себе на грунті чисто-демократичнім і мати на оці перед всім реальні інтереси мас народу. Окрім того положено: з польаків узнавати (спільниками) тілько таких, котрі суть правдивими демократами і працьују дльа дійсного добра простого льуду. Против партії староруської уникати навмисної полеміки (читајте доносів), а поступати објективною дорогою і осьвідомльати нарід про ідеји украјінської національности“.

Правда, „Дѣло“, вбільшанье котрого було одноју з практичних справ. шчо ними зајньавсь зїзд, поки шчо звернуло увагу на останні, додаткові пункти, та ј то најлекшим способом: 1) полемізује з польськими газетами, в тім числі з недавніми прија тельами, демократами (??) Kurjera Lwowskiego (даремна працьа, — бо власне ј демократів „правдивих, дійсних“ нијаких між тепер. польськими публіцістами ј політиками нема; демократам Русинам треба просто самим обернутись до польського демоса, брошурами, мітінгами, товариствами, і підньати самим реальні т. ј. соціјально-культурні інтереси польського хлопства ј робітників, — тоді всьа теперішньа польська машинеріја, навіть національна, перевернеть сьа до гори ногами; це моје ceterum censeo! Та цього не зробить сьа, поки Русини не стануть рішуче на безконфесијнвј грунт і не вискочать із викльучного націоналізму; однако це колись настане!) 2) проповідује про Москву теорију Духінського (до „Дѣла“ тепер прилучилась і „Просвіта“ брошурују Ом. Огоновського про М. Шашкевича, в котрій сеј вченј муж каже, шчо фінська Москва стала звати себе Русьсьу тілько в XVII ст.), та бреше про стан Украјінців у Россіји, де мовльав Украјінців раді зјісти не тілько урьад, а ј народ — Москалі. („Н. Проломъ“ јого ловить, показујучи, шчо в Россіји ж виходьать украјінські книжки, а „Дѣло“ перепечатало слова одного усердного, але не знајучого справи Болгарина, шчо мовльав у Россіји за украјінську книжку, сорочку, слово посилајуть в Сібір і шчо в Россіји, навіть в Петербурзі ј Москві, гарьаче привітајуть укр. театр. „Дѣло“ одбріхујеть сьа кажучи, шчо укр. театр через те в Московшчину зајіхав, щчо в укр. містах јому грати не вільно. „Проломъ“ ловить јого показујучи, шчо Крон. трупа грала недавно в Харькові ј на весну збирајеть сьа в Екатеринослав і т. д. і т. д.). Очевидно, шчо львівські народовці перш усього неуки (в справах історіји, етнографіји ј т. п.) і навіть мајуть мало інформацій в текушчих справах нашої Украјіни, — напр. шчо власне забороньа цензура печатати, де урьад не пуска укр. театра ј т. п. Оттут і треба з Вашого боку помагати јім просвітитись книгами ј кореспонденціјами. Окрім того критично слідити за јіх тенденціјами, виступати проти поверховности, крутіјства ј т. п. Мусите ж Ви мати јаку небудь логіку: а то Ви напр. робите овацііі Нелешу, а Ваші собрати у Львові викрикујуть Духиншчину. Треба ж придумати јаку небудь органічну формулу, котра б определьала Ваші ј Галичан відносини до Великоруссів і до росс. культури та навіть держави.

Додам, шчо на львівському зїзді в Децембрі 1885 мусили говорити ї про відносини Галичан до цілоїї Украйіни, та тільки на цей раз „не стало часу“ мовити ї відложено на другиї найблизшиї час. Volens nolens (і дльа Вас і дльа Галичан), а в Галичині не можна замовчати „відносин до цілоїї Украйіни“. Треба вибрати шчо небудь одно: або політичниї сепаратізм з культурною віїною, на образ старого польського патріотизму, або без неїі, або федералізм; далі треба вибрати або політичниї консерватізм, на образ старих украйнофілів до Шевченка, або лібералізм і т. и. Так або сьак формула матиме вплив на шчоденне показаньня укр. патріотизму в текушчих справах. Коли Ви не виберете собі формули і не перекажете неїі Галичанам, та вже з тим, шчоб вони неїі держали логічно, то за Вас виробльать неїі Галичане, котрі, конечно, не знаючи Ваших обставин і Ваших замірів, виберуть формулу хибну, Вам же шкодливу, — і Ви будете в стані найгіршому, бо не матимете навіть ні одноїі вигоди з мовчаньа і всі його невигоди. Јесть нарешті шче одна галицька справа, в котріи Ви б могли стати в пригоді, — це виробка modus vivendi між тамошніми партіями. Потребу звісноїі згоди почувають там навіть „сепаратисти“. Компромісу бажав навіть Барв. і виробив був його, — тільки дурниї, безпрінціпниї і ломкиї, бо самі ж народовці при компромісі на горі доноси австр. урьаду на соїузників подавали (напр. спільна депутація поїхала в Відень плакатись на језуітів за Добромільську справу, а народовські депутати подали записки проти москвофільства). Тепер після цілого рьаду доносів самі львівські народовці добились напр., шчоб станіславівське віче непремінно було виставлено јак спільне діло обох партіи. Москвофіли згодились од себе на те (в тім впрочім була іх вигода, бо

по кр. мірі ја думаю, шчо добре взьавшись за гуж, украйнофіли могли поставити віче на ноги ї самі) ї держали себе доволі корректно. Алеж Духвншчина народовців дратује іх і робить дальшу і сталу згоду дуже трудною. Не гаразд ја зробив, не написавши шче вишче, шчо львівські народовці резоньать сьа, шчо вони розірвали свіи компроміс з москальофілами під натиском Вашим, бо мовльав Ваші писали ї лично говорили јім, шчо тепер найголовнішче діло в Галичині боротьба з московським впливом, котриї, мовльав, дуже став сильниї після того, јак Вишнеградськиї дав 1,000.000 рбл. на вирьатунок (!!) крилошанського банку. Простіть, цеї останніи мотів ја вважаю зовсім найівним: 1,000.000 розікрали, — инакшого ї бути не могло, бо галицькі банкіри і кассіри всіх партіи шче більші злодьуги, ніж наші Сіоні ї т. и. Недавно напр. ї народовець Шідльашецькиї получив з мужиків гроші дльа виратунку іх закладів у банку, та ї втік з ними. Коли Вишнеградськиї такиї дурень, шчо дасть шче кому ї 3 мільони, — хаї собі даје; теж розікрадуть, а політичного впливу це нијакого мати не буде. Впрочім, коли судити хоч напр. по статті „Варш. Дневника“ про те, јак „Галичане просто надули“ Москалів, витьагши міліон, — нема опаски, шчоб Москалі так піддержували свіи вплив в Галичині. Окрім того, јак ја вже казав і в „Накануне“, в Галичині тепер зовсім не в тім діло, шчоб насажувати етнографічну малорушчину боротьбоју з етнограф. московшчиною (цьа вже справа скінчилась на користь малорусчини), а в тім, шчоб налагодити ту малорушчину так, шчоб вона одповідала політ., соціальним і культурним потребам, котрі там видимо наростають. Цьа Духвншчина тепер в Галичині тим більше дурна, шчо між москвофілами там тепер вже јесть напрьамок, котриї просто каже, шчо він нічогісінько

не маје проти малорушчини (дпв. напр. руковідну статьју в 1 N. H. Пролома за 1867 р.) і проти независимих народовців. (Ја документально знају, шчо дејакі москвофіли вбачајуть найбільшу хибу в організаціі народовської партіі в тім, шчо вона тепер репрезентуєть сьа чиновниками, котрі зависьать од польської шкільної ради і хильать сьа перед нею, — а шчо з другими, більш независимими, вони б могли і погодитись; і тут јесть богато правди).

Органічнај компроміс між партіјами можна встановити, по мојій думці, перш усього, коли поставлено буде над обома правдиво ліберальнај прінціп, шчо всьакиј маје право думати шчо хоче в етнографічних і літературних справах, јак і в релігијних, і шчо всі незгоди в кругі цих справ між Русинами — јіх домове діло, до котрого поліціјі, а надто польській та німецькій нијакого діла нема. Ви, котрі і терпите од доносів своїх Пихнів та Јузефовичів, мајете найліпшиј авторітет, шчоб вдержати львівських украјнофільських Андрієшевих од простунів проти цеји ліберальної аксіоми. Далі згоду проміж партіјами можна встановити власне розширьајучи знаньња про Россіју (Украјіну і Московшчину та правдиву россіјську літературу, порьад с писаньнами моск. славјанофільської секти, котрі тільки доси і знајуть галицькі „москвофіли“). Останнье треба тим більше робити, шчо це вже пробовано в Відні (бібліотека Січі) і навіть у Львові в Акад. кружку 1876—1877 рр., — а власне, шчо настоящча россііська література (демократично-прогрессивна, при всіх своїх хибах) плодить в Галичині украјнофільство, бо підрізује галицьку Тредьяковшчину, котру там вважајуть за „русское направленіе“, підпираје реалізм, демократизм, і вносить европејські прогрессивні думки, котрих в росс. літературі не гльадьучи на цензуру все

таки більше, ніж в јакій небудь другій славјанській. По останньому пункту ја мушу сказати: видить бог моју душу, шчо ја б радніщчиј, і коли б і в Гадьачі читали більш Forthnightly Rewiew, ніж навіть „Вѣстникъ Европы“, і перше питанньа, јаке ја робльу всьакому, хто пријіде з Украјіни, це: а шчо, чи вчать сьа хоч студенти европејським мовам, чи все пробавльајуть сьа Петровим вікном в Европу? Та шчо ж будеш робить, коли мені віддајуть на першу половину питанья: „мало“ — а на другу ја вже і сам можу одповісти, — шчо або набирајуть сьа мудрости з Петрового вікна (шче добре, коли не з Москви), або не ідуть дальше Наталки Полтавки та Глитаја. Не дуже ліпше стоіть діло і в Галичині, де по фран. зна мало хто, по англ. мајже ніхто і де шчо з німецькоіј літератури, — в загалі більш консервативноіј, шчо не пристала до наших власне свіжішча јеји частина. Та окрім того бува і так, шчо напр. коли мені треба було, підбирајучи дльа бібліотеки „Союза“ в Чернівцьах коллекціју книг по досліду ассоціаціјного елементу в нар. житьтьу, творів англичанина Мена, то ја не знајшов јіх в німецькому перекладі (і тепер, здајеть сьа, нема), а по французські знајшов тілько 1 діло з 3-х (тепер 2 з 4-х), а по московському ја најшов тоді всі три (тепер чотирі). І це не один тільки такиј случај: в загалі россіјська література, не гльадьучи на своју бідність в порівнаньу з німецькоју, маје ту перевагу дльа Славјан перед німецькоју, шчо вона стремить сьа втьагти в себе рух і методу усіх европ. літератур, в тім числі переважно англіјськоіј, — і через те вона космополітичнішча ніж німецька. (На Сербах і на Болгарах можна бачити цілком чудну на першиј раз річ, а власне, шчо ті з них, шчо вчились в Россііј, найбільші демократи і ліберали і найменьші москво- (царьо-)

філи. Ті, хто вчив сьа в Гер. Австрійській і Германіи, по більшій части бьурократи; вони иноді вороги Россіи, але тілько дипльоматичні, підставльяють замість Россіи-держави Австрію-державу, і коли вітер повіе, то льубісінько стають за росс. царьа, як Ристич; курйозно, шчо між Болгарами тепер найбільш консервативна молодіж, котра вчилась в американській школі в Константинополі; вона їде і сьуди, вчить сьа на юристів, і не маје на думці нічого окрім стати чиновниками, і тепер не дуже то показује запалу до патріотичного руху; „цанковісти“ майже всі бувші вченики англо-американських і польських шкіл в Румеліі і Константинополі; Болгари-студенти в Відні не хотіли піти на зустріч делегатам нац. собранія, котрим руководить Стамбулов, росс. воспитанник. Ja, звісно, не хочу виводити з цього абсольутних виводів, а всього менше проти того, шчоб не вчитись в З. Европі, або не читати на З. Евр. мовах; на цей счот ja intransigeant і думаю, шчо хто не чита на 2—3 европ. мовах і хто не бував у З. Евр., той не може бути самостоячим громадським діячем. А тільки в цьому всьому шчось јесть, на шчо треба звернути увагу. Думаю, шчо це шчось у тому, шчо тепер, — осьвже років з 20—30, нігде в Европі нема стілько прихильности до меншого брата, як в россійській інтеллігенціі. В Европі викльучити треба тільки Англію, де впрочім забота про меншого брата виходить з страху, бо цей брат так організујеть сьа, шчо сам скоро про себе поклопочеть сьа. На мене лично, — так це найліпше, так шчож будеш робити, коли ми не в Англіі. На континенті З. Евр. багатші класси думајуть тілько про себе; в Женеві напр. не побачите студента не то соціаліста, а і радікала; правда, і тут між самими меньшими братами, поки шчо тілько між городьанами, јесть кадри своіх партій дльа власної

помочи (радікали, соціалісти), та вони так і стоjать обі осібно од того, шчо в нас зветь сьа „інтеллігенціja“. Впjать ja і проти цього нічого не маjу, та впjать у нас не такі обставини: у нас треба, шчоб „панич“, „пан“ поміг „мужикові“ не то організуватись, а навіть прокинутись, — так у нас треба, шчоб јому школа з товаришчами і книжка пробудила охоту „обньати найменшого брата“, будила в јому ту charité, котру підмітив і оцінив в росс. літературі Француз De Vogué в книзі Le Roman Russe. Ja б нічого не бажав нашим земльакам, як лише шчоб вони поправили россійську charité европейським, найбільш англійським націоналізмом і конструктивністьу. Тепер вся Европа зачитујеть сьа росс. классіками і галицька молодіж саме добре зробила б, коли б проковтнула б јіх в купі з деякими працьами росс. по етнографіі, статистиці, історіі, перекладами европ. писателів і т. п. Власне наші украjнофіли (шче починаjучи з перекладів Нечуја з Шчедрина та Білива з Тургенева в Правді 1868—69 рр) вже почали це діло, та тілько без системи, а в таких случаjах, як переклади з шаманства Льва Толстого, і без розуму. Тепер треба взьатись за діло толком, почавши напр. хоч з того, шчоб поповнити росс. ділами бібліотеку напр. Академичного Братства у Львові хоч на $^1/_3$ так, як це колись зробили Ви дльа бібліотеки Січі, або як зробив ja дльа бібліотеки „Соjуза“ в Чернівцьах. Сама молодіж украjнофільська в Львові почуваје потребу того. Недавно один з активнішчих братчиків писав до мене од імена своіх товаришчів, шчоб ja jім поміг добути росс. книг і журналів, і жалівсь, шчо, коли вони зверталисъ з цијеjу просьбоjу до одного з Ваших, то він, а також здаjеть сьа авторітетна украінофілка одповіли: „шчо вони з прінціпа противні тому, бо росс. література ташкентська і цен-

тралістична". Коли б ја був у Россіїі, ја б зробив так, јак робив в таких случајах не раз: здобув би то своїм коштом, то через своїх літературних знајомих дльа Галичан те, шчо треба, — тепер мені це мајже невозможно — і через те ја (де шчо впрочім зробивши) передају просьбу львівськоїі молодіжі Вам, з моїми мотивами. Звісно, ја не стану на тому, шчоб зроблено було багато зразу, — а тілько хај хоч буде намічена ціль, до котроїі будете Ви јти і других вести хоч по троху, та постійно.

Ціль та: вменшити незгоду між галицькими партіјами за національне питаннье, підрізавши викльучність і јавнеј шовінізм в галицьких украјнофілів і перетьагти чеснішчих і шчирих льудеј між гал. москвофілами (а ј там не без шчирих льудеј) а надто јіх молодіж до демократизму і прогрессізму, а значить і против теперішнього росс. урьаду. В усьакім разі ја скажу: шчо коли Ви не схочете виступити на цьу дорогу, то діло обіјдеть сьа ј без Вас, хоч і не так скоро, бо вже ј між галицькоју украјнофільською молодіжжьу (навіть і між підстаршими) кружить думка об цім ділі. На Духиншчину Огоновських, Партицьких і т. д. тепер цьу молодіж не пијмајеш. То Вам тілько самим, та на більшу біду ј постанові справи нашоїі ј у Россіїі буде гірше, коли Ви зостанетесь в очах світа солідарними з галицькими Духинцьами-шовіністами.

Так бачите, шчо тепер вже стан діла в Галичині доволі змінивсь против того, јак було тоді, коли ја писав Вам мій лист (позаторішнеј, котрий Ви називајете „без дати"). В тому листу ја власне нічого не прохав у Вас, а тілько звертав Вашу увагу на стан діла в Галичині ј у Россіїі, спільно з З. Европоју, ј більш усього нагадував потребу акцентувати прогрессівну ноту в украјнофільському руху. Шчо до Галичини, то кажу, одно

обіјшлось і без Вас і навіть проти Вас; друге обіјдеть сьа ј без Вас і проти Вас, коли Ви виберете дорогу пассівности, або шче ј викльучности ј шовінізму національного. Шчо до Украјіни з Россіјеју, то ја все стају на тому, шчо зачепив у листах моїх і шчо розвив у „Наканунѣ новыхъ смутъ", — а власне, шчо коли не хочете виступити рішуче з демократично-радікальним ліберализмом, то будете через кілька часу мати впјать радікализм нігілістичнеј та шче ј московсько-централістичнеј, в котрвј впјать одбіжить од Вас најактівнішча часть нашоїі молодіжі. Це одна в справ, в котрих зовсім не трудно бути пророком. Так колись ја казав Суворину, шчо він полајеть сьа з болгарами, а болгарам казав, шчо вони побјуть сьа з Россіјеју: з обох боків мені казали: „Шчо Ви такиј за пророк знајшлись!" — а тепер через 10 років в типографіїі того ж самого Јанка Ковачова, тілько не в Відні, а в Софіїі, котрий зо мною спорившсь, печатајуть переклади тих самих статеј моїх „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ" і др., за котрі ми спорились. Але в своєму листу „без дати" ја власне нічого почастного не тілько не прохав, а навіть не радив, ні навіть публікаціїі політичного характера спеціально про укр. росс. справи.

Ви навіть в теперішньому листу кажете, шчо Ви „не зрікајетесь політичних публікаціј на завше". А ја сам навіть не ждав од Вас јіх, ні не прохав у Вас нічого дльа них ні в своєму листу, ні перед тим. Од того тим паче мене вдарив по голові Ваш лист з јого „сверхбюджетная роскошь", „минимальный планъ", — фрази, котрими Ви не тілько підрізували будушче, а „херили" і бувше і котру ја (јак не прохавшиј Вас ні об чім, хіба об політ. пісньах та Кобзарьу, про котрих скажу далі), не міг нијак инакше зрозуміти, јак за чисту одставку. Коли вже в нас під-

ньалась (не з могу боку) розмова про бьуджет, то зупинимось на цьому, шчоб усунути дейакі непорозуміньня хоч у нових льудей, котрих певно тепер мусить бути в Вас не мало, бо те, шчо Ви пишете і в останньому листі, часто зовсім не сходить сьа з тим, шчо власне бувало і шчо писалось од Вашого ж імени не раз по переду. Поставити мене під „бьуджет“ Ваш, — цьа думка появилась не од мене, тоді як мені дано одставку з університета (Септ. 1875). Тоді мені сказано було од Вас, „Громади“, шчо за мною зостаєть сьа сумма царського жалуваньня 1200 руб. з тим, шчоб ја своју працьу обернув найбільше на иръамо пожиточні дльа цілів громади роботи. Ја подьакував тоді, — бо таке „жалуваньня“ все таки мало вид філантропіји, котра завше тьажка дльа чоловіка, і думав, шчо знайду собі заробок і так, а працьувати буду над громадськими роботами, котрі робив же ја і по при римських древностьах і будучи на службі. В мене ж тоді були звјазки літературні, а окрім того ја мав предложеньа „служби“ напр. по транспортам (через Кучина) і навіть по судебній части (!). Маючи поки шчо гонорар за моји статьті напечатані јак раз в осени 1875 р. ја обходив сьа без громадськоји пенсіји і за кінець 76-го року оставив товаришчам Федьковича, Козаки і Татари і половину Малорус. Преданіј (другу викінчив уже в Відні). В цеј час мені предложено було видавати Громаду за границеју. Доведенвј до великого скептицизма в літературних прожектах братіји пробоју К. Тел. ја опиравсь цьому прожекту і подавсь тільки in extremis. Тоді поступив ја і на бьуджет, котрвј мені положено було 1600 рб. тоб то по 340 фр. за 100 рб.). В свій час ја посилав подрібні рахунки своїх видань за 1876 і 1877 рр., і з них можна було побачити, шчо ја не брав на себе більш 800 р., хоч заслужив ви-

говору за те, шчо видав предположеному соредактору — Галичанину[1]) вперед за роботу, котру він не зробив, 800 р. (вони пішли за довг за книги, котрі поступили в Січ). Цеј виговор був першим відром холодноји води, котра вилита була мені за швју в наших „бьуджетних“ відносинах. З 1878 р. навіть коли шче зоставалась половина капітала „евангельського јуноші“, котрим найбільш держались наші виданьа, вже почалась путаницьа в наших бьуджетних відносинах. Передо мною лежить така купа листів од імені Вашого з того часу (перед тим ми мали розмови через подорожніх, близьких до діла льудеј). В тих листах можна прослідити всі переміни Ваших рахунків, хоч на шчастьа не можна шче бачити такого засуду „мінімалізму“ моїеји праці і докорів, шчо ја робив јіјі не порадившись з Вами. Ось напр. лист од 28 Февр. 1878 р., в котрому признаєть сьа довг мені 1614 фр. (вже при курсі 300 ф. за 100 р.), а путаницьа појасньаєть сьа так: „первоначальная конституція осталась безъ примѣненія и была забыта“ (ја добавльу — переміннвсь третіј вже посередник). В цьому листу нема сліду незгоди прінціпіальноји або скептицизму до Женеви, — а назначено сталиј бьуджет: „По бюджету Вамъ будетъ высылаться ежемѣсячно по 300 р. или какъ теперь принято для большеј точности 900 фр. Эти 900 фр. будутъ высылаться ежемѣсячно послѣ нашего 20-го. Изъ этихъ 900 фр. — 450 должны отходить исключительно и прежде (курс. оригин.) всего на Вашу личную живнь“. Далі ідуть похвали мојім замірам обсуждати слав. справи в звјазку з украјінськими (шчо ја зробив в брошьурах і в II. т. Гр.), а також випускати „Листок Громади“ і инші листочки, — шчо теж зробив. В „исполненіи“ же

[1]) Остапови Терлецькому. *І. Ф.*

вијать вийшли „неточности“, јак через те, шчо капітал јуноші став вичерпуватись, так і через нову переміну міністрів почт і фінансів, — так накінець і через провали 1879 р. Ја порішив вже жити без усьакого бьуджета, аби викінчити початі праці та виловнити переказ од Вас, шчоб „хоч несистематично, та подавати украјінськиј голос в текушчих справах“. В 1879 р. привезено було мені од Вас устнеј наказ: подавати голос, новиј бьуджет редактору 1200 руб. окрім того, шчо буде на піддержку тіпографіјі і на брошури“. Дльа піддержки тіпографіјі привезено було „Хиба ревуть воли“ 400 руб. (годі по 250 фр. — 1000 фр.). На тіпографіју ј брошури ја нічого не получив, а „Воли“ коштували 2000 фр. (В тім же році одеські товарищчі направили сьуди галицького[1]) і вислали јому на житьтьа — 15 рубл. один раз!). В 1880 р. прије́хала од Вас делегатка ј повернувшись прислала дві заjави: I) „отъ молодой компаніи“ (desiderata — з прибавкоју зовсім шчироју: „средствъ матеріальныхъ доставлять не можемъ“ і з обіцьанкоју „литературную помощь надѣемся организовать въ видѣ корреспонденцій, хотя можетъ быть не систематическихъ“ (не було нијаких) і II. од „старшей“. Цьа заjава так не зходить сьа з тим скептицизмом заднім числом, котриј Ви пишете в останньому листу, шчо ја перепишу јеји мајже всьу: I) Н—скіе украинцы роздѣляютъ основныя положенія программы украинськоjі часописі Гр—ды, не касаясь подробностей, огносительно которыхъ возможно розногласіе. 2) Укр—цы ассигнуютъ 600 р. на 1871 г. на поддержку литературнаго предпріятія за границей. Задача предпріятія — критика нынѣшняго политическаго строя въ русскомъ государствѣ и розъясненіе принциповъ украинства.

[1]) М. Павлика. *І. Ф.*

3) Партія обязывается поддерживать литературное предпріятіе за границей статьями изъ Россіи по поводу текущихъ событій и корреспонденціями. 4) Составленіе и собираніе корреспонденцій не можетъ быть въ настоящее время правильно организованнымъ. 5) Достава статей и корресп. въ редакцію можетъ быть пока только случайна. 6) Полученіе статей изъ за границы признается наиболѣе цѣлесообразнымъ по почтѣ въ конвертахъ (далі говорить сьа, куди ј кому посилати); 7) довго говорить сьа про те, шчо ліпше видавати непеpіодичні листки і брошури, „для оцѣнки текущихъ событій и существующихъ въ Россіи политическихъ порядковъ, а также для принципіальнаго розясненія началъ Украинства. 8) Если редакторъ находитъ необходимымъ предполагаемое имъ (?) періодическое изданіе и не замѣнитъ его выпускомъ отдѣльныхъ брошюръ, то партія приглашаетъ его удѣлять все таки трудъ и на составленіе брошюръ, а также на изданіе статей, присылаемыхъ изъ Россіи. 9) Языкъ брошюръ или украинскій или русскій литературный; на украинскомъ желательно видѣть такіе брошюри, матеріалъ которыхъ имѣетъ исключительно украинскій характеръ, или руководящія идеи, въ которыхъ (изложены) принципы украинства въ ихъ приложеніи къ Украинѣ — а не въ теоретическомъ смыслѣ федеративного устройства. Эти послѣднія ровно какъ и брошюры, трактующія объ общерусской злобѣ дня, желательнѣе видѣтъ на русскомъ языкѣ, каковы „Терроризмъ и Свобода“, „Было бы болото и пр.“ (NB. проти Лоріс-Меліковоjі еквілібристики). 10) Редактору назначается на 1871 г. 1200 р. 11) Украинцы очень бы желали, чтобъ изъ за границы высказывались въ пользу освобожденія малорусскихъ школъ отъ обрусителей и обрусѣнія вообще, высказывались и въ русскихъ легальныхъ изданіяхъ, какова НН.

и ZZ. Къ началу 1881 г. будетъ доставлено 600 руб."

Всі бажаньньа ці „редакторъ" виповньав в 1881—1883 рр., Украйінці ж не виповнили ні однійеї своєйеї „обязанности" і обіцьанки. Шчо до бьуджету, то ні разу редактор не получив навіть 1200 р. сповна і дльа себе і для „литературныхъ предпріятій". Корреспонденціїі не було навіть тоді, коли чужі льуде посилали корреспонденціїі в „Вольное Слово". Тим часом редактор хоч зрідка получав звістки, шчо Украйінці похвальайуть його писаньньа. Так в 1882 р. переказано було йому, шчо він добре зробив, шчо пристав писати в В. Слово. 27 маја 1882 р. одна посередниця писала редактору: „Часто вижусь съ Вашими друзьями; они съ большой радостію встрѣтили послѣднее Ваше произведеніе: „Истор. П. и Вл. Дем." Находятъ, что это chef d' oeuvre Вашихъ произведеній. Сегодня собирается большая компанія, чтобы читать сообща, такъ какъ получено всего три екземпляра, а каждому хочется скорѣй познакомится съ этимъ трудомъ, старые и молодые, всѣ въ восторгѣ".

Навіть скинувши великиј процент на дамськиј пафос, ја все таки мав (і тепер мају) право думати, шчо в виписаних словах було шчось правди. Аже ж і 1½ року опісльа писав мені Окуневськиј повернувшись з Украйіни, шчо там читайуть дуже „Ист. П. и В. Дем.", — до чого Окун. в загалі додаје: „А і у нас дуже жалуйуть, шчо перестало виходити В. С. Тут и там рвали ся над ними". (Лист 1 Новембря 1883 р.). Јак однеслась до „Ист. П." загранична публіка, це між иншим видно з листу одного Одесьа з Парижу (де завше окрім еміграціїі јесть завше з 2—3 сотні однійі вчашчоїі сьа молодіжі з Россіїі, не рахуючи всьакого перејіадного льуду): „Скрізь тепер тільки ј чуть, шчо про „Ист. П. и В. Д." Одні лайуть сьа (чого??), але другі заступайуть сьа і дуже жалкуйуть, јак цьа статьтьа не буде видана осібною книжкою. Инші кажуть навіть, шчо цьа статьтьа је найліпшим з усього, шчо така дорога робота роскинута по номерам та шче ј в такіј часописи, до котроїі душа великого гурту льудеј не лежить (все ж таки політіків, котрі перше лајали М. Петр. за те, шчо він не соціјаліст, а тепер лајуть за те, шчо він соціјаліст; от і попади!)

Кінець цеји цітати може бути доброју епітафіјеју на моїм гробі. Ја завше прожив так, шчо мене по меншій мірі з двох боків лајали ј навіть таке сам собі правило виробив, шчо јак шчо небудь напишу таке, шчо лајуть тільки з одного боку, то вважају за діло невдачне. З „Ист. П." мені дійсно посчастило, јіјі лајали з усіх 16 точок горізонту: консерватори, радікали, ліберали ј т. и. Вони причинились до конечного розриву мојого з Россіјеју, де навіть ліберальні журналісти в кінець надулись на мене, — так шчо цьа праця одкликнулась в двоје і на моїм бьуджеті.

Але чого навіть і ја не ждав, так це того, шчоб саме після цеји праці ј після того „восторгу", про котриј писала мені наша посередниця, наступив зараз же перьод maximum'a (доси) ізолірованности мојеји од Вас. Саме од листа тіјеји посередниці в 1882 р. аж до нов. 1883 ја не мав од Вас нијакого звуку. Навіть книжки про Украјіну, такі виданьньа јак К. Стар. ја предплачував через Петербург, звідки мусив здобувати ј монографіїі бувших товаришчів, і навіть ј украјінські книжки, јак і пізнішче Кобзарьа. Коли иноді ја обертавсь через посредство сестри за чисто академічними річами, јак напр. прохав копіј з пісень про Палія в Цертельева або Срезневського, то ждав два роки, так шчо накінець здобував собі потрібне з Москви од кацапів;

більш двох років ja ждав копій з пісень про гайдамаччину, нарешті получив не копіі, а оригінали, котрі мусив переписувати тут (тепер не добjусь одповіді, кому і jак послать оригінали). Іноді приходили гроші по jакомусь бьуджету, — але ніколи ні слова, ні думки. Ви мене j у остатньому листу остерігаjете против фангастичности деjаких буцім то моjих соjузників на Украjіні; один з Вас в 1885 р. навіть писав мені зі Львова, шчо ці соjузники зрікаjуть сьа всьакого фактичного доказу солідарности зі мною; навіть зовсім ненадежні Украjінці, а просто „общеруссы“, котрі иноді балакаjуть про украjінство. Це певно про тих льудеj, котрих, чув ja, звуть у Вас п о л і т і к а м и в одміну од к у л ь т у р н и к і в-украjнофілів. (Сістематіка не дуже культурна!) Так ja мушу сказати, шчо в часи В. Слова ja тільки j получив укр. матерійали шчо од двох політіків (одного з К., другого з Петерб.) і шчо в 1880 р. третій політік прислав і гроші на діла, котрі Ви ж наказували мені робити в приведенних вишче пунктах 1880 р.: тоб то на брошури, а коли ja захочу, то j на Політ. пісні укр. народу (тоб то на діло культурне і національне). І торік політики наказали мені писати історіjу укр. літератури — культурне діло! — і назначили за те по 600 р. на 2 роки, і прислали массу книг. К кінцьу 1882 р. показалось, шчо коли все патентоване, навіть в ліберальних і радікальних кругах, дулось на мене, а то j злилось, льуде простішчі, „нерejестрові“ з ріжних загород почали одкликатись прихильно на мій теж нерejестровиj голос: тут ja побачив кацапів, котрі прочитавши „Ист. П.“ говорили: на таке укр., на такиj „сепаратизм“ і ми підписуjемось; були навіть подібні j польські; познаходились Украjінці, котрі колись чули пропаганду Лівобережного Сліпцьа j перебрались в общерускі кружки, бо не могли вбгати своjіх ідеалів

в рьамки таких пропагандістів, а тепер повертались до Украjіни. Коло В. Сл. виробльалась купка „чистих федералістів, досить зручних робітників. Самі „патентовані“ почали говорити багато з того, за шчо на мене пльували (де далі цеj процес іде все більше). Подібне зачалось в Галичині, де „Батьковщина“ і навіть „Дѣло“ почали висказувати наші jересі. Окрім того, коли спинили ся доноси і паніка, то в Галичину почали прибувати j наші виданььа.

Коли це земські конспіратори (котрим ja завше радив бути менше конспіраторами, на право j на ліво, а бути більше агітаторами між середнім льудом) надумались прецінь прекратити В. Сл. jак раз після того, jак ja, по jіх настоjаньу, згодився узьати на себе безпосеdну редакціjу, через шчо газета стала між иншим рівнішчоjу (без скоків в німецьку соц. демократіjу та j у росс. нігільятину з Аксельрадами, а порьад в консерватизм з „бывшими Дипломатами“, — инакше сущими прахвостами, котрі тепер пишуть в Суворинску газету), а вкупі j дешевшоjу. І в земців центральниj комітет (більш патентовані) перемудрив, перегриз сьа проміж себе j забастував діло, при чому через переміну міністрів і фінанси так заплутались, шчо на мене ліг довг (сплачено тілько місьаців через 8—10 після забастовки, про котру мені навіть не написали). Так в Маjу 1883 р. ja зостався вже зовсім jак Робінзон Крузое в богоспасаjемій Женеві. Випровадивши жінку з дітьми на море (по конечному наказуваньу лікарів по меншій мірі дльа двох), випровадивши на позичені гроші, ja остався з 30 фр. на все літо, навіть без обіда, з кредітом в молочарній, jак колись в часи студенства, і на волі предався ретроспектівним огльаданньам. Тут прийшлось звести j баланс „бьуджетних“ роскошів. По совісті ja виходив з компаніjі не з довгом і бьу-

джетним, — бо робив мајже все по інструкціјі громадськіј, хиба шчо нежданно пријшлось писати географіју з Рекльу, — так сподівајусь, шчо за те мене ніхто не вдарить, а ја можу поплакати на те, шчо книги про Украјіну, котрі мусили пријти до 1 Јуньа 1879 р., пријшли тільки 15 Сент., коли вже Подніпрьаншчина була скінчена, — а до 1 Нов. усьа робота мусила скінчитись, — так шчо над Подоншчиноју пријшлось вже робити по 16 часів в сутки), а також не тратив на себе навіть половини того, шчо громадьане назначили. В 1879 р. видав при описаних вишче бьуджетних порьадках: IV. і V. тт. Громади, Нові Пісні, окремі одбитки Ист. П., І. т. Політ. П., окрім того багато брошьур, листків, доплатив пів ціни Волів, заплатив 480 фр. довгу Одесців, перевозчиків в Руминіјі, заплатив 780 фр. довгу за Подолінського післьа того, јак батько ј мати (котрі тепер печатајуть, шчо ја јого обкрадав) довели јого до божевільства, содержав справленого Одесцьами гал. пријательа, помагав галицьким виданьньам (ја туди передав і своју дольу преміјі за Ист. Пѣсни, котра по незнаніју адресси свого собрата лежала в Кијіві два роки і долежалась курсу з 340 до 250) і льудам, содержав типографіју, склад, розсилав книжки почтоју і т. и. Може це було ј справді литье води мимо каміньа в річку, јак каже Ваш остатніј лист (ліпше б вже сказали: в безодньу, звідки ј луна не доходить) — так ранішче ја не чув навіть і од Вас такого суду, — а чув попереду: роби, добре, — а потім післьа chef d'oeuvre перестав зовсім чути шчо небудь. (Навіть дама, шчо писала про тој chef d'oeuvre, перејшла до ворожого мені польського кружка).

От у такому стані, коли ја міг тільки проказувати собі: „вони з холери повмірали“, а далі заболівши зовсім навіть нічого не проказував, —

застав мене пријізжиј стариј Collega. Ја јого не бачив з того памјатного вечера, коли јого покликали по ініціјативі одного з Вас на суд за јого „буржуазність“ (против мојеји оппозіціјі, бо ја казав, шчо нехај кожниј з нас сам у собі заморить буржуазність, а другим дасть дожити віку јак вони можуть, під умовоју тільки звичајноји порьадности) і всього менше ждав јого візіту, тим паче, шчо саме тоді довідавсь, шчо вже коло 2 місьаців сидить поблизу ініціјатор суда і не обізвавсь до мене ј словом. Collega показав до мене велику прихильність і нарешті роспитував мене про міј стан і плани. Ја јому росказав, шчо в мене тільки ј на думці, шчоб викінчати Політичні пісні, јак діло мого організму, а потім хоч і в Леман! Він сказав, шчо береть сьа встројіти це діло. Ја јому виразно сказав, шчо готов мати діло тілько з ним персонально: до ніјакоји коллективности ні до Вас ја обертатись безусловно не хочу (бо мені ј спомин про Вас всьу душу вивертав!). Він обішчав дати звістку најдалі через 2 місьаці і обнадежував, шчо звістка буде позітівна. Місьаців через 3 ја получив переказ, з котрого побачив, шчо вијать повертајеть сьа на коллективности та канцільарську переписку. Ја одповів, що коли collega персонально не може взьатись за діло, то ја скінчају переговори. Післьа цього получају ја через Ок. 500 р. од політика на В. Спілку (при чому Ок. написав: „громада“ а взгльадно (!) Політік передаје Вам і т. д. Ок. очевидно перемішав „політіків“ з усіма Вами!) і вкупі давні звістки про мене самого ј нові плани дльа мене.

Тут ја мушу сказати шче кілька слів про В. Спілку. Ја ніколи не думав, шчо вона вкладајеть сьа по Вашіј ініціатіві (так ја ј поправив помилку Ок.), але ніколи не думав також, шчо вона противна Вашим прінціпам, бо вона тільки

резьуме положительної части всього, шчо ja писав і есть огранічний додаток (догматичний) до Ист. П., котра есть власне критична сторона В. Сп. До того ж позаjак В. Сп. есть в значній части тільки катехизис того, шчо писали земства, в тім числі і наші, то ja тим паче вважав таке діло не зовсім вже лишнім. Мене в цій думці піддержали j голоси льудей далеко не належних до сібірників, а напр. одної дуже літературної дами, котра маje великі звjазки між земцьами j котра б могла бути в великій пригоді дльа украjінства, jак би в тих місцьах, де вона жила j живе тепер, украjнофіли не були вже такі дикі j допотопні по думкам і вjалі по діjальности. Дама та читала В. Сп. шче в корректурі, похвалила jеjі і перевезла перші екземпльари в Россіjу. Тож само можу сказати про одного звісного пол. писателя, шче j jуриста. Другий вченій украjінець-jурист написав мені лист, з котрого ja приведу Вам частину, бо там говорить сьа j про можливий вплив В. С. на молодіж, про котру пишете j Ви. „Я придаю гараздо большее значеніе Вашей брошюрі, чімъ Вы сами. Я вижу въ ней почти эпоху т. е. въ томъ случаі, если она сдѣлается хорошо извѣстной въ Россіи. Я думаю, что такъ посмотритъ на нее всякій легальный русскій". (Тут він говорить про непригодність програми j практики р. с. рев. народовольців). „Ваша ж брошьура, если она пріобрѣтетъ роспространеніе, можетъ (и будетъ непремѣнно, т. е. принципы лежащіе въ ея основаніи) соединить очень много людей и образовать весьма солидную russische freisinnige Partei. Подъ этой программой подпишутся не только „легальные радикалы", но даже „либералы", словомъ, вся сколько нибудь порядочная интеллигенція (хотя и не много мыслящая). Если бы и въ высшихъ сферахъ запахло хоть бы Лорисомъ, то я убѣжденъ, весьма много даже изъ „центра" т. е. по просту „лысыхъ пре-

ферансистовъ" запѣли бы подъ эту дудку". (Цей показ на Лоріса дуже мене охоложа, — та впрочім ja думаjу, шчо Лоріс запах тільки тому, шчо після Плевни j лисиj центр заворушився, і тому, шчо земства, найбільш навкруги Лоріса (Харьківське) подавали адреси. Шчо впjать це все не поновить сьа, нijакий скептик не скаже на вірне). „Словомъ, эта программа по моему въ эту минуту единственна, могущая сплотить всѣ элементы р. интеллигенціи и „интеллигенціи" для правильной, не партизантской борьбы. Въ этомъ направленіи много говорятъ въ интимныхъ бесѣдахъ въ Россіи, еще больше думаютъ (боясь спектра гороховаго пальто). Вотъ почему я придаю ей огромное значеніе. Употребите все возможное, чтобъ роспространить ее между обществомъ, между молодежью (чтобы честнѣйшіе не шли на плаху), чтобы движеніе и борьба находили себѣ адептовъ старше 25—30 лѣтъ, чтобы была программа, а не Лавровская метафизика IV-го т. В. Н. В. Если Вы не дожили бы до осуществленія господства Вашихъ мыслей, то онѣ пріобрѣтутъ его. Періодъ этихъ мыслей россійская исторія перескочить не можетъ. Она должна пережить его. Вотъ въ какомъ смыслѣ я назвалъ Васъ учителемъ, а будущій русскій историкъ культуры и умственнаго развитія сдѣлаетъ огромный промахъ, если упуститъ изъ виду (Вашу) скромную книжонку"...

Замічу, шчо автор цього листу, хоть чоловік і европейського образованья j учениj, а зовсім не „заграничник". Майже теж саме казав мені про В. Сп. j другий росс. визначний політикольог, навіть старшиj мене віком, котрий в добавок передав мені привіти патентованого лінгвіста за працьу в Громаді дльа укр. прози. Він сказав, шчо В. Сп. даje „единственную программу, при которой украйноф." може мати сурjозну рольу. Це все ja

пишу Вам, шчоб запевнити Вас, шчо коли ja може п о м и л ь а в с ь уважаючи потрібноју таку книжку jак В. Сп., то помильавсь тільки не сам, навіть не з самими тілько ініціаторами В. Сп. (котрі, звісно, винуваті вже тим, шчо під арешт дісталисъ), а вкупі з другими, найславнішчими льудьми. Проти В. Сп. ja получив вирок в першиj раз тільки вже літом 1885 р. од однієjі звісноjі турістки украjнофілки, котра писала мені, шчо В. Сп. „никому не нравится". Коли ж ja спитав jеjі, jакі ж резони приводьать проти В. Сп., то вона мені одписала тілько: „резоновъ никакихъ не приводятъ, а просто не нравится"" (textuel!). Звісно, шчо навіть колиб це j був дльа мене резон не писати j не печатати книжки, то ja б не міг jім покористуватись так вже пізно. В 1882—1883 рр. ініціатори В. Сп. були jединими льудьми, котрі не були холодні j до других нац. укр. праць; видно шче j з того, шчо останки з грошеj на виданьнъа В. Сп. помогли мені протьагти виданьнъа j Пол. Пісень. Обернемось же до цих пісень. Післьа того, jак ja одповів, jак показано вишче, на темниj дльа мене лист в цій справі, котра, вбачалось мені, пішла несподівано канцільарськоjу дорогоjу, ja получив листи од Ок. (24 Окт. j 1 Нов. 1883 р.), з котрих довідав сьа, шчо тоj з Вас, котриj прожив кілька часу поблизу j не написав мені ні слова про Вас, j не спитав мене ні про вішчо спільне, робив Вам реферат о мojім „невиносимом положеніи" в Женеві. „Говорило сьа тут. — пише Ок. — шчо Ви через своjу книжку Ист. II. etc, а головно через своjе шчире пропагуваньнъа украjінськоjі ідеjі стали сільлу в очах „великорусской" демократіjі, шчо Вам через те стало житье в Женеві досить невигідне". „Ваші прияателі і товаришчі пересвідчившись о Вашім невиносимім положеньу в Ж. позволили собі зробити Вам таке предложенье: чи не схотіли б Ви, добродіjу, перенести сьа на постіjниj пробуток до

Парижа або до Лондону? Jесли би Ви сьа на се рішили, то приобіцьаjуть они Вам на першиj рік н е п р е м і н н о, а на другиj рік будуть к о н ч е с т а р а т и с ь выслати Вам по 2000 рубл." В другому листу Ок. добавльав: „особливо але до Парижа, где бисте могли заньати посаду профессора славjанских літератур при університеті парижскім". (Замічу: заньату Француэом і до котроjі ja, зроду не бувшиj лінгвістом, зовсім не маjу нijаких ні формальних, ні реальних кваліфікаціj). Ja одписав Ок. про фантастичність всіх цих планів і про те, шчо ja ждав зовсім не jіх, а одповіді, — і то од одного чоловіка, про Пол. Пісні. Не знаjу власне, шчо писав Вам О. (мені він написав: „jак би знали про ті пісні, о котрих Ви мені пишете, то думаjу, шчо Вам би дали ті гроші на них, бо росположіньа для Вашоjі особи було по тому"). Через 2 місьаці получив ja з Віденьа лист (од 8 Janвар. 1884 р.). Звішчаjучи мене, шчо він прибув в спокіjниj пункт jак „уполномоченний", шчоб вияснити бувші j вирьадкувати будучі наші відносини, автор листу між иншим давав мені рахунок Ваших висилок в 1882 р. (1000 р.) і 1883 (1200 р.). В свій час ja одповів на тоj рахунок, котриj не згодився з мojіми получками, і замітив, шчо причина тому j признаваjемих возможними j делегатом Вашим пропаж на почті j у банках виходила головно з того, шчо окрім посилок (которих ні строки, ні реальности ja знати не міг) не було між нами нijаких відносин. Одну пропажу можна було j констатувати, — а власне 380 р. через провінціальниj банк, котрі потім і ловили через весь 1884 j 1885 р., — а другі так і зостались невияснеными навіть. Наука проти неточности строків і безголосних товариських взаjемин, на котрі ja завше жалівсь і жаліjусь зовсім не ради тілько своjіх навіть бьуджетних інтересів! Наука, котра випро-

чім нічому Вас не навчила, јак показали ј 1884—1885 р. В звјазку з фінансами „уполномоченный“ писав ј про Пол. Пісні. Ось дословна виписка:

„Вы черезъ NN. заявили NN—ской громадѣ (??), что желали бы въ теченіи двухъ лѣтъ получать три тисячи (чи перед словом пропущено словце по, не знаю); изъ нихъ половина пошла бы на печатаніе за границею историческихъ пѣсенъ, а другая половина должна идти на личную Вашу жизнь. NN—ская громада гарантируетъ Вамъ содержаніе въ полтори тысячи рублей ежегодно, просила Васъ заняться обработкою историческихъ пѣсенъ имѣя въ виду русскую цензуру и обработанный матеріалъ переслать въ Россію для напечатанія. NN—ы рѣшительно не совѣтуютъ Вамъ издавать Вашу работу за границею. Это значитъ заранѣе обречь себя на полную недостижимость для громаднаго количества читателей, какихъ много доставитъ Россія. Вамъ вѣроятно неизвѣстно то обстоятельство, что „Пісні про гром. справи“ циркулируютъ въ количествѣ одного экземпляра. Быть можетъ, русская цензура что нибудь захочетъ урѣзать изъ того, что будетъ Вами приготовлено. NN—цы обѣщаютъ непропущенные отдѣлы переслать Вамъ для напечатанія за границею и соглашаются печатать анонимно или же съ тѣмъ псевдонимомъ, какой Вамъ угодно будетъ указать“.

Ја одповів, шчо давно вже настав час писати історију Украјіни, „имѣя въ виду“ тільки наукову правду, а не „русскую цензуру“, — і шчо в справі пол. пісень проба вже була зроблена Костомаровим в јого статьах в „Р. Мысли“, де ввесь XVIII в., де прјшлось говорити про відносини Украјіни до россіјства, абсольутно нікуди не годить сьа ј може (јак більша частина праць наших історіків про нашу історију з к. XVII ст.) тільки протьагати в публиці пануваньња фальшивих думок, шчо мовльав Украјінці на те тільки ј живуть, шчоб Польшчу розвалити, а потім благоденствовать під моск. петерб. царьами (при чому праці істориків-демократів і хлопоманів фальшују ділo најгірше, бо вони „катајуть в ус і в рило“ не тільки Мазеп, а ј Виговського ј Полуботків, а про Петрів і Катерин по меньшій мірі мовчать, вольно, чи невольно, все одно). Позајак мені приходить сьа починати працьу з пісень XVIII в., то ја маjу подвійниј резон прьамо порахувати увесь „отдѣлъ“ XVIII в. (три випуски) за непропущений і бажать печатати јого за грьаницеју. Далі можна попробовати переслати в Россију самі тексти пісень про крепацтво, а може ј про рекрутчину, тим паче, шчо ја комментарій до них вже зробив у „Нових укр. пісн. про гром. справи“. Шчож до переходу книг через грьаницьу, то во 1-х ја навірно знаjу, шчо напр. в Петербург перејшло не 1 екз., а во 2-х таке виданьња робить сьа не на один рік, а може на 50 і шчо, коли тілько мене вважајуть дотепним јого довести до кінцьа, то најмудрішча політика була б помогти мені зробити јого так, јак ја думаjу, ј најскорішче, поки ја шче живиј. Накінець вказував ја, шчо јак би наші товаришчі могли повлијати на галицьких украјнофілів, шчоб вони помогли ділові публікацијами і рецензијами (звісно, по науковіј совісти) або хоч вменшили доноси на Женеву, тоб Пол. П. мали хід в Австрији і звідти б проходили ј у Россију. Шчо до фінансів, то ја казав, шчо најліпше б було, коли б прјателі знајшли серед двадцьати-мілјонноjі націјі сумму 6000 р. на два роки, бо тоді б од разу була б готова збірка матерјалу, котриј колись рецензент-Англичанин назвав „монументом національноjі гордости“; коли ж не можуть, то ја скажу те, шчо говорив і перше; ја прјму всьаку подачку і вжвју јеjі до спромоги, аби виданьња посувалось јак

може". Через пів року це ж саме говорили ми з одним з Вас, як він загостив до мене, повертаючись з Парижа. Шчо в нас говорилось про пісні і Шевченка, ja скажу дальше, а тепер будем говорити про бьуджет. Гість заjавив мені, шчо на В. Сп. гроші jшли од Вас. Ja сказав, шчо j не думав цього і в загалі не жду од Вас нijаких політичних публікацій, навіть коли б Ви jіх і обіцьали, а шчо ja тільки держу за собоjу право видавати, коли буде потрібно j коли буде на шчо, політичні публікації в ідеjах, котрі доволі звісні j Вам. Гість не протестував. Про бьуджет він повторив, шчо більш 1500 р. на рік здобути не можна, на шчо ja казав: коли це збір з братіjі, то j то багато, хоч це показуje, шчо братіja не вміje організувати навіть jавно украjнофільствуjушчу публіку, коли навіть на Пісні і Кобзарьа не може зібрати потрібного. В усьакім разі ja прохав видавати хоч і менше, та аккуратними строками j посилать вірними дорогами, усьакиj раз дajучи мені знать, шчо jде, — тоді б ja звішчав, шчо получу. Це потрібно jак дльа того, шчоб ja міг піддержувати свіj кредіт в поставшчиків, котриj тут неаккуратностьу в показаньньу строків більше псуjеш, ніж навіть суммоjу довга, — так і дльа того, шчоб ja j Ви могли вести контроль, чи не пропала посилка. Все це було обішчане, — j гість предложив, шчо наjліпше, шчоб наjменче мати діло з почтами, пересилати в два строки: в Декабрі j в Jуні. Заблудші ж 350 р. обішчав вислати зараз вернувшись, бо вони мусили одшукатись. І дійсно вернувшись він написав мені, шчо одшукалось поки 200 р., котрі ja зараз получу через Париж, а решту незабаром. І Декабрь скінчився, а ja не получив ні заблудших грошеj, ні семестральних, — а так jак в тоj же час дійсно пропала на почті посилка моjеjі матері, то ja j опасавсь, шчо j Ваші посилки пропали. Ja об цім переказував кілька

раз, а все таки не получив ні слова і тільки вже в протьагу першоjі половини 1885 р. наш рахунок вирівньався, ja не знаjу j доси, чи з пропажеjу в Парижі, чи де, — чи ні. Jунь 1885 р. projшов без посилки. Ja спитавсь турістку, котра мені переслала книжки j поклони од Вас, чи не чула вона чого про посилку? Вона двічі одповіла, шчо — „послано". Ja впjать став бojатись, шчо пропало, і пробув так аж до кінця 1885 р., коли прijшли jунські гроші, і зараз після того в початку 1886 р. новиj бьуджет до кінця року : 1200 р. з заміткоjу про мінімалізм і сверхбьуджетну роскіш і фантастичними (по теперішнім обставинам) проектами заміни моjеjі праці тут — працеjу в іностр. і росс. виданьньах. (Мушу сказати, шчо ja шче в 1884 р. послав в кілька росс. журналів своjі праці, але ні одна з них світа не побачила, jак об дejаких звісно було j гостьу). Jак же мені було не взьати цеj ультіматум инакше, jак за чисту одставку, та шче j мотівовану дуже грубо? Повторьаjу, ja б jеjі прijньав мовчки, jак би в нij не поставлено було прінціпа про абсольютну невартість вольноjі печаті перед цензурноjу j домовими словесними розмовами. Правда, Ви посилали тричі гроші по послідньому бьуджету; такі мовчазливі посилки ja, jій богу, мав право назвать: „jак собаці". Правда, один з Вас, певно прочитавши мій лист, написав мені, шчоб ja „не кидав своjеjі дороги, jединоjі вірноjі і спасеннojі", — та тепер Ви написали коллективниj лист, в котрому шче більше засуджуjете всьу моjу працьу, моjі заміри, — вже не тільки jак роскіш, а навіть jак дльа Вас „шкодливе!" J при цьому Ви прибавльаjете, шчо Ви не ліквідуjетесь зо мноjу, шчо Ви будете посилати і далі мені запомогу, та тільки, кажете, „дльа Вас, а не дльа тих робот, шчо Ви захочете вести не по нашій теперішній программі".

Ви кажете: „Будемо помагати Вам, так як і Ви нам, хиба Ви самі не схочете“. Потолкуємо по пунктам: ja хочу получати од Вас запомогу тільки в тім случаю, коли вона підійде хоч під умову 1875 р. зараз після моєї одставки, коли мені сказано було, шчо Ви хочете, шчоб ja обертав свою працьу як можна більше просто на літературу про Украйіну і для Украйіни, звичайно в тих прінціпах, до яких ja признався в тім шчо робив раніше, але в формах, які ja тільки сам можу вибрати. Це з прінціпіального, власне програмового боку. З критичного ж скажу, шчо ja прошу Вас назначити определенну сумму і строки запомоги, та і держіть сьа назначенного точно (звісно, виключаючи те, шчо всі ми ходимо не тільки під богом, а і під генералом Оржевським). Ja тепер в рішучім стані: в мене двоє малих дітей, котрих треба привести до чого небудь ясного, — і для того або ja мушу сидіти з ними тут в скільки небудь ясних условіях, або як нам усім тут не вижити заробком ні писаньньам в тутешні виданьньа, ні россійсько-цензурними, то ми мусимо розділитись: жінка з малими нехай їде в Россію в хутір, — а ми з Лідоју підемо шукати тут роботи, котру мабуть таким способом знайдемо (хоч Ліда не скінчила своєї приготовки). Це треба рішити до літа, шчоб завчасу могла моja жінка переjіхати з дітьми. Ja не хочу брати од Вас запомоги ні філантропічної, ні неточної.

Обертаючись же до Вашого листу, ja не бачу точности, та не бачу і за шчо мені зачепитись, шчоб брати Вашу запомогу, котрій би могла бути еквівалентом моja запомога, тоб то моja робота. Ви хочете, шчоб ja робив по Вашій теперішній программі. Тільки ja jіjі то і не бачу в Вашому листу. Не можна ж взьати за программу: шчоб не було безцензурної та політичної печаті, бо і Ви кажете, шчо не зрікаjетесь зовсім од такої печаті. Так ja під таку программу підвожу навіть і В. Сп. Скажіть же хоч напр. просто: чи вважаjете Ви противним Вашій программі, чи ні те, шчо ja напечатав брошьуру „Накануне новыхъ смутъ“, а перед тим протест проти Пелешизма з поводу 25 роковин Шевченка? Це єдині моі безцензурні політичні публікації за прошлий рік (третью з поводу Марії Шевченка, в Przeglądzie Społecznym вирізала польсько-клерікальна цензура[1]), за котрі ja в Вас грошей не прохав і котрі ja напечатав з тих грошей, шчо Ви дали „для мене“, а не для „моіх робот“. Ja публікував jіх, бо всеjу душеjу своjеjу був певний, шчо вони потрібні іменно в теперішній час для нашого спільного діла — і позвольаjу собі думати, шчо вони вже навіть і тепер вспіли зробити свій вплив. Так мені треба знати: чи можна мені буде і уперед видавати такі публікації і бравши запомогу од Вас, чи ні?

Поки Ви одповісте мені на це питанье, обернусь до тих точок, або ліпше конкретних річей, з за котрих у нас вийшла незгода і по думкам, про котрі можна судити і об тім, чи объяснившись на чистому ми можемо бути такими товаришчами, котрі можуть запомогати один бік другому, чи ми зовсім чужі вже? Ці речі: Кобзарь і Політ. пісні.

В тому, шчо Ви пишете про історію Кобзаря, таке перекручуваньнье фактів, така явна софістика, шчо справди не знаеш, шчо і казати. Пишете Ви, шчо почули од „де-кого з туристів“, шчо мовльав К. хоче зробити стереотипи на свій кошт, шчоб потім передати jіх компаніjі, — шчо зраділи тому і передали К—мі 200 р. на діло і 150 на життя. Шчо після діло стало, а коли

[1]) В моїм примірнику Przegl. Społ. ся статя заховала ся і я в перекладі на нашу мову подаю її в додатку до сего тома. *І. Ф.*

Ви почули од мене, шчо шче треба грошей на кінчаньньа стереотіпів, то поручили дізнатись пояснінньа цього питаньньа, аж це дізнались тільки з мого листу, шчо ja хочу видати Кобзарьа на свою власну відповідь, а послі того прочитали j моју публікацију до украјінців о запомозі. Ви находите, шчо ja поступав „не по товариському, не порадившись з Вами“ j т. и. Але тут перш усього зовсім не дехто з туристів, а Ви знајете, хто перевіз Вам звістку про Кобзарьа. Јому були росказані точно умови j рахунок справи: К. буде робити набор дльа стереотіпів дурно, в антрактах між роботоју в Гр., за котру він получав плату, — а набору будуть виробльатись форми j стереотіпи — поки шчо на кредіт, а потім книжку напечатајемо хоч ми, коли знајдемо гроші, хоч Ви, хоч Галичане, хоч у Сібірі, коли хто закупить одлитки стереотіпів і повезе туди. Ми так і робили, — і зміна вијшла хиба в тому, шчо јак вкоротився заробок К. в Гр., то пријшлось мені платити јому за набор Кобзарьа, бо треба ж јому було шчо јісти, а Ви ж самі знајете плату хоч би j у Россіјі за набор, памьатајете кошти Пражського виданьньа і можете самі порахувати, чи можна було б оплатити 200 р. навіть + 150 р. і стереотіпи j набор (на самім ділі од Вас получено більше: 500 р. на Кобзарьа, та j тих все таки, самі знајете, за мало). В 1884 р. вгаданвј вишче Гість привіз сам 150 р. на Кобзарьа j ми з ним шче раз толкували про це діло. Ja вијаснив, шчо справа приблизилась до кінцьа роботоју К—ми і моїми виплатами за неји і шчо тепер треба добрати кілька листів, виплатити до 600 фр. за стереотіпи, а потім вже печатати Кобзарьа. Кому печатати? Звісно, нам скорше всього, бо не Вам же і не Пелешу з Галичини, котрі ж з својёји власноји волі видали Кобзарьа обкусанного не тільки проти пражського, але навіть проти львівського 1867 р. (А впрочім ja готов дати стереотіпи хоч самому Леону XIII, аби він тільки напечатав!). Гість сказав, шчо нема грошей окрім тих 150 р., шчо він привіз. Значить, зоставалось вжити јіх на діло, — і дијсне в антракт післьа викінченьньа II. вип. політ. Пісень викінчив К. набор Кобзарьа, перед тим ми заплатили довг за старі стереотіпи, і тепер зосталось одлити форми j стереотіпи до кінцьа, а далі печатати. В кінці 1885 р. ja зробив рахунок, котриј К. одтиснув приватно в десьатку копіј, котриј ja розіслав близьким льудім, шчоб передали j Вам (Фр. шчось трічі затребував тој листочок, між иичим шчось двічі од Вашого імені). Ось копіја цього privatissimum: „Незабаром скінчить сьа набор стереотіпного виданьньа Кобзарьа Т. Гр. Шевченка. На'викінченьньа стереотіпів потрібно буде наjм. 400 фр., на одтиск 2000 екз. треба паперу на 600, за друк 250, на оправу коло 600, всього 1900 фр. або з непорахованими видатками коло 2000 фр. Коли буде зібрана часть цеји сумми, то наборньа „Гр—ди“ приступить до конечного виданьньа Кобзарьа. Земльаки, котрі дадуть запомогу до збору потрібноји сумми, можуть получити одвітне число екземпльарів за скидкоју 50% з ціни $7\frac{1}{2}$ фр. за екземпльар (це тільки могло односитись майже виключно до галицьких кружків і корпорацій). Можна буде видати 3000—4000—5000 екземпльарів, то ціна екзем. буде знижена“.

На цьу вајаву ja не дістав од Вас нијакоји ради, ні слова. Тим часом ja бачучи, 1) шчо публика таки требује повного Кобзарьа (ми не робили з початку секрету, шчо почали таке виданьньа і навіть був пущенињ в оборот 1 вип. з зајавоју, шчо вложили ми. тут троје: К, ja і хто; тој випуск розкотився по світу в 500 екз., так шчо ми вдержали два листи 2-го випуска, за котрі заплачено гроші, поки незброшьурованими, 2) шчо власне тепер, коли обгортаје навіть украјнофілів Толстовська шаманшчина j Каблицовське

лакејство, тим паче потрібниј новиј Кобзарь дльа Россіјі, 3) шчо в Галичині украјнофільство повернулось на Пелешофільство, і через те там вже јесть подвіјна потреба льудім нагадати правдивого батька Тараса, і по всім цим резонам ја випустив публичну відозву про це діло. Признајусь, шьо цьа відозва значила, шчо ја на Вас махнув рукоју, але хто ж Вам винен, коли Ви самі розірвали товариство не одповівши мені слова на мојі приватні листки, на перекази через Фр., котриј двічі був у вас післьа того, јак діло дојшло до викінченьа Кобзарьа, і навіть не одповіли мені нічогісінько на міј лист од Февр. 1886 р. писаниј за довго до мојејі печатнојі відозви? Цеју відозвоју ја впрочім не думав осоромльувати вас і ніјак би ј не осоромив, јак би Ви хоч помогли поставити на ноги діло виданьньа батька Тараса; може б пријшлось помогти јакими небудь 500 рубл. та кредітом, бо з Галичан можна б було назбирати 180—200 пренумерантів (Станіславівці обізвались, обіцьајучи взьати 100 екз.). Осоромивсь цеју објавоју најбільш ја, бо думав видати та не видав: ја думав зробити в Гадьачі фінансову операціју, запродавши (ідеальне поки) право на 25—30 десьатин батьківськојі землы, і тим видати Кобзарьа ј III вип. Політ. Пісень. та зрізавсь, бо цього не можна зробити, поки міј брат не скінчить курс в універс., а невеличкиј аванс, котриј ја получив од матері на јејі вексель, розіјшовсь тут, бо треба було сплатити довги за уроки мојејі дочки та потім потратитись на домашні хороби, котрі наскочили на моју сімју в 1886 р. Јакиј же Вам сором вијшов, з Вашојі точки погльаду, ја ј тепер не знају, навіть післьа Вашого листу, котриј, вијать таки скажу, не по мојіј вині Ви писали цілиј рік. По Вашому виходить, шчо коли Ви не помагајете мені видати Кобзарьа, то це Вам не в сором, а „ко славѣ“,

бо міј Кобзарь тепер не тільки „не на порі“, а навіть міг би тілько пошкодить Вашому ділу. Ја довідујусь про це аж тільки тепер (чи це по товариськи, судіть вже самі), јак ја вже осоромивсь. Тільки тепер ја взнав, шчо Ви перше думајете дождатись цензурного Кобзарьа в Россіјі, а потім вже видати за кордоном. Ја і післьа Вашого листу не можу собі вбити в голову Вашого строку; шчоб безцензурниј Кобзар був причинoју того, шчо цензура не пропустить в Россіјі вихолошченого. Історіја пропусків Пушкіна, Лермонтова, Міцкевича ј самого Кобзарьа маје право ждати јак раз противного, — бо цензура тільки тоді ј мньакчала, јак за кордоном виходили безцензурні виданьньа. Та це так згідно з всельудськоју псіхологіјеју. Треба ж чим небудь зробити конкуренціју безцензурному слову! Та ј то: не вже ж Ви думајете, шчо цензура така дурна, шчо не зна, шчо окрім Тополі Шевченко написав інше, ј Сон і Маріју?! Коли так, то ја бојусь справди, шчоб Ви в купі ј не осоромили себе ј не пошкодили собі, јак напр. кијівські украјнофіли з Шевченковоју школоју в часи Лоріс Меліковськојі еквілібрістики. Памјатајете, јак тоді бувші ґеоґрафи, тоді думці, надумались подати проект назвати подольську школу іменем Шевченка, придбавши собі на підмогу кн. Репніна, котриј, звісно, сочувствовав Шевченку тільки обкусаному. Все виходило на око премудро і мов би то „ко славѣ“ Украјіни. Коли це бомба 1 марта 1881 р. (котројі не міг задержати не тільки Репнін, а навіть і Л. Мел.)! Репнін на втікача од Шевченка, — тоді Кон. промовив перед думоју, шчо, мовльав, не розуміје мотівів кн. Репніна, бо ј Шевченко сочувствовав ділові царьа-освободительа, бажав того ж, шчо ј царь Ал. II. Звісно, дума не така дурна, шчоб повірити, шчо Шевченко — Алекс. II., і школу провалила, а ті, хто підписав

проект, тільки подали сами на себе донос в сочувствію автору Кавказа, а при тому і у независимих льудей слави собі не нажили, і нових льудей до себе не притьагли, бо хто зна, шчо таке справди був Ш—ко, той міг тільки з огидоју пльунути, почувши, јак Шевченка рівньајуть до Ал. П. та Достојевського; а хто не зна, тој певно подумав: коли так, то піду ја ліпше просто до Достојевського, ніж до хахлацького јого патрета. В ціј штуці зі школоју Ш—ка ціла украјнофільська сістема, котру ја бачу скрізь од Петербурга, до Костомаров сам навјазував Академіји наук Максимовичівську правопись, — після того јак держав під замком ту книжечку, котру Шевченко носив у хольаві 2 роки за Аралом, — до Львова, куди київські дописуватељі пишуть, шчо ми б і штунду рознесли, јак би нам дали укр. церковну проповідь і т. п. Ја бачу цьу сістему навіть в „теперішному“ Пипіну, котрој пројіздившись по Дніпру вже не так об тім старајеть сьа, шчоб звести украјінофільство в „общественнымъ движеніемъ“, јак об тім, шчоб убілити јого перед начальством, шчо јому, звісно, не вдајеть сьа, бо недавно навіть „Кіевлянинъ“ посмијавсь, шчо украјнофіли „напрасно стараются доказать полное отсутствіе политики въ ихъ ученіи“. Ја всеју својеју душеју противнић ціј сістемі. По мојому коли вже ми не мајемо сили чи відваги (котру ја зовсім не вважају обовјазковоју дльа всьакоји льудини), показати отверто в Россіји громаді, чого ми власне хочемо, то ліпше там і не висовуватись, а сидіти тихо, мовчки, звівши усьу своју літературу там тільки на академічну науку (без котроји вже тепер і Россија не може бути), та тілько, звісно, чисту науку, без поклонів перед усьакоју старизноју, політичноју і церковноју, — а всі своји инші думки і писанья подавати без імени і без цензури за кордоном, — најліпше в Галичині, де треба мати своје теж чисте гніздо. Тоді по крајній мірі хоч хто небудь, хоч на першиј раз Галичане матимуть чисту страву моральну, а потім дізнајуть сьа про неји і Россіјане, котрі раз забажавши такоји страви знајдуть собі до неји дорогу. Јак би такоји сістеми украјінці держались шче з 1869 р. (тоді треба було почати з нового Кобзарьа), то доси б вже украјінство було б шчо небудь і в Россіји, а цьа сістема півлегальности, півхолопства, півоппозіціји нічогісінько доброго не дала; повторьају, це тільки донос на себе і в тој час одбиваньња од себе ліпшоји части громад. Кажу: повного Кобзарьа треба було видати шче по кр. мірі в 1862 р. і тим паче слід јого видати тепер. Душевно радіју, шчо за остатніх шість років розіјшлись 20.000 екз. цензурного Кобзарьа (бачу в цім прогрес проти того часу, коли, по отчотам Миргородськоји бібліотеки там Шевч. менше читали в 70-ті роки, ніж Некрасова, і приписују це по части впливу нецензурного Шевченка і на цензурного), — але цього мені було б доволі тільки тоді, јак би ја справді бачив в Шевченку поета-діллетанта провінціональноји мови, јак Клаус Грот або Містраль, а не шчось зовсім орігінальне (і поет і vates), јак бачу ја шчось орігінальне і в украјінському руху (осібне і од польського, на јакиј стрій јого розумијуть напр. Галичане, і од провансальського або платдејчтума). І через то мене болить, шчо публіка власне не зна настојашчого Шевченка. Вона зна ліріка в роді россіјського, навіть романтичних в роді Козлова, зна „поета скорби и печали“, і „народника“ в роді Надсона; трошки зна про Ш. козакофіла, дешчо чула про Ш. бунтарьа, а власне Ш. демократа-федераліста-гуманіста, Ш. пізнішчого, зрілішчого часу вона зовсім не зна. А про цього власне Ш.

Европејець Рекльу трошки поньухавши јого сказав: un grand poète contemporain! Де далі, tempus іде вперед і Ш. одстаје од јого (і то великиј јого геніј, шчо він все таки, без науки ј школи, в миколајівському острозі міг стати contemporain 40-им і 50-им рокам). І тепер, післьа мене, украјінські націоналісти мусьать дьакувати россіјськіј реакціјі, котра довела до двох Толстих, дьакувати за те, шчо вона не дала росс. публіці так піти за Европоју, шчоб Шевченко вже зоставсь зовсім архаічним. Так треба поспішатись тим більше, показати безцензурного Ш—ка, котрого публіці не показано шче ј доси, бо пражське виданьнье перше основано на фальшивому прінціпі: переділу організму поета цісарським (поліцејським) розсіком, а в друге — дуже мало власне 2-го тому (в Галичині јого не зоставили більш 100—150 екз., там тепер пишуть мені: молодші льуде ј не бачили јого, бо старші, јак мені писали кілька чоловік з галицькоjі молодіжі, ховајуть. Це один з примірів украјнофільського servitude volontaire!). Бојусь, шчо пишу все це даремне, однако очишчају своју особу. В усьакім разі прошу Вас одповісти мені јак најскорше: коли ж по Вашому буде пора видавати безцензурного Кобзарьа? Шчо ж до нашого, то певно він не појавить сьа ніјак ранішче цеjі осени. Ось тепер јого стан: позајак у мене з К. нема грошеј, і шчоб двигнути діло скоро, то ми поки докінчајемо основу, тоб то стереотіпи. Виробльујуть сьа вони чудненьким способом: К. најньавсь в одну тіпографіју (жидівську) виробльати білети на залізно-конку, за шчо јому дајуть франків 3 в день. Живе він в нашіј тіпографіјі, в котріј тепер нема роботи, а за котру ја все ж таки плачу (бо там шрифти, станки, книги), хоч там і не здорово спати серед свинцьа (до роботи в жида він спав остатнім часом у мене в кабінеті-столовіј, але тепер треба вставати в 6 год., то це невигодно); окрім того він у мене вечерьа (обіда) післьа роботи; на економіју — франків 25—30 в місьаць К. вилива форми ј стереотіпи у одного маленького мајстра, котриј јому робить дешевше, јак својему брату-пролетаріју. Цеј на пів філантропіјниј спосіб фабрікаціјі стереотіпів зовсім приличниј „нашому Тарасові“, та маје тільки ту невигоду, шчо він дуже нескориј. В усьакім разі він не пошкодить Вашому „товариському“ виданьньу, особливо коли Ви справди кінчите јого шче цеjі зіми, котроjі зосталось вже не більш 2 місьаців, а ми својім способом самі стереотіпи не скінчимо ранішче Августа-Септембра. Потім пожалуста не думајте, шчо ја чим небудь поламају Ваші надіjі, коли візьму виданьньа Кобзарьа „на своју власну одповідь“, јак Ви пишете. Всьа цьа одповідь тілько в тому може ј бути, шчоб знајти 1600 фр. на виданьньа 2000 екз. (або 1000 на 1000). Коли Ви схочете взьати на себе цьу одповідь, то ми Вам оддамо ј јеjі, ј самі стереотіпи, а коли візьметесь вберегти форми, то ј форми. Коли јакиј небудь патріот схоче мати осібні форми, то ми јому вильјемо јіх за саме слово та плату одлившчику, а потім нехај він сам печата собі Кобзарьа хоч тут, хоч у Львові, хоч в Царевококшајську. Јіј богу, мені аж смішно, шчо Ви мене дорікајете за те, шчо розбив Ваші надіjі, написавши Вам, шчо ја думају видати стереотіпи (?!) на своју власну одповідь. Ви або завдались непремінно знајти на мене јаку небудь вину і в цьому чистісінькому ділі, або не розумієте навіть, шчо таке стереотіпи, або те ј друге вмісті!

Тепер до Політ. Пісень. Ви пишете: „багато разів ми переказували Вам про це діло, казали про те, чому нам здајеть сьа крашчим видавати јіх не там, так шчо тепер не будемо вже роспросторьуватись про це, і скажемо просто: ми про-

хали Вас і показували дорогу, јак можна вијти з цього стану, шчоб і Ваші думки справдити ј наші не залишити, — це виданьнье матерјалу тут, а Ваші дуже багаті коментарі в формі статті, чи цілого раду статеј там. Ви не згодились з нами і зробили по својому — јак же ми можемо запомогати Вам в цьому виданьньу, коли ми певні, шчо воно пошкодить нашим замірам тут?“ — Пошкодить?! — це трохи несподівано в усіј ціј тіраді! Але об цім далі! А перш усього скажу, шчо багато разів зводить сьа на ділі на 1, або најбільше на $1^1/_2$. Цеј один раз — вишче приведені слова з листу „уполномоченнаго“. Але ј там предложениј мені був виход зовсім не такиј, јакиј тепер Ви пишете ј јакиј зовсім неможливиј в такому власне ділі, јак Ист. чи Пол. Пісні. Уполномоченниј писав, шчоб „отдѣлы“ непропушчені цензуроју печатати тут, — на шчо ја одповів, шчо отдѣлъ XVIII ст. напевно буде непропушчениј і дльа того ја хочу печатати јого тут, — а на других готов попробовати цензуру, готов послати зовсім без коментаріја. А шчоб ділити працьу так, шчоб печатати текст там, а комментаріј тут, це така дивовижа, шчо мені ј у голову не могло пријти, шчоб јеји предложили льуде літературні, котрі хоч бачили перші томи виданьньа, видані шче в Россіји (власне без цензури, бо там пријшлось гульати на кошт турок та льахів!). Ну, возьміть напр. І том Іст. Пісень та ј. подумајте, јак там одділить текст у одну книгу, а комментаріји в другу, та шче ј переробити в статті. Можна хиба написати статті так, шчоб перепечатати мајже увесь текст (та ј то будуть осібні монографіји літературні, історичні, географічні і т. и., а не ілльустраціја пісень, јак чогось цілого, тоб то осібна робота, про котру ј не було ніколи речі), або так і написати моји книжки тут: „Коментаріји до таких то книжок, виданих там то“, —

так це значило б зробити моји книжки зовсім неудобочитајемими, та шче ј подати донос на тексти в Россіји, і на того, хто поніс јіх у цензуру. Окрім усього ј такиј одділ не всував би јединого резона, котриј приводив мені Ваш уполномочениј, — а власне, шчо заграничне виданьньа трудно розходить сьа в Россіји. Сказали б Ви просто: не треба нам твојіх „дуже богатих комментаріјів“, — тоді б ја хоч розумів шчо небудь! Коли так, то ја зајавльају Вам, шчо ја готовиј Вам переслати копіји всіх текстів, јакі в мене јесть, — робіть з ними, шчо хочете. Коли ж ја помильајусь, толкујучи так Вашу думку, то прошу мене простити і прошу придумати иншиј, більш літературниј спосіб, шчоб і Ваші думки справдити ј моји не залишити, ніж тој, котриј Ви написали в останнім листу і котриј ја в усьакім разі чују першиј раз.

Порівньавши текст Ваш з текстом Уполномоченного побачите, шчо цеј не казав мені такого. В усьакім разі тоді вже був готовиј 1 вип. пісень (хоч шче з довгами) і ја показујучи на нього просив розсудити, чи правиј ја, почисливши увесь тој „отдѣлъ“ за нецензурниј, і додајучи, шчо ј II і III (кінець Січі) будуть такі ж самі, коли шче не гірші дльа цензури, ј прохав також усьакоји ради і критики науковоји, котроји ја в праві був ждати ј без просьби. Ја не получив ніјакоји одповіді, і з чистісінькоју совістьу пријньавсь за печатаньньа II вип. Мовчаньнье Ваше ја міг пријньати тільки за „знакъ согласія“ або індіфферентизму. Коли пријіхав Гость, то у мене з ним була розмова про пісні тільки з того боку, шчо ја, показујучи јому ј на пісні про Паліја, Мазепу ј Полтаву, всилувавсь допевнити јого, шчо зовсім не субјективність јака, а најобјективнішчі резони примушујуть мене печатати пісні по кр. мірі XVIII в. тут, або зовсім не братись за це

діло. При цьому ми згадували Костомарова працьу і говорили про те, яка фальшива, кривобока виходить уся структура історії Украйіни, а значить і вся політика украйінська через те, шчо доси вільною наукою неосьвічені відносини Украйіни до Московщчини і стан єї в Россії. На цих розмовах, при котрих ми мусили споминати праці наших цензурних ученых, ja висказав, шчо вважав би дльа себе найбільшим счастьам, jак би ja міг написати по европейськи історію цівілізації на Украйіні, і шчо моју роботу над піснями і другими памятниками нар. словесности (ja показував гостьу матерjали моји дльа порівньаного витовмаченьньа легенд, новель і т. п., нам прийшлось говорити j про провал однієjі моjеjі роботи такого характеру в однім цензурнім виданьньу) ja вважаjу за вступ до цеjі праці. Говорили ми j про то, jак би повлійати на Галичан, шчоб вони не то не шкодили доносами, а навіть помагали моjім науковим роботам, jак би можна було jіх печатати у Галичині. Jак прийньав моји думки Гость, можете побачить ось з jакого уступу jого листа зі Львова: „Цьа поjіздка дльа мене цікава, і розбудила j нагадала, шчо коли ми кажемо, шчо сидимо у Европі, то не треба забувати цієї Европи, котра тільки з Ваших уст і росказуje про нас, чиjі ми діти. Не знаjу, чи ja зможу докладно розповідати приjательам те, шчо ja чув од Вас про Ваші праці j стан украйінського питаньньа (вишче Гость жалкував, шчо приjіхав до мене не просто, а вже втомленій в Парижі, j боjавсь, шчо не все розказав і розпитав), а про те усіjею своjею енергіjею, jака у мене jесть, буду старатись, шчоб Ви видали пісні у тих рьамках, у jакіх жадаjете, шчоб Ви скорше jіх скінчили j сіли б за історіjу Украйіни, котру впjать тільки Ви j можете написати правдиво за кордоном, бо наші історики „сьа боjать", jак каже Ос. Т."

Далі писав він, jак говорив у Галичині в духу наших розмов. Потім того ja не получив абсольутно ні слова про пісні j друге згадане в листі Гостьа і міг думати по кр. мірі, шчо „молчаніе знакъ согласія"; про сімпатіjу до мене і до моjіх робот в прінціпі Гость мене запевньав jак найгарьачішче. Судіть же після цього, jак ja був приготовленій до деклараціjі про „сверхбюджетную роскошь", до всього Вашого останнього листу і почастно до слов jого про Пол. Пісні!

Бачучи тепер перед собоjу порьад ці слова j листи Гостьа, ja jій богу можу тільки пригадати Чуба в „Ночи передъ Рождествомъ", котрий, побачивши голову в мішку Солохи, промовив: „І оттакого чоловіка втьагло в міток! Та j не обійшлось тут без нечистоjі сили!"

А вже чим моје виданьньа може „пошкодить Вашим замірам", ja вже j з нечистим не виведу з тих закидів, котрі робите Ви навіть в останньому листу проти нього! Але ж Ви j там згожуjетесь, шчоб печатати моји комментаріjі тут. Будьте ласкаві, поjасніть мені цьу темноту, бо тепер ja можу тільки думати, шчо Ви або нешчиро або не обдумавши написали, шчо комментарій мій можна печатати j тут, — а шчо головне діло у Вас зі мноjу зовсім не в формі виданьньа в суті, а в тім, шчо Ви не хочете, шчоб заjавльались публично ті прінціпи, котрі лежать в основі моjіх видань.

Поки ж ja од Вас получу jасну одповідь про цеj цункт, — ja Вам мушу написати своjі заміри про тоj пісенний матерjал, котрий в мене jе. Ja вже сказав, шчо ja обертавсь до кого слід з запитом, шчо мені робити з піснями про Гетьманщчину од смерти Хмельницкого до Мазепи, — j про Гайдамаччину, — але одповіді не получив. Далі з XVIII в. мені зостаjеть сьа видати тільки кінець Січи з Чорноморцьами. Це власне тільки

один випуск, котрий ja безусловно не згожуюсь ні стригти під цензуру, ні посилати на вірну смерть до цензури, бо це найполітичнішчий випуск найполітичнішчого в нашій історіїі періода. За тим з Козаччини зостаjуть сьа тільки побитові козацькі пісні, про котрі шче треба роздумати, чи не звjазати jіх з салдацькими, бо майже всі вони перejшли в салдацькі варjанти, при чому страшенно попсувались. Найголовнішчий інтерес jіх в тому власне, шчо по них видно, jакий козак був чоловік, а з салдата виробльаjеть сьа ско тина під московською палкоjу j у казармі. Ja думаjу впрочім, шчо ліпше подати jіх осібно, а послі вже в салдацьких пісньах показувати на них. Ог цих то показів цензура не пустить, jак і взагалі може не пустити навіть текстів салдацьких пісень. Впрочім ja згоджуюсь попробувати дати в цензуру j ці салдацькі пісні, jак і крепацькі. Остатні не потрібуjуть комментаріjа сложного ні літературного, ні історико-політичного і можуть піти в Россіjу з коротеньким літературним комментарієм. Ja б без великого труда згодився би пустити jіх перш других jако п р о б у в цензуру, та тільки можу заньатись ними тільки збувши кінець Січеj, бо навіть переписувати мушу сам, бо нікому. Далі з XIX в. виділ пісень про державні справи в Россіjі j Австріjі, jак і виділ про національности, сучасні з украjінцьами, а також пісні остатнього періода і з еманціпаціjі в Австріjі з 1848 р. j Россіjі з 1861 р. дуже неневні. Не думajте, шчо ja говорьу тільки з гори. Ja пробував нарешті посилати статеjки з таких пісень, навіть з самих текстів, і цензура, то цензорська, то редакторська не пропускала jіх. Один раз мені одписали, шчо цензор знajшов „оскорбленіе великорусскаго племени“ в самім сопоставлінью пісень лакеjських, взьатих у Великороссів, з пісньами чисто украjінськими (в мене jесть кор-

фектура цього документа). В 1885—86 рр. ja не ждав, шчо мені Ви радили обернутись в росс. журнали, а получивши Вашу раду шче навмисне послав своjі праці в кілька редакціj. Всі способи схову хвоста були спробовані найлегальнішчим робом. Ось результат: з девjати статеj було напечатано тільки 3, за котрі получено гонорару за одну ($1^1/_4$ листа) 95 рубл., за другу (3 л.) 50 р., за третью (4 л.) нічого. Про одну написали, шчо позajак редакціjа вже мала неприjемність через одну статьью про укр. пісні, то більше вже таких статеj не буде печатати. Власне протекціjа льудеj з „нашого гурту“ нічого зробити не може, бо позаторік один протектор покликав мене писати в одно виданьньа, предлагаjучи сам плату (перед тим ja сам туди посилав і плати не получив). Ja послав одну роботу, котру j напечатали, але плату 50 р. за три листи прислали тільки через три місьаці, коли ja послав другу, за котру рік цілиj не посилаjуть нічого; третьу цілого $^1/_2$ року не печатаjуть і ні слова не одписуjуть ні редактор, ні протектор; 21 маjу насилу напечатали, та змінивши навіть текст однієjі пісні, чим приписано авторові jавну глупость; плати не прислано; словом, ні редактор, ні протектор не удостоjили. З цього всього не можна нічого иншого вивести jак: 1) шчо писаньньа в росс. журнали ні з jакого боку не може бути еквівалентом моjеjі роботи тут, 2) шчо на пропуск цензуроjу моjіх скільки небудь препарованих пісень надіjа найслабша. Прошлиj рік ja не міг тут видати пол. пісень, — і цеj рік вийшов з усіх боків найбезплоднішчиj дльа мене. Чи ж jесть jакиj розум тьягти дальше цьу пробу-канитель? Ліпше вже просто складати в портфелі моjі праці про нар. словесність, jаких вже не мало лежить в мене — до ліпшого часу! А не то ліпше мені ліквідувавши сімjу, jак ja писав вишче, ліквіду-

вать і „науки“. До таких виводів ја првјшов пробоју, і зовсім не ради того, шчоб мені було тьажко, јак Ви кілька разів кажете, заховати своје імја. Це дльа мене најпустішча річ: імја, літературна власність і т. и. Ја сьогодньа ж оддам не то псевдоніму, а таки живому чоловікові у власність всьу своју працьу хоч на віки, аби діло було. Коли ја стојав за імја, то хиба в Галичині, бо там вже пора льудім боронити особисте право, а не зрікатись јого та шче навіть коли того зовсім не требује закон. Та ј там ја стоју більш за діло, ніж за імја. Так біда, шчо власне діла то мені ј не можна робити, — по ріжним причинам, ні там ні в Россіјі. Зістајеть сьа або робити јого тут, або нігде.

Ја перебрав навмисне мікроскопічно всі конкретні справи, котрих торка Ваш лист. Зостајеть сьа сказати про јого прінціпіальну часть (стор. 32—37), в котріј Ви пробујете вијаснити Вашу „теперішньу программу та дорогу“, в котріј, јак Ви кажете, „знајдеть сьа діло ј дльа мене, стојашчого в окремім стані“. На лихо цьу часть Ви виложили дуже абстрактно і місцьами темно, так шчо ја не знају, јак мені бути з ціјеју частьу, — хоч бачу, шчо треба јакось бути, бо Ви тут просите мене „шче раз објективно розсудити Ваші думки і бажаньньа“ ј кажете, шчо бажајете, шчоб ја зостававсь у Вашому товаристві. З усього того, шчо Ви тут пишете, јасно мені тільки одно, шчо Ви хочете, „шчоб ја не брав на свіј риск ј на своју одповідь діл, котрі торкајуть сьа і Вас, шчоб про кожне таке діло радивсь з Вами“. — Ma foi, je ne demande que cela! — можу ја тілько крикнути прочитавши таке. З мікроскопічного огльаду конкретних діл, котрі робив ја доси тут, можете судить, шчо ја тоді тілько не радивсь з Вами, коли Ви самі мене зоставльали не тільки без ради, а ј без одповіді. Ја навіть не

ставльу Вам бажаньньа, шчоб і Ви радились зо мноју, котрому не раз приходить одповідати доволі конкретно навіть за самих Барвінських, котрі кидајуть на мене болотом без Вашого протесту, а трохи не з благословеніја.[1]) І тепер скажу: пожалуста, подајте скорше Вашу раду в усіх тих справах, про котрі ја пишу. Не забувајте тільки того, шчо јесть завше діла по сушчеству својому исполнительні, іноді спішні, в котрих требујеть сьа тільки, шчоб діјач робив згідно з зарані опреділеним напрьамком, іноді і без зараньнього спросу, — бо инакше вијде таке сміховишче, јак звісниј австріјськиј поход за Суворова, в котрому віденьськиј Oberhofkriegsrath командовав віјноју в Швејцаріјі ј сердивсь, шчо льуде бьјуть сьа по својому під Цьурихом, коли він написав план, јак битись під Базелем. До таких напр. исполнительних діл ја зачисльају таки міј торішніј протест проти Пелешофільства. Може цими дньами мені пријдеть сьа зробити шчо небудь подібне неодложно. Де ж тут радитись з Вами, навіть коли Ви станете одповідати на листи справді не тільки по товариському, але хоч просто по цівілізованному, а не в Мафусајілові строки?

Того ж, шчо Ви пишете власне про программу-доріжку Вашу, в котріј і мені хочете вділити місто, ја зовсім не можу зрозуміти. Ви кажете, шчо Ви стојіте, јак і перше, при наших спільних прівціпах політичних і соціјальних і культурних, та тільки Вам іде тепер об тім, шчоб не було фарісејськојі ріжниці між житьем і прінці-

[1]) Ви кажете, шчо за громадськими справами не можете слідити, бо јіх не знајете, а ја з 1863 р. не пропустив нічого скільки небудь важного в Галичині, і Ви ніколи не послухали мојеји ради, а звичајно робили напроти! А кого лајуть за Галичан усьакі Кіевлянины, Рус. і Спб. Вѣдомости, чи мене, чи кого иншого?

нами (і чудно, ja можу тільки сказати) та шчо Ви хочете притьягти до себе не тільке тих, хто підпишеть сьа під усійєю цєю программоју, хоч кажете, шчо ці льуде дльа Вас найціннішчі, а ј тих, хто може ділити з Вами хоч частину јеји, аби тільки доказував того ділом. Ja з цим завше згожувавсь і навіть уважају це за аксіому всьакоји політичноји праці, — так шчо не розумију навіть, в чім тут новина, „теперішність“ Вашоји доріжки. Ja може б більше зрозумів Вас, коли би Ви написали мені конкретнішче: јаких власне льудеј Ви тепер притьягајете до себе, јакими способами, до јаких діл? Тоді б мені було ј јаснішче, јаку дольу Ви знаходите в Вашому „практичному“ ділі і дльа мене, стојашчого в окремім стані. Ja јак перше, так і тепер не ділив діл по прінціпу на легальні ј нелегальні, а на потрібні ј непотрібні. Јак перше, так і тепер ставив прапор во весь рост і в $^1/_2$ роста і у $^1/_4$ роста, јак де можна, пробував говорити ј усьу правду ј $^1/_2$, $^1/_4$, навіть $^1/_{10}$, або самі тільки матерјали, з за котрих могла сама виходити правда; одного тільки ja не виносив і не виношу, це мішати до правди брехньу, навіть в мінімальній пропорції. Окремість мого стану в тому, шчо тепер усьаке діло дльа мене стало неможливим: одні скасували обставини, других не признајете Ви. Јака ж моја дольа в Вашім практичнім ділі? Ви цього не написали. Треба нам або вијти з цього нігілізма, або чесно попрошчатись! *12 февр. 1887.*

19 Маjу 1887. Лист до Вас не одправивсь через брак окказіји. І тепер ja не знаju, коли і јак він дијде до Вас і зо страхом пускаju јого. Мушу додати дешчо, чого вимагајуть новішчі обставини. З новин галицьких найважнішча та, шчо у Львові рішуче одділилась прогрессівна частина молодіжі од народовців, котрі вважајуть сьа за Ваших репрезентантів (і Ви на це дајете право навіть

і в Вашому листі до мене). Через те прогрессивні Галичане починајуть дивитись і на Вас так само, јак Ви колись дивились на Сушкевичів, јак ті показувались у нас з своїми поглядами камјаного віку. Розсудіть, на скілько це все вигодно дльа Вас і дльа справи солідарности з Галичиною. Між иншими замірами галицьких прогрессівних кружків јесть два: 1) видавати наукову бібліотеку ј 2) популярну серију брошурок. Галичане схотіли приjнјати до праці ј мене. Дльа Н. Б. вони перевели статьју моју Die Kosaken з енціклопедіји Ерша і Грубера. Статја та написана по тим же ідејам, јак і Політичні Пісні; коли ja писав јеји, то думав, шчо роблу діло, котрого Ви од мене бажајете самі. Тепер, коли Ви кажете, шчо Пол. П. Вам шкодьать, виходить, шчо ja Вам шкоджу ј цеју статьјеју. Шкода вбільшить сьа, коли вона вијде окремоју брошьуроју в Н. Бібл. Порадьте ж, јак тут бути?! — Серіја популярних брошьур маје на цілі провести, хоч і в рьамках австрійськоји цензури, та јасно прінціпи европејського радікалізму політ., соц., культурного. Між иншим перші брошьурки будуть знајомити гал. народ з правами льудини ј громадьанина. Перша брошьура, котра мусить незабаром јавитись, говорить про віча, — справа, котра тепер в Галичині на порьадку дневному. Ja написав дльа цеји брошури частину історичну: про віча самодержавні ј судові в старіј Украјіні (киjажіј, литовсько-польськіј і козачіј), про теперішні сільські сходи в Россіји, і про зріст права мітінгів в европејських громадах Швејц., Англ., С. Амер. Державі, Франц. револ. державі ј т. п.[1]); П—к напише

[1]) Ся брошурка справді була надрукована, але прокураторія скопфіскувала ї. Статю Драгоманова з одинокого врятованого примірника передруковую в додатку до сего тома. *І. Ф.*

про практику мітінгів в Галичині. На дальше мене просьать написати про політичниј порьадок у Швејцаріјі, а також про релігіјні брацтва. В остатніј брошурі ја думају розказати про старі церковні брацтва на Украјіні, про те, јак вони не могли устојати без реформи церкви скасуваньньем архіјерејства і тајінств, про те, јак така реформа зробилась в Европі і довела до громадських і брацьких церков серед протестантів, јак такі церкви виходили (в Голландіјі, Англіјі, Амер.) за границі христіјанства ј перејшли до руху кооперацијно-соціјалістичного (за Р. Оуена), — нарешті розкажу про штунду јак новиј початок руху протестантського у нас під впливом заходу. Післьа того, шчо Ви написали мені про моји праці, ја думају, шчо Ви мусите признати ј ці всі моји брошьурки шкодливими дльа Вас. Порадьте ж, шчо мені робити, бо иншого характеру ідеј ја в голову собі вбити не можу, навіть јак би ј хотів. Нарешті попросив би ја Вас переказати мені, хто власне редактор остатніх Ваших до мене листів. По дејаким місцьам, јавно неделікатним і противним правді, ја ніјак не можу думати, шчоб тој редактор був стариј міј товаришч, або мушу припустити, що він позабував те, шчо було в нас вмовлено і јак ішли наші спільні діла. А ја ж сподівајусь, шчо між Вами јесть льуде, котрі на стільки задержали в себе з колишнього нашого товаришуваньньа, шчо не поставльать мені в вину, коли ја скажу, шчо мені дуже за тьажко мати діло з льудьми мені чужими або короткопамјатними.

Шче добавльу: Післьа того, јак ја писав Вам міј лист ј брошьуру „Наканунѣ“, два мојіх предвішчуваньньа сповнились: 1) на Балканах підньалась завірьуха, котра може довести ј Россіју з Украјіноју до пригод шче сурјознішчих, ніж у 1878—1879 рр. з усіми јіх послідками.

2) в Россіјі вијать піднімајеть сьа „револьуціјна молодіж“, та шче просто почина з дінаміту. Дивіть сьа ж в обидва, шчоб вијать не зостатись ні в сих, ні в тих і ні в јаких! Само собоју лізе під перо третье предвішчуваньньа: непремінно пропустите момент, коли справді Ви всі одержимі тим духом, јакиј видно в листах од Вашого імені до П—ка ј до мене, коли Ви не одречетесь од того духа і не дунете ј пльунете на нього! Подивіть сьа, јак упадок політикофілософських ідеј в середині укр. руху одбивајеть сьа на упадку навіть поезіјі, беллетристики укр., котру модеранти украјнофільські вважајуть за своје најголовнішче діло. Мирниј упав до Перемудрив, Нечуј до глупоји казки в Ватрі, Русов напечатав цілу вјазку бездарних дуростів в Степу!! Не вже Ви думајете, шчо така мазанина не може видержати конкуренціјі з сусідами, де тепер јак навмисне појавльајуть сьа беллетристи ј з украјінців, јак Короленко? Дльа цього всього шче раз кажу: подумајте ј Ви шче раз објективно, куди може привести діло та безпрінціпність і апатіја, котру Ви звете „новоју доріжкоју“ і котра при всіх Ваших софізмах так і зостајеть сьа в очах всіх (та певно в глибині ј у Ваших) просто безпрінціпностьу ј апатіјеју.

N. 66. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 16 Февр. 1887.

Шановниј Добродіју!

Спасибі Вам і жінці Вашіј за клопоти ј листи. Клопоту мабуть не позбудемось і на далі, бо ми з Кијанами ніјак не випутајемось на точну дорогу. Іноді подумајеш, шчо ми походимо од тих „пошехонців“, шчо серед трьох сосен заблукали.

1) З Ков. стоїть діло так, шчо ja получив од нього 250 р. шче в Фебр. того року (з Галичини од приїзжого), а потім діставав книги через Вас, а також через приїзжого хорого (шчо тепер в Корсіці), а нїякої б а р и ш н і чи дівиці з книгами j 125 рб. не бачив, — ergo бojусь, шчоб і книги j гроші не пропали, jак було вже кілька раз з київськими j петерб. посилками через незвісних льудej. Треба б це діло вияснити по гарьачим слідам, не тільки дльа того, шчо тепер такі часи, шчоб 125 рб. та пачка книг, котра шчось коштує, нічого не були варті, а j дльа того, шчоб не допускати вкоріньатись „ерундѣ“, „пошехонству“. Не знаю, jак у Вас там стоїть справа коммунікаціj з Київом (ja все трепешчу, шчо от-от „накриjуть“), а коли можна безопасно, то звістіть К—ого j попросіть одповісти, jаких ждати плодів од слідства?

2) З громадоjу теж виходить темнота тим паче, шчо j Ви не з одно пишете з жінкоjу Вашоjу. Ви пишете: „З громадоjу рахунок Ваш ось jакиj: торік літом вони передали Вам через Б. 200 р. (решту?) за 1886 р., а тепер тих 300, шчо переслав ja і других 300, шчо переслала жінка, се Вам громадські гроші за першиj піврік 1887. Чи получили від Б—у?“

Жінка ж Ваша пише: „Будьте такъ добры получить отъ меня 300 р. отъ громады за (тут стоїть jакась д р о б ь чи ½ чи ¼ чи инше, котру важко розібрати) г. 1887 и 225 р. отъ К—я (за работы). Въ деньгахъ, присылаемыхъ имъ, т. е. К—емъ, находятся 300 р. отъ одесситовъ, назначенныхъ Вамъ на жизнь“. Будьте ласкаві перевірте два рахунки окремо: громадськиj і К—ого і опреділіть, jаку дольу посилки за 1887 р. ja получив, — шчоб ja примірно знав, чого мені ждати за 1887 р. За прошлиj же 1886 р. ja од громади получив так: зімоjу 400 р., од Б. 200, од

сестри за Jуль і Август 200 р. (в Августі) і од сестри в Нояб́рі 400 р. (певно громадські), разом 1200 р. Од К. получив зімоjу 250 р., тепер 225, значить за 1886 р. за ним 125 р. Теперішня получка 300+300 мусить бути вияснена.

3) Все таки інтересно було б знати точно: 100 р. дльа Кузьми, — кому назначаjуть сьа: jому особисто чи на тіпографіjу (котроjі вдержаньня коштуje — квартира, податки, страховка, без топлива, сьвітла і т. п. 300 фр.), чи на Кобзарья?

4) В плутанині з Леб. „Київане“ ні при чому — окрім персонально Ант., котриj один і міг би jеjі росплутати. З Леб. у мене два періоди відносин, про котрі ja Вам роскажу, jак беллетристу. Коли почалась К. Ст. (1882 р.), то мені ніхто про неjі j слова не сказав, так шчо ja jеjі пренумерував через Петербург. Під осень там явила сьа статьтья, котра чіпала одну моjу роботу в В. Евр. Ja написав замітку і послав Л—ву, підписавшись псевдонімом М. Т—овъ (Толмачов), під котрим писав статьті в В. Е. Л—ев надрукував мені jеjі з великими компліментами і написав лист (a Monsieur Tolmatchow), в котрім прохав писати, але звиньавсь, шчо не посила грошеj, бо не маje, і обішчав, jак розживеть сьа, прислати; питав, чи ja маjу К. Ст. j предлагав висилати. Ja подьаковав за себе, а прохав: коли вже хоче, то шчоб висилав Галичанам на імjа П—ка. Про гроші казав, шчо jіх не ставльу jак conditio sine qua non і буду висилати невеличкі статьті j матерjали без грошеj, поки Л. розживеть сьа, а шчо ja б хотів почати правильну серіjу статеj про „бродьачі“ теми в нашій нар. словесности (в піснях — баллади — і в прозі), то таку роботу можу взьати тільки при платі, хоч би 30 р. за лист, або j меншій та сталій (тепер про баллади не можна писати не маjучи виданьня Child,

а воно коштує 400 фр. На це мені Л. не одповів, а ja посилав йому кілька раз статьті j матерjали, котрі він печатав безплатно з такими компліментами, jак напр. „извѣстный изслѣдователь нашей старины“, котрі мусіли звернути увагу на автора. Нарешті ja послав йому переклад Коскена з примітками і вступом, котрі (вірите мені) взьали в мене більш 3 місьаців скоків по варjантам (не рахуjучи того, шчо треба ж було дознатись і де скакати). В переднім слові мені приjшлось виставити всьу „тщету“ мудрованій наших збирачів і видавців казок і шчоб позолотити пільульу та признати дiйсно користну працьу, ja присьвятив роботу своjу „И. Я. Рудченку и А. И. Лоначевскому“, jак першим сталим збірачам казок. Рукопись пішла Л—ву і приjшла до нього через цензора „иностранной корреспонденции“ jак бандерольна посилка, — позаjак тоді цензор той був один з цензором печати, — то j підписав на рукописі зразу: „печатать позволяется“. Розумним льудьам було б і печатать, а потім навіть коли б і вийшло, шчо автор статьті Антихрист, то одповідати: а по чім ja міг знати, коли він обличьча мав зовсім христіjанське (чим М. Толмачов не христіjанин і по чім справди Леб. мусив знати, шчо то Антихрист?) і пазурів у статьті зовсім не видно? Так ні, почали мудровати. А тут саме пани подали на Рудченка донос Дрентельну, шчо він (котрий був тогді по крест. справам при канцельяріi генер. губ.) соціjаліст, бо колись присьватив Др—ву Чум. Пісні. (Опісьля був у мене одесскиj профессор Мечников, біолог, котрий маje земльу коло гр. Бобринского, в тих містах· де аграрні рухи були, і розсказував мені, шчо пани казали в Бобринського, шчо в Київі генер. губернатором Драгоманов, бо Дрентельна водить Меркулов, правитель канцельяріi, М—ва Рудченко, а Р—ка Драгоманов). Рудченка роспитував Дрентельн і той одповів правдиво, шчо ja вдьачниj Др—ву, бо він мене руководив при початку моjеi літературноi кариери, але нiякоi политики з ним не веду, не писав йому ні строчки з часу, jак він виjіхав.

† Дрентельн, чоловік зовсім не дурниj і навіть дльа росс. начальника порьадочниj, тим вдовольнив сьа. Тільки ж украjнофіли редакціi К. Ст. почали мудровати, коли б посьвята Р—ку од jакогось Т—ва не пошкодила jому. Коли ja взнав про це, то переказав, шчоб печатали без посьвяти, тим паче, шчо в Россіi jесть старе цензурне правило (котрого ніхто не держить сьа), шчо посьвята пишеть сьа за згодою особи Мецената і Цезарья (це дльа Меценатів і Цезарів і видумали). Так кажуть: „не можна, бо цензор вже бачив і підписав“. Поки так мудрили, поліція накрила Мальованого з заміткоjу в книжці про комісіjу од Вовка до Ант—ча з поводу статеj Кондратовича в К. Ст., в коммісіi, котру ja сам не радив В—ку і Мальованому брати, шчоб не мішати политики j археологіi. Виjавилось, шчо Кондратович — Волков. Тоді саме редакціjа К. Ст. пішла питати начальство: jак jіjі бути з статьеjу Толмачова? Звісно, начальство київське одправило діло аж у Петербург „на самую высшую инстанцію“, jак писав Толмачову Леб—в, вертаjучи накінець на jого просьбу манускріпт, — „но результатъ вышелъ одинъ“. Мало того, з цеjі мудроjі консультаціi вийшла нахлобучка j. В. Евр—пы (котрий помістив послідньу статьту М. Т. аж в 1877 р.) і наказ редакціjам не містити праць емігрантам. Аж в 1885 р. получаjу з Львова лист А—ча; пише: „Л. радо буде печатати j платити, тільки посилаjте од Галичанина; ja вже говорив з Бел. і він береть сьа“. Ja робльу по раді А—ча, Л. печата j не платить. Ja посилаjу другу статьту (через Вас) і питаjу j про гроші, поjасньаjучи,

шчо мені їіх треба на книги, котрих власне ja мусив накупити франків на 300—400. Получаю 50 р. за першу статьтьу, але за другу нічого і одтисків не получаю і ні слова одповіді. Пишу при третій статьті через Окун. (бо тим часом Белею одбірають дебіт, та j Ви попадаетесь під надзор). Получаю одтиски, але ні грошей, ні слова. Третьа статьтьа ось 5 місьаців не явльяеть сьа. А—ч же з часу, jак утік од холери в Італії накагав мені писати в Неаполь, 4 тижні просидів у Римі не звістивши мене, в Неаполь не поjіхав, а втік просто у Львів і туди не схотів витребовати мого листу, де було писано jому j про роботу в К. Ст. Шче добре, шчо за таку храбрость[1]) А—ч не поплативсь власне поліцijею, бо саме зараз після листу jого з Риму, шчо мовльав: після завтра jіду в Неаполь, ja получив од П—ка: ja арештованиj, скажіть А—чу, шчоб до мене не писав і спалив листи з Россії, котрі мусили прийти до нього на моje iмja; ні слова мені не написав, ні переказав про К. Ст., j певно не подумав навідатись, шчо власне робить „Протопопа“ (Леб.) з jого протеже! Тепер до Леб. ніхто з Кијан, резонно, не може обертатись окрім А—ча, А—ч же очевидно не хоче. Писати ж мені, або Б—jу, або Вам до А—ча нема резону, бо Л. на моjі листи не одповіда. Зостаjеть сьа писати до посередника, шчо теж даремно, бо посередник А—ч навірно втече од воображаjемоjі холери.

[1]) Ніjакоjі холери тоді не було ні в Римі, ні в Неаполі, а була маньусінька десь коло Генуjі та коло Болонjі, через котру власне тікав А—ч. Торік в осени ja возив старого друга, зовсім хорого, маjучого 60 років, по Італії; холера була під Неаполем, та ми рішили, шчо така холера, в котру 4 чоловіка заболіло в місці, jесть завше, а надто в Россії, — проjіхали всьу Італijу, були в Неаполі і в Torre Annunziata (де були ті 4 чоловіка) і холери не бачили.

Чорт з ними! Хиба написати А—чу дльа псіхологічноjі проби, шчоб вијасніти стан, — та шчоб не вијшло jакоjі иншоjі путаниці, коли хто надумаjеть сьа направльати те, чого не хоче А—ч. Скінчу цьу коммунікацijу дльа беллетриста заміткоjу j дльа публіциста: це Вам specimen sapientiae А—ча в загалі. Одна з основ jого характера просто jакась пантофобіja, а позаjак він розумниj, то він на всьакиj свij, іноді явно глупиj страх може придумати софізм, а позаjак він справді чоловік ціннij, то всьаку jого найпостиднішчу крутньу громада прошча, бо дума, шчоб вберегти tam carum caput. Можете собі виобразити, скільки цеj чоловік мусив пошкодити моральному боку украjінства за всьу свою карjеру. Jак звести рахунок, то може вијти, шчо навіть всьа наукова користь, котру він приніс, не винагородить цеjі шкоди. Додаjте до того, шчо jого маньера держатись служить приміром дльа других, котрі не маjуть jого вартости, і котрі зараз, jак зробльать jаку пакость, то біжать до нього жалітись, jак jім хто замітить. Ja отверто колись звав А—ча „камень прибѣжище заяцемъ“.

На лихо j наукова вартість А—ча в остатні часи стала понижатись, бо він зоставсь при старіj „прагматичніj“ історіji та при філософіji національних духів (в украjінцьа дух демократичніj, в льаха — панськиj, в кацапа — царськиj). Через хиби своjі j через наукову старомодність А—ч почав звертати на себе скептіцізм молодіжі, — од того між вичим і розстројство jеjі, про котре Ви пишете. Серед старших же во первих не маje нікого стільки освіченого jак А—ч, а окрім того на основі jого „зајацізма“ можна стало викручувати j узори „політики“ Кон ого. А позаjак це вже дуже глуці узори, то вони шче більше сердьать молодіж. А коли j цьа, звичайно молодіж, та шче j наша більше лаjеть сьа, ніж ро-

бить шчо небудь (шчо їй і резонно дорікають старші), то можете собі представить, яка з того виходить безплодна і сумна колотнеча! Лихо тим більше, шчо як я недавно доневнився в розмовах з Корсиканцем, теперішні студенти в Київі, здаєть ся, шче менше вміють поповнять собі недостаток руководства, ніж перше. А—чем вони недовольні, знаходять його дуже вузьким, а в других професорів не вчать ся, бо ті „чиновники“; це і правда, алеж дехто з них все таки науку свою зна, по кр. мірі матерјали, котрими вже б сами студенти могли розширити свої погльади; книжок европейських не читають, і виходить, шчо власне недовольні шче менше знають, ніж довольні, бо з тих дехто хоч акти А—чеві читають (хоч бачу по додатку до „Батьковщины“, не дуже). Одно слово біда. Од того я і казав Вам не раз, шчо треба покладати надію на Галичину з Віднем, шчо звідси вийдуть Европейці-Українці.

Вертаючись до Конишчини і переполоху, я не зовсім розумію, чим він власне полоха: політикою в Россії, чи відносинами до Зорі — Галичини? Коли остатнім, то це б було власне проти Кон—ого. І я таки певнісінький, шчо першій кнут дістанеть ся Київанам за галицьких народовців, за Духиншчину, котру тепер верзе „Дѣло“ і „Просвѣта“, та за явні поклики Австрії до Wacht am Bosphorus, а то навіть і на Дніпро. Така Wendung була би „смѣшна, когда бы не было такъ грустно“.

А шчо, скажіть будьте ласкаві, як Ваша публика дума про цьу Духиншчину, котру кинунулись розводити Огон., Парт. і т. и.? Не вже вона не заміча перш усього круглого невіжества цеї Духиншчини?

27 Марця. Аж ось коли дописую лист! Перервала мене було робота, а потім задумавсь

над тим, чи писати лист до А—ча і К. Ст., та далі чи посилати і Вам цей лист, в котрому про них говорить ся. Окрім того думав, шчо моя жінка вспіє переписати копіју з листу до громадьан в одповідь на їх (дійсно постидне по своїй безпринціпности і безпамятности) посланіе. Та всьякі домові справи та хороби не дали жінці і сісти за копіју, а про А—ча і К. Ст. надумавсь: чорт з ними! Цей же лист посилаю Вам „по інерціи“, шчоб не починати другого. Хай Вам буде „матерјалом“ як беллетристові, „документом“ дурости льудськоі, хоч і моеі. Тим часом получив звістку про „дѣвицу“, шчо мусіла одвезти мені книги і гроші (130 р.). Така „дѣвица“ есть справді тепер в Італіи, — їй справді К. дав книги і гроші, та тільки коли вона одклала на місьаць виізд, то К. узьав у неі книги і гроші кажучи, шчо знайдеть ся друга окказіја, скорішче! Такоі окказіи певно не оказалось. Коли будете шчо переказувать К—му, то скажіть, шчо через страшенну неаккуратність в досилці книг (з котрих деякі і часто зовсім звичайні, чомусь не можуть діити до мене цілий рік) я не бачу можливости скінчить своју роботу до 1888 р. З поводу листу до громадьан я спитаю Вас: чи можна сподіватись, шчоб у Вас під боком хто небудь зробив з нього копіју дльа мене? Я тоді зараз пришлю його Вам.

Прочитав Вашу статью в II. т. Przegl. Społ. і дозвольу собі замітити: 1) шчо Гаршин, Јасинськиј, Веселовскиј — зовсім не Українці а 2) шчо osobiste urazy і т. д. зовсім не виходьать z przesladowania, а з нутровоі слабости самих Русинів, моральноі і розумовоі. Давно б вже пора нам звернути більше уваги на наші власні хиби, ніж на побічні „преслідованнья“; як самі

порозумнішаєм, то і преслідованьнье легше звалимо.

Кланьаіусь Вашій жінці

Ваш *М. Др.*

N. 67. Лист в редакцію „Przeglądu Społecznego“.

Шановна Редакція. Дозвольте мені просити Вас умістити цей мій листок в цілі поправити маленьку неточність, котра вкралась в інтересну статьтьу д Rusina в Вашому почтивому виданньу (t. III, Czytelnie Ruskie, стор. 362).

В зараз показанному місці д. Rusin говорить про виданьнья в 1875—76 рр. в Відні перших українських „соціялістичних“ брошьур (Парова Машина, Про бідність, Правда, Правдиве слово хлібороба до своїх земльаків) і приписує мені участь в тому виданьньу. На самім ділі ja не мав нійакої участи в цій справі, як по причинам особистим (тільки остатнья брошьура вийшла при моїй присутности в Відні), так і по принціпіальним.

Названі брошьури написані були в духу (як думаю) не стільки новішчого европейського соціялізму, скільки т. зв. „українофільської хлопоманії“ 60-их років і великоруського „народництва“ 70-их років, т. і. напрьамків, по моїм думкам досить односторонніх і повних патріотичних ілльузій про крайовий „простий“ народ. Ja вважав користним дльа Австрійської Русі позичку українсько-россійського хлопоманьско-народницького руху тільки з боку його гарьачої льубови до „простого“ народу, а не з боку його ідей, замість котрих ja вважав більш одповідним дльа нашої Украіини, а надто дльа конституційної Австрійської Русі — ідеї всестороннього европейського

радікально-поступового руху: культурного, політичного, соціяльного і економічного. Коли ja вважав потрібним нальягти на рух соціяльно-економічний, то не инакше, як в звязку з рухом культурним і на грунті політичних вольностів і одповідних їм інституцій. Такий свій погльад на справу соціялізму в нашій крайині ja виложив в „Переднім слові до Громади“ і у IV томі „Громади“ в статьті „Шевченко, українофіли і соціялізм“, — і одповідно їм видав уже в Женеві і популярні брошьури „Про багатство та бідність“ 2-е виданьнья, Про хліборобство (в редакції котрих ja приньав значну дольу) і свою „Jак наша земльа стала не наша“, „Маріja“ Шевченка з моїми додатками.

На кінці, думаю, буде не без інтересу дльа історіїї початків „соціялістичного“ руху на Українській Русі трохи подрібнішча звістка про згадану брошьуру „Правдиве слово хлібороба“, котра подала привід до першого руського „соціялістичного“ процессу в Австрії. Брошьура та написана була членом одного з „українофільських“ кружків 60-их років, потім видного участника одного з великих „соціялістичних“ (народницьких) процессів у Россії в 70-ті роки. Найгострішчі уступи јеї були не шчо инше, як фрази з біблійних псальмів, переложених і наслідованих Шевченком! Познайомившись з тією брошьурою допіро в останній корректурі, ja радив видавцеві јеї викинути з неї власне ці уступи, котрі вважав з многих погльадів неслушними. Потім цьа біблійно-Шевченківська брошьура подала привід галицьким реакціонерам і оппортуністам усякого сорту і в першій лініїї власне клерікалам і Шевченкофілам виступати спеціяльно проти мене і дійсно поручених мені моїми „політичними приятельами“ (як каже д. Rusin) виданьнь і кликати проти них австрійську прокураторію, — тоді

як ja певний, шчо ні в однім конституційній державі не знайшлось би суду, котрий би міг заборонити їх по закону і після правильного процессу.

З повагою маю честь зостатись Вашим покірним слугою

М. Драгоманов.

Женева 1887, Маю 8.[1])

N. 68. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève. 20 Маю 1887.

Ласкавий добродію.

Вже кілька тижнів ja вагаюсь, чи посилати Вам мою Епістолу до бувших приятелів. Одно, шчо внутрішній голос каже мені, шчо це все — об стіну горох, а друге — боюсь, коли б Епістола просто не вскочила в лапи поліції і не наробила біди. На лихо ja давно вже не маю ні слова од сестри і не маю зовсім нійакого сігналу з Украйіни, по котрому міг би хоч гадати про стан воздухів там. Шчо дня льагаю з думкою, шчо завтра вранці получу лист од сестри, і тоді рішу, шчо робити з Епістолою, і шчо дня обманьуюсь. Тепер посилаю Вам своє чудовиште. Робіть з ним, шчо знаєте, аби тілько воно поліції не дісталось. Коли ж можете jак небудь скорше переказати Ков., то б. л. перекажіть йому: 1) шчо нійаких грошей (135 р.) ні книг через б а р и н ь у ja не получав, 2) шчо без книг не берусь написати свою роботу не то до кінця 1887 р., а і ніколи, 3) шчо ja вийать сиджу без грошей (К. Ст. і за нову статтью не прислала, і певне не пришле і за третью, шчо оце ja одправив; з Петербурга ні чутки!).

Прочитав ja в „Дѣлѣ“ про Наук. бібліотеку і здивувавсь, чому ja не получив звістки од редакціі, шчо туди моју роботу беруть. Писав мені тільки косвенно Ков. і потім П—к, а хто редакція, ja і доси не знаю. В усьякім разі ja просив би дати мені перегльанути переклад Козаків перед тим, jак його печатати. Не знаю, чи можу ja сказати своју раду редакціі, а коли можу, то спитаю: чи не пождав би Гельвальд трохи хоч до дальших рочників Наук. бібліотеки, а уперед би хай пішло шчо небудь близче до наших часів і нашого краю. Ми не такі багаті, jак Німці, шчоб і про викопальні періоди книги печатати. Нам треба перш усього видати книги, котрі б зразу показували шльахи наші по політ., соц. і культурним справам, а Гельв. до таких книг не належить.

Дістав ja „Ватру“ і повісив ніс! Окрім Вашої повісти (простіть — не досить обробленої) та самого В. Лукича Угорськоі Русі, та хиба деjаких фактичних заміток в біографіjах Ол. Кон. — все инше моглоб і не псувати паперу. А дуриішчого од Казки Нечуja ja давно вже і не бачив. В Угорській Руси філософія зводить сьа вийать таки на лакейство перед католицизмом і Мадьярами, хоч вони і ненавидьать Славjан! Скажіть мені б. л., хто власне Вас. Лукич: чи молодий, де вчився, чи був на Угоршчині?

[1]) Отся статя була поміщена в укр. тексті, та латинськими буквами в третім томі „Przeglądu społecznego“ на стор. 447—448. Статя Rusina була написана М. Павликом Передрук брошури Волховського „Правдиве слово хліборооа“ з одинокого захованого примірника подаю в додатку: брошура була сконфіскована у Відні, до Галичини зовсім не дійшла і впливу, якого догадуеть ся Драгоманов, не мала. Народовці (В. Барвінський) виступили остро проти инших, далеко невинніших брошур. *І. Ф.*

Про Коц. дуже жалко мені було прочитати в Вас, шчо до того вже в Вас дійшло. Йому треба богато вибачити, бо він перш усього хорий, а до того дуже вже він мало світа бачив, дуже Львовянин. Але все таки він більш других „Львовян“ стремить сьа хоч вчитись, збирати факти, а не тільки глаголати по наітію св. Духа. Треба берегти його та помагати доходити до лішшого розуму, а не дразнити та одпихата.

Сьогодні дуже ніколи і через те замовкаю. Кланьаюсь Вашій жінці.

Ваш М. Др.

Мені треба поповнити коллекцію Ваших писанії, — а дльа того б. л. напишіть мені їх каталог з показом, шчо переложено на польське і инше. Тільки б. л. скоро.

Не знаю, скільки в Вас јесть тепер дорог до ред. Зорі, а то прохав би передати, шчо ја не дістав за цеј рік Н—ра 2-го, а також од 6-го. Привјдеть сьа, коли не дістану, подавати челобитіје до Олени Пчілки.

N. 69. До І. Ф. 20 Јунья 1887. Ch. Dancet 14.

Простіть, шчо кілько часу не одповідав. То було росписавсь над однією роботоју (мишам на сніданьнье), а там лив воду в бездонну бочку (філософствовав з одним земльаком про укр. справи і писав по јого просьбі уваги про бібліотеку дльа молодіжі укр. і т. п.), а нарешті захорувала жінка і ја серед цих праць повернувсь в ньаньку і garde malade, а до того і сам хорую місьаців уже зо 2. І тепер не зовсім зберу голову, та стидно вже далі мовчати на Ваш лист.

Скажу моји уваги шчо до Н. Бібл., а там схочете, послухајете, не схочете, — ві. Ја все таки думаю, шчо Гельвальд може пождати навіть коли б јого було всього ј 1 лист. Також може пождати ј анімізм Шульце, тим паче, шчо в Тілье буде голова про анімізм. Через те скорше піде книжка про Галичину, в котрій і Ваша ј Павликова праця ј матерјал будуть цілком нові, будуть бити по головам. (А все ж таки Вашої бібліотеки ціль — таке битьтьа, а не енціклопедіја наук; та піде своїм чередом, јак голови прокинуть сьа). Скорше піде ј біблијна крітіка. За Велльгаузена ја подав голос шче позаторік, а окрім того держусь і давньої думки дати хоч маленькі статејки М. Верна. Вони мајуть вартість, бо писав јіх хоч популярно, та все таки спеціаліст. Дльа масси публіки поки шчо ј того доволі, а хто зацікавить сьа, то візьме ј сам Prolegomena Велльгаузена або Рејса, чи Кьунена (Ви пишете про переклад Бліка, та ја јого не бачив.) Подати повні переклади таких діл ваша бібліотека не зможе, а зробити з них резьуме навряд хто у Вас лішше зможе, ніж Вери. В усьакім разі зверніть увагу на Kuenen, Introduction historique et critique aux Livres de l' ancient Testament (јесть і німецькиј переклад), а також на M. Vernes, Une nouvelle hypothese sur la composition et l' origine du Deuteronome. P. 1887. А по части критики составу Нового Закону мајте під рукоју Holzmann, Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament. А по історіји того часу: Lechler, Das Apostolische und Nachapost. Zeitalter (3 вид.), навряд чи не буде Вам більш в пригоді, ніж Hausrath, хоч і тој добре.[1]).

[1]) Чи јесть у Львові Volkmar, Jesus Nazarenus (Zurich 1882) і Keim, Aus dem Urchristenthum (ibid. 1878)?

Зверніть увагу на прецікаву роботку Vischer, Die Offenbarung Johannes (Leipzig 1887, 1875). Автор преостроумно доказує, шчо ціла головоломна книжка перш була писана жидом, а потім перероблена християнином: звідти і найбільш головоломна! Ja, звісно, згоджуюсь редакторувати все, шчо Ви мені пришлете з Н. Бібліотеки. Сам ja jak черга дійде пожалуй дам Вам частини з іст. літератури. „Дуалізм“ мій спинився через мого сотрудника жида, бо уся сіль роботи в паральельах з Талмуду, котрого ja не вкушу. Шевченко спинився за стереотіпами. Коскена тепер треба цілком переробити, бо треба розібрати не тілько методу Грімма-М. Міллера і проти неї Бенфея, а шче і Ланга (англич.), котрий добре перечепив по ногам обидві школи, підіхавши з мітологійеју, казками і звичаями диких, та все таки не дав собі ради до кінця. Ja, на скільки моєї сили, справльаюсь тепер у цім водовороті і jak доберусь до чого небудь ясного хоч для себе, то може і дерзну виступити на світ.

Спасибі за Ваші поезіі. Багато свіжого і справді поетичного, та місцьами ja не вхопльу в Вас стиха, мабуть у Вас таки зовсім инша прозодія. Шчоб її зрозуміти, треба послухати jакого доброго чтеця з Ваших. А мене колись пробував учити Верхратський, так ja втік, бо не міг витримати ні його декламаціі, ні його поезіі.

І за „Зорю“ спасибі. Тепер певно прийде сьа прохати і 11 номера і т. д. Напишу шче чолобитну до Лесі Украінки, шчоб справила свій орган до її дьадька аккуратно. Огоновський мене звеселив а потім засмутив: біднiй чоловік, очевидно сам не розуміе своіх слів, — а до того шчо ж можуть ученики, коли универс. професор не зна термінів і позвольаже собі писати про речі, котрих він очевидно не читав і не бачив!

Ні Н. бібліот. ні В. Тільє шче не получив. Думаю, шчо не вийшли.

Мій собесідник, звісний і Вам, просить спитати Вас, чи позволите Ви йому лишити частину його книг у Вас на вакаціі. Потім хтось забере од Вас. Ja кажу, що про це нічого і говорити, — так той все таки хоче, шчоб у Вас поспитатись. Шчо ja і питаюсь. Жінці Вашій кланьаюсь.

Ваш М. Драг.

Шче один резон за те, шчоб скорше пускати брошьуру про біблійну крітіку: в Россіі про це нічого не вільно писати і по московському. Через те такі речі будуть там читати jak новину, котру перше понесе туда слово украінське.

Прочитав ja оце зараз Вашу рецензію на Ватру. Дуже інтересне те, шчо Ви розказуе про мотіви, по котрим Ваші „естетики“ засудили ту чи другу пjесу в refusées. Не знаю тільки, чи в Кијіві читаюють „Prawdę“, і чи второпаюють суть діла. Тільки ja з Вами не згожуюсь в суду над Ватроју. Мордовцева повість уся чепуха і по детальам (не вірним) і по тенденціі (клерікальній), Мирного Лови страшенно не оброблені, кінця навіть зрозуміти не можна. А Казка Нечуја просто сором: нанизано, подвоjено, потроjено казковних мотівів без усьакого глузду, не то потреби. Вже ліпше б просто взьав казку народньу з Аѳанасіева або Чуба, коли вже не зна folk-lore на стільки, шчоб скомпонував зводній варjант та стислій. Та інтересно, чим Вам одлатив рецензент „Зорѣ“ на Ватру. Інтересно також, шчо думаюють собі Ваші „естетики“, коли подаюють такі твори jak Ася або „Преступл. и Наказаніе“. Jak же можна потім буде до „Соколиків“ вернутись? А впрочім даje ж Н. Проломъ Бран-

деса, а послі дасть певно вијать шчо небудь подібне „Пупакам“. Ні, справді, шчо воно собі такі льуде думајуть? Јак у них голова пороблена?

N. 70. Кореспондентка до І. Ф.

Ја був такиј задурениј, коли посилав Вам остатніј лист, шчо позабув за багато важних річеј: 1) В мене нема тих брошьур німецьких, про котрі Ви пишете. Пришліть на час. 2) Ја радиј писати рецензіјі в Kwartalniku. Пришліть ту брошьуру, шчо про неји треба писати. 3) Ні јубилејного N. Зорі, ні N. 11 а також ні одного післьа 16-го в мене нема. 4) K. Lw. дістају дуже неаккуратно: спершу доходив мајже шчо дньа, хоч з пропусками, потім самі недільні н-ри, а тепер вже не звістно, по јакому систему. Чи так і треба, чи се коверзујуть розсилачі? Шчо з Кијіва? Чи звістка в „Дѣлѣ“ N. 114 пријшла з певного джерела, чи взьата з јакоји австр. газети? В Парижі готовить сьа нове виданьньа de Gubernatis, Dizzionario biografico, — тільки по французському. Чи Ви дістали запрос давати нові данні про Вас? Коли ні, то пришліть мені јіх по німецькому. Ја думају обернутись до Зорі, Пролому і до См. Стоцького, шчоб прислали звістки про својіх літераторів. Чи варто? Ваш М. Др.

N. 71. Лист. до М. Павлика.[1]) Ch. Dancet 14. Јуньа 22. 1887.

Тижнів зо два јак дістав Ваш лист, а оце сьогодні ј вирізку з Ruchu[2]) N. 12 (а ја ј 11 не

[1]) Друкую тут отсї два листи Д—ва до М. Павлика, яких оріґінали знайшлись у мене, задля звязку їх змісту з попередніми листами, пропускаючи в них все особисте. *І. Ф.*

[2]) Ruch, польський тижневник видаваний польськими „поступовцями“ Болеславом Червінським (пізнійшим автором

бачив). За вішчо сконфіскували Вашу статьтьу? Хиба за те, шчо говорить про „заборонені письма“? бо в самому тексті нема нічого особливого. В усьакім разі спасибі Вам за пробу; мені самому було цікаво перечитати резьуме з писаніј, розділених на чималому протьагу часу.

Післьа конфіскати не знају, чи буде шчо далі з Вашим планом дальших статеј в Ruchu про нашу евольуціју. Мені самому не хочеть сьа писати про себе (хоч колись безпремінно пријдеть сьа злагодити мемуари), а тепер до того бојусь, шчо написане так і зостанеть сьа мишам на сніданьньа. От нехај трохи увільньусь (остатніми часами почав читати і јак Ви думајете шчо? Самісінькиј Талмуд! Треба дльа генезіса укр. легенд!), то напишу Ruchowi рецензіјку на Огоновського Іст. Лит. про јеји наукову вартість і там трохи зачипльу ј јого погльади про „націоналізм і радікалізм“, — та тілько богато говорити не буду. Ліпше просто јти својеју дорогоју, видавати своји роботи, а тих мерців залишити јіх долі. Од того мене тепер најбільше інтересује, коли б скорше вијшли Віча. Тоді ј ја, побачивши синицьу в руках, сьаду ј за Швејцаріју ј Брацтва. Коли б скорше ј так, шчоб через близьку окказіју переслати ј на Украјіну, де впрочім вже ј тепер настајуть вакаціјі.

До Коц. прикладају листочок, в котрім прошу јого дати Вам лист міј. А Ви з ним будьте мньакші зо взгльаду на јого хоробу. Може јак дијсне зложить сьа в Вас прогрессивниј гурток, то він до нього ј пристане, — а ні, то все таки з нього буде шчось ліпше, ніж з Цеглинського.

пісні „Czerwony sztandar“) і Болеславом Спаустою виходив у Львові півтора року. В ньому друкували ся статі П—ка Kronika ruskiego ruchu в ч. 10—12. *І. Ф.*

(К слову: І чи був цей Цегл. в Січі, в Відні, чи не був? Ja шчось таке памjатаjу подібне до нього.)

Прикладаjу j листа до Франка. Робльу це ради економіjі, та окрім того там нема нічого не то секретного, а навіть індівідуального, то даjу Вам право навіть прочитати jого. Шче посилаjу j лист до Вас Гулабчева[1]), котрого коверту ja порвав.

Вашій роботі про 50 р. прогрессу гал. літератури ja на лихо не можу помочи, бо нема в мене ані однісінького одтиску моjіх статеj з В. Евр. 1873 р. Колись ja давав jіх Бучинському, чи не можна там здобути? Давав ja jіх і Др. Лихв. і Просвіті, та в цих певно нема.

А Коцовському ja б сказав, коли б можна було без церемоніjі, шчо псевдонімів Дрозд і Красьученко ja не тільки тим не буду відкривати, шчо ja „чужих хусток з карманів не краду", а j тим, шчо в моjій книзі ja буду говорити тільки про самі талантливі j характерні твори (це не буде певно бібліографічна історіja), а ні зерна таланту ja ні в Дрозда, ні в Красьученка не бачу. В першому бачу тільки брак правдивого реалізму на стільки, шчо ja bona fide думав, шчо „Въ гостьах добре" писав Галичанин, бо нijак не ждав, шчоб такиj „Разговор в царстві мертвих" міг хто небудь написати в Россіjі. „Горовенко" трохи реальнішчиj, та тут друга біда: описував гімназіjі, студентів 60-х років, учительство, нігіліям і т. д. очевидно чоловік, котриj не знав нічого того близько; невірностів, анахронізмів і т. и. jак „свиньа в рецjахах"; до того автор зробив свого героjа дурнем, хоч видимо цього не хотів. В кінці найшкодливша книжка: донос на себе (то б то на украjнофілів) публіці, шчо, мовльав, дурні; начальству, шчо хоч з неволі, то дінамітчики (коли таких між украjнофілами в загалі, а тіjеjі раси, котру Красьученко виводить, не було ніколи). Коли ж повернутись од творів до автора, то ja не знаjу противнішчого з морального боку дива, jак чоловік, котриj пишчить в „Зоряхъ" нігілістичні біди, а в В. Евр. воспіва Пелеша j у Галичині підпіра Андрijашевшчину тамошньу, хоч би j проти Вас з Фр—ом.

Не знаjу, чи варто таке говорити Коцовському, навіть миjакше, ніж ja написав. Ви з ним бачитесь, то розсудіть. Звісно, добре б було, jак би Ви jому розтовкли, шчо треба ж мати собі jакиj небудь культурно-політичниj minimum ідеj в голові, а не кидатись jак Марко по пеклі од Пипіна до Пелеша, аби вискавчать jаку небудь прихильність до укр. націоналізма, та розтовкли jому, jаку шкоду він приніс підпирajучи народовських обскурантів проти jедино свіжого елементу в Галичині. Та навряд! Хоч би Ви до чого небудь і дотовкли цьу тупу голову, то вона завтра все забуде і вzjать почне своjі викрутаси. Prz. Spoleczny з своjім листом ja не получив. Та здаjеть сьа не получив і 10 N. Ruchu, бо чогось не знахожу jого (бачив у читальні польськіj), а 11—12 і не бачив. Ваш М. Др.

Чи не можна Вам мені позичити у Дѣд. „Поэтическія воззрѣнія Славянъ на природу" Аѳанасьева усі три томи?

N. 72. Лист до М. Павлика. Chemin Dancet 14. 5. Авг. 1887.

Оце пережив цілиj майже місьаць перескоків через Женеву всьаких соотечественників, розмов,

[1]) Спіро Гулабчев, Болгарин, тоді був студ. київського університету, приїздив літом 1887 р. до Галичини і написав лист до М. Др—ова. *І. Ф.*

спорів, конфіденцій, конспірацій, сьюрпрізів, в роді того, шчо один тут волосьсьа на собі рвав, думаючи, шчо його кузину по дорозі звідси арештовано або і убито локомотивом, бо од неї чотирі тиждні не було звісток; бідолаха ганьав мене по місцьу і Леману посилати депеші, писати до других, шчоб довідались про панночку; ja казав, шчо вона льубісінько сидить в Полтавщчині та їсть вареники, — а все робив те, шчо од мене требовано; нарешті зопсували ми до біса крови, нервів, електричества, грошей, — а вийшло на моје: баришньа їла вареники, а не писала тому, „что нечего было писать“. Були, правда, розмови і інтересні, в усьякім разі поучительні. Вив[illegible] льуде не так то вже подуріли на Украіні, jак можно було думати хоч би і по дурним листам патентованих украіножілів, моіх колишніх приjателів, — та на тепер не можна шче ждати там нічого енергічного, шче менше рішучого. Нічого робити, треба з цим примиритись і зачекати, поки нові зростки підростуть. А нові зростки все таки jесть. Правда, можна опасуватись, шчо вони вjать пристануть не до нашого прапору, коли наш (??) будуть держати київські Огоновські і Вахньанини, та і з цього боку зjавльаjеть сьа шчось нове. Недавно тут прояавилась програма „нових“ терористів-народовольців. Та вони звуть себе федералістами, зрікаjуть сьа „захвата власти“ і т. и. і тепер делегат іх приjшов до мене, засів читати В. Слово, В. Спілку, висліджувати конституціі Швеjцарську і С. Американську і т. и. По всьому видно, шчо аж тілько тепер наступаje публіка дльа наших ідеj, бо ранішче ні украіножіли, ні всероссіjці до них були не приготовлені, кождому було в них шчось проти шерсти, а всім вони були за надто „западні“, европеjські. Спеціально ж кажу про приjательськиj кружок, то коло нього побуд до критики, до звороту до европеjця дали між иншим і консервативні (власне нігілістичні, од nihil) листи патентованих до мене, так само jак у Вас уразила свіжішчих льудеj консервативна деклараціjа Цеглинського. Консервативниj нігілізм почина збуджати проти себе реакціjу, серед котроjі і самі конс.-нігілісти почувajуть себе не дуже добре, тим паче, шчо всі вони добре розуміjуть і самі, шчо теоріjі своjему нігілізму вони всеж не можуть виробити.

Думаjучи таке, ja дуже охолодів до долі мого листу, котриj Ви так клопочетесь переслати на Украіну. З особистими справами, котрих він торкаjеть сьа, можна і пождати, тим паче, шчо літо вже скінчилось, і виjаснилось де шчо, котре трохи инакше направльаje наші сімеjні справи. (Про це дальше). А прінціпіальні речі в тому листу ja писав більш дльа себе, шчоб ставши на папері не давили мозку, ніж дльа приjателів. Jак би можно було пустити лист в більшу публику, то він би може і привернув кого до нашоjі программи. Та пустити jого приjателі не схотьать, навіть коли б це і можно було. А jіх самих переконувати не варто, бо діло тут не так в прінціпах, jак в інстинктах: чоловіка перельаканого, і нерухливого jак Ви переконаjете теоріjами діjства? До того київська компанія і завше була не дуже міцна з боку теоріjі: про членів jеjі можна було завше сказати, шчо вони льуде доброго серцьа і чесні (не ташкентці, jак усі обрусителі в Кіjіві). А власне розумниj і скілько небудь образованиj чоловік у них був і jесть тілько один В. Б. А. Так то чоловік до болісті полохливиj, по прінціпу брехливиj (не встіjниj), а до того в остатні роки зовсім одставшиj од Европи навіть науково (він все стоjіть на теоріjі „національних духів“ і „фактів“ і новішчі методи соціологічно-порівньані зве „плаваніемъ по безбрежному морю“). Він зо мноjу і споритись теоретично не стане; навіть коли приперти jого до

стіни, то скаже, шчо в усім згоджуje сьа j пообіщча все (jак це робив у листах зі Львова), та тільки вее таки зверне на своje: шчоб нічого самому не робити, окрім minimum навіть обовjазкового офіціально, і другим не давати робити більше. А так jак він все таки своjу дольу робить (про других і то сказати не можна), та до того сидить там на місці j товче шчоденно в голови, то проти нього случаjними листами з заграници нічого j не поробиш. Одна надіja тут на те, шчо загальниj прогресс покаже свіжішчим льудьам навкруги, jак авторітет цеj тікаjучи од безбережного морьа, вліз у болото моральне, політичне j навіть наукове. Початок такого оду маньньа вже jесть.

Не богато вдіjали б і Ви своjіми словами на Украjіні, хоч звісно, поjіздка Ваша була б дуже добрим ділом через то, шчо Ви побачили б крај і льудеj, але навіть дльа спеціально галицьких Ваших планів. Ви б були адвокатом справи Украjінцьам невідомоjі, а дльа консерваторів шче j пристрасним адвокатом. Перш усього Вам з прияцельами треба самим шчось зробити, заосновати в Галичині, та потім вже j притьагати до того Украjінців. От через шчо мене аж за серце здавило, коли ja прочитав у Вас, шчо навіть виданьньа про віче одкладено та шче j ad calendas graecas. Одно те, шчо ja вже написав декому в Россіjу, шчо ось мовльав таки починаjеть сьа в Галичині систематична акціja свіжоjі компанійки, та j збрехав, — а друге, шчо коли літні вакаціjі пропали дльа пропаганди брошьури, то пропав цілиj рік. А так небагато треба було, шчоб видати хоч Віча! Ja думаjу, шчо j Батьківшчина скорше не втекла б од Вас, jак би були вже на світі брошьури Вашоjі компанійки. А впрочім Ви ж самі, памjатаjу, одреклись од Б—и, коли Вас виелімінувало „Дѣло“, так шчо винуватити Р. j. Н. за те, шчо не оддали власне Вам „Б—ни“, нема резону. Друге діло, шчо вони оддали jеjі Л—ому післьа всіх jого скоків і подлостів. Ja не знаjу, чи виходить далі Додаток до „Б.“? Коли так, то Ви мусите остерегти Добр. і Комп., шчоб не влопались так з Л., jак Куліш зоставивши jому на руки своjі папери. Ja з свого боку перекажу на Украjіну, — але не знаjу, чи скоро мій корреспондент здибаje Добр—еву і Комп.

Тоj філософ, на котрого Ви рахували, шчо він перевезе мій лист, певно j не поjавить сьа у Львові. Ja сам прохав jого не брати лист, бо в теперішні часи найінтереснішче дльа наших справ мати живиj переказ між Женевоjу j Украjіноjу, а дльа того він мусить jіхати через границьу чистиj. На нього ж наведено вже підозріньньа через те, шчо Львовjане безуппну говорили про нього з іменем, jак про чоловіка, котриj перевозив книги. Теж саме зробили і з Добр. Скажіть про це Фр. і Коц. Хоч у Вас і конституціja, а все таки можна б знати, коли розпускати jазик, а коли держати за зубами. Може бути, шчо ja напишу Вам, куди вислати мій лист, шчоб перевіз jого другиj хто. Так коли хочете знімати копіjу, то треба, шчоб вже була готова. Та j копіja не jесть публична власність, jак це роблено з позаторішньоjу, котру мені цітіровав Коц. Нарешті шчо таке передано в Bibl. Ossolińskich, коли і на jаких кондіціjах? Чи можна видерти звідти те, шчо там зложено?[1])

Ну, на сьогодні буде з Вас. Ваш М. Др.

Чи Ви пишете шчо хімієjу на тих білих листках, шчо вкладаjете, чи ні? До Вас може заjіхати видавець Трудів Ефименковоjі. Це гарниj чоловік. Скажіть jому, шчо не треба нijаких клопотів про „баришньу“. Знаjшлась!

[1]) Тоді ходила чутка, що Коцовський передав свої папери бібліотеці Оссолінських; чутка оказала ся неправдивою. *І. Ф.*

N. 73. Лист до І. Ф. Ch. Dancet 14.
15. Авг. 1887.

Шановнпй земльаче! Давненько вже нема од Вас звісток. Певно нові заботи на службі батька одбирають Вам час. П—к писав мені, шчо у Вас родився син. Поздоровльаю Вас і жінку Вашу з тим і бажаю Вам усьакого добра, а найбільше молодій мамі здоровльа, та все десь піде гарно.

А все таки ja мушу потурбувати Вас деякими біжучими справами.

1) Послав ja недавно на адреси Скор. і Шух. по дві пачки книжок і лист дльа К. Н. в Акад. Гр. Пора б вже мати звістку, чи дійшло все благополучно, та такої звістки не получив, то j обертаюсь до Вас.

2) Скор. мусите получити од Зан—ча кілько грошej, — то дльа мене зворот довгу, котрпй ja йому покредітував.

3) Чи ві Львові Коц—ий? Ja все жду од нього одповіді хоч про те, які книги ja мушу вислати дльа Нар. Дому?

4) Лист мій ad Kianos передавайте тілько тоді, коли маєте певність, шчо переносчика не вхопльать на границі. Кажуть, у Вас прпятелі дуже необережні j не вмійуть держати секретів, так шчо досить, шчоб чоловік з Россіі повертівсь у Львові, шчоб зараз же були звісні j ті діла j у Россіі. Ваш М. Др.

Чи не був у Вас недавно один молодий чоловік з моєю карточкою? Це дуже добрпй хлопець.

Буде в Вас цими днями земльак В. П. Дайте йому прочитати лист ad Kianos.

N. 74. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
15. Okt. 1887.

Шановнпй Добродію.

Прошу Вас переслати листок до П—на.[1]) Коли схочете, то можете його j перечитати; там побачите причину, через шчо ja довго не писав ні до кого j до Вас. Сподіваюсь, шчо Ви на тому нічого не стратили, бо зо справ порушених Вами в остатньому листу хиба тілько Вовкова мала трохи „діловпй“ характер, тай то не спішна. В. готовпй дати дльа Н. Б. свою працьу, та каже, тепер треба jеї дуже переробити. Це він по троху j зробить в Парижі, куди тепер він поіхав (там знайшлась йому робота). Пита Вовк, коли власне можно б сподіватись, шчо Ви прпймете друкувати його працьу? Ja думаю, шчо не дуже скоро, бо коли шче Ви вправитесь напр. хоч з Читальньами?! Од того j про моју Історію літератури говорити шче тепер зарані. Про замір видаваньня газети чи в Львові, чи в Станісл. мені писав Окуневськпй, та тепер шчось нового не чую. Ja до будушчої газети так само берусь відноситись, як обіцьав до „Поступу“.

З Конiським і про Конiського багато нічого говорити. Добре йому миритись з панами j попами, як він увесь свій вік скаче по верхам усьаких справ, — а хай би попробував хоч одну скілько небудь глибше, науково зачепити, то j побачив би, якпй мир зробили б з ним самі пани чи попи. Мені здаєть сьа, шчо так треба одповідати всьаким мирольубцьам. Про земльака ja з Вами не буду споритись: ja суджу про його по своїм

[1]) Полунїна, тай же Корсиканець. *І. Ф.*

вражіньньам, а Ви по Вашим. В усьякім разі він мусить бути чоловік шчирий, а міньайуть сьа наші земльаки частенько, як до місцьа, а то і до мухи, яка вкусить. Не слід би тілько брати все на рахунок Украйінців у загалі, як ім на рахунок Галичан. — А шчо такого Араб. у Вас росказував? Ja од нього так листа і не получив. А Ви чи майете звістку хоч про те, чи він благополучно пробравсь у Россію і чи довелось йому перевезти і багаж свій?

Получив ja оце лист од якогось Jana Żalplachty (były gimnazyalista lwowski) об тім, шчо мовльав Павлик чи Budzynowski мусіли мені писати об тім, шчоб пересилати книги в Гал. через Руминію і предлага свої услуги.[1]) Чи не можете дати світла до цеї справи, бо ja ні од кого з Галичини про це не получав ні слова. А мій лист ad Kijanos чи взьав хто, чи так він і лежатиме у Львові? Великої біди з того не буде, а все досадно, коли даремне пропаде працьа на писаньня.

Ну-те, вибачте на сьогодні, бо зовсім ніколи писати багато. Шче лежить на душі відповідь на Бельгійу Гінсові (Hins, професор в Athénée Royal в Charleroi), котрий оце прислав мені початок Légendes chrétiennes de l' Oukraïne, з моєї збірки. Хочу вговорити чоловіка, шчоб і Чубінського матерjал узьав до своєї праці, — та на лихо Чуб. так пороскидав свій матерjал, шчо трохи за багато примушувать чужинцьа збирати його до купи, треба це зробити самому. Не памjатаjу, чи писав

[1]) Ян Жальпляхта, один із польських молодих соціялістів львівського гуртка, шкільний товариш Будзиновського, був сином Поляка-емігранта, що став досить важним урядником при руминських залізницях. Здаєть ся, що через нього ойшли явісь транспорти женевських видань у Россію. Молодий Жальпляхта стрічав ся менї ще 1893 р. в Відні, де, здаєть ся, і вмер. *І. Ф.*

ja Вам, шчо цей же самий Hins переклав (прозоjу) Катерину Шевченка і надрукував у однiй брьюссельській Revue?

Ваш *М. Драгоманів.*

N. 75. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 21 Окт. 1887.

Шановний добродійу.

Оце зараз дістав Ваш лист. Спішусь одповісти про Н. Б. Коли буде скоро печататись Верн, то чи не добре б додати до нього і програму історіjі релігій, котру він переробив з голландського? Коли згодитесь у прінціпі, ja зараз пришлю книжку. Программа не візьме більше $1^1/_2$ листа. Вовку ja одпишу Ваші слова, та навряд він скоро виготовить своjу роботу. Дльа того, а також і дльа всього инчого беріть сьа за Остапову роботу. Од мене теж не ждіть на цілий 1888 рік нічого окрім Козаків, котрі, jак писав мені П—к, давно вже перекладені і на котрі було ж уже обjавлено абонентам.[1]) В загалі не ждіть помочи од Россіjан, а покладajтесь тілько на власні сили. Та на скільки мога не гajтесь з такими річами, котрі можуть заманіфестовувати Ваші наукові прінціпи. Зовсім не дивно, шчо „молоді консерватори“ буjствуjуть позаду старших, бо все таки вони мajуть за собоjу хоч папер друкованиj, коли вже не справжньу роботу старших, а ми маjемо тілько добрі заміри.

Напишіть мені, шчо таке справді робить сьа в Брацтві. Не розуміjу ja, jак таки взьати тай викинути книжки тілько через те, шчо вони россіj-

[1]) П—ків рукопис сего перекладу десь затратив ся і я так і не дістав його. *І. Ф.*

ські? Хто ж перешкаджа Вам додати од себе німецьких, англійських і т. и.? Чудасіја робить сьа в нашій Славјанщині! Урьад россійськиј робить все можливе, шчоб задурити р. літ. і по части вспів, а тим часом Ваші консерватори гнівајуть сьа на цьу літературу за реалізм і позітивізм, — а недавно росказувала одна розумненька німкенька з Берна, котра прожила 10 років у Харькові і Криму, шчо книгарь у Берні, котриј видав кілька перекладів з россійського (Л. Толстого), казав, „шчо він би більше видавав, та між Німцьами појавилась партіја, котра жаліјеть сьа, шчо вже за дуже богато перекладајуть з россійського і шчо через те за богато революцијних думок вносить сьа до німецькоји молодіжі". Те, шчо Ви пишете по словам Ар. про украјінців, мабуть правда. Сумне те, та нема на це ліків, бо коли льуде самі добровольно хотьать бути дурньами, маючи все таки під боком европејські літератури, то тут нічого не поробиш. Најсумнішче те, шчо по всьому видно, шчо всероссійськиј рух, а також польськиј вјать прокидајеть сьа, хоч і всероссіјане не можуть похвалитись мудростью, а шче менше образованностью. Треба впрочім сказати, шчо дејакі Россјане, котрих ја бачив тут, не сердьать сьа, коли чујуть, шчо перше ніж писати політико-соціјальні программи, треба хоч одну европејську конституцију прочитати, і беруть сьа навіть до того, шчоб вчитись. Правда, бувшиј тут „політик" теж саме обіцьав за себе і за товаришчів, та тілько по всьому, шчо ја знају про них, вони јакось в усьому вјалі та і дуже заињаті своїми особами. А до наук јім трудненько приступитись, коли навколо домове „самобитництво" опирајеть сьа на авторітет најрозумнішчого і највченішчого чоловіка, котриј сам колись став із Польака Украјінцем через Руссо та Прудона, а тепер „самобитність" сіје. Того ради вјать кажу, шчо коли Галичина не вивезе наш рух, то довго сидітимемо в болоті.

Чи звісно шчо небудь в детальах про крах транспорту Ар.? Чи не вхопили кого персонально? Ја бојусь за Пчілку, хоч правду сказати, коли б не жаль було дітеј, то радиј би був, јак би јеји посипали трохи. Шчо за дурниця перепроваджувати рукопис Товаришок (в котрих, к слову сказати, все набрехано проти дійсности) немов јакиј папірус часів Рамзеса II.! Передајте поклін жінці Вашій. Ваш М. Др.

Передајте б. л. мій лист II—ку. Бојусь, шчо јого вже нема ві Львові. Ја з листами трохи спізнивсь: треба було їздити в Лозану, а потім писати цілиј мемуар дльа Петербурга.

N. 75. Лист до І. Ф. Genève, Chemin Dancet 14. 10 Нов. 1887.

III Д. Перш усього: помилујте і пожалујте: заведіть европејськиј звичај писати на кожнім листу Вашу адресу, а то завше треба шукати по паперах, а в мене јіх більш, ніж піску морського. Посилају Вам книгу Верна. Программу, про котру ја писав, знајдете на стор. 230—249. Вона далеко не першиј сорт, та коли ж готова, а окрім того авторітетна, може і дльа цензури. На тепер з нас доволі буде, коли пустимо в публіку самиј нрінціп, шчо релігіја річ не постијна, а евольуцијна. Дльа $^3/_4$ публіки і цього доволі, а $^1/_4$, коли схоче довідатись деталі цеји евольуції, то і без нас потім знајде собі раду. Ја думају, шчо аби перша брошьура (З науки про релігију, — чи јак јеји назвати?) була собі ціленька, безпремінно треба в ній помістити Верна ж про Евангелија по

Рейсу та статейку Les origines des évangiles (чи шчо), котра в Revue Politique et littéraire, шчо ja Вам jeji послав N. вкупі з Mélanges (сьогодні ходив дивитись коллекції цеji Revue, то саме ті роки (1881—1882), де мусьать бути ті статьті, забрані в нашій Société de lecture). Коли загублено той N., то швидче пишіть, ja добуду новий. А тільки цьу статьтьу неприємінно треба пускати порьад з статеjу про Пентатевх. Коли хочете, то ja напишу коротеньку передмову до книжки, скажу про вагу і стан науки про релігіjу і про те, чому наука про жидівсько-християнську віру, можно сказать, сконцентрувалась коло питаньньа про зріст Пантатевха j Евангеліji. Про другу релігіjну брошьуру, Рейса, шче маjемо час поговорити, а надто про моjу передмову, котроjі Ви хочете j котру ja бojусь писати. Коли мені дозволите подавати голос в цій справі, то ja б радив Вам подати післьа Читалень зараз же Верна, а потім Козаків.

Так би були поставлені стовпи j стовпчики на головнішчих шльахах, по котрим хоче jти пропаганда бібліотеки. Про Украjіну нічого не можна печатати, поки не подано огльад jеji політ. історіji, котра чи так чи сьак нашкіцована в „Козаках“. „Козаки“ ж не заjмуть богато місцьа і пригодьать сьа j патріотам, а то може j скоро ровіjдуть сьа. Чудесно, шчо „молодо-консерватори“ провалились. Та чого вони власне хотіли? Чи вони коли небудь росказуjуть в детальах своjі прінціпи? Адже ж і сам винаходчик укр. нац. консерватизму, здаjеть сьа, не напечатав своjеji промови торішньоjі.

Критики Дашкевича на Петрова ja сам не бачив. Обіцьали мені прислати од самого автора, та на тому j стало. Це академічна реценэіja (Петров подав книгу в Ак. Наук. на уваровську премію, jак наші Ист. П., Житецького Звуковая

ист.), Академіja поручила реценэіjу Дашкевичу і надрукувала в трудах Академіji наук за одповідниj рік (1884-го 5-ij), а в окремій продажі не було: inde difficultas! Jак шчо Вам посчастить сьа добути, то позичите j мені.

Коли Вам Корсиканець писав? Ja од нього дістав назад тому 5 тижнів лист, в котрому він обіцьав писати докладно, та j не пише. Це може значить: або вмер, або хорий, або арештованиj, або просто не пише! А все таки дльа догадів, — цікаво б знати, коли він Вам писав, значить, був живий і цілий. Ваш М. Др.

Коли схочете, шчоб ja написав передне словце до Vernes, то зверніть мені швидче книжку jого, шчо посилаjу.

N. 76. Лист до І. Ф. Chémin Dancet 14. 24 Дек. 1887.

Давно вже слід було написати Вам, та все не скінчив пер. слова до „З науки про релігіji“. Треба дещчо на ново перечитати, та окрім того получив нову книгу Chantepey, Lehrb. d. Gesch. d. Religion, то j затьаглось діло. Впрочім бачу, шчо задержки не буде, бо шче j Читальні не появились. В усьякім разі, коли дуже треба, то напишіть і тоді ja скінчу своjу дольу на парах і зараз же пришлю. З цікавостьу читав ja обмін скубок між Вами (Kraj), Н. Проломомъ, Дѣломъ, та скажу, шчо цього всього за мало. Коли вже Ви стали до того, то раз на завше треба висказати всьу правду, котра по моjему ось де: 1) не може бути потрібноjі [згоди?] руськоjі інтеліген-ціji, поки там jака небудь партіja буде ставити етнографічно-літературне питаньнье фанатично і робити з jого справу політичну, та шче j справу

вірности династії Габсбургів (чи рікошетом Романових), 2) теперішні народовці, по крайній мірі їх львівські проводирі наробили чимало доносів і нечемностів против старих (напр. за спиною донос в Відні на І. Головацького), які колись робили проти них старі, тоді як і „козацька мова“ вважалась ізміною Австрії; 3) ті ж народовці показують себе тепер такими ж реакціонерами, як і старі в усіх реально-культурних, політ. і соціальних справах і також нетолерантними до прогрессістів, при чому вживають тих же способів інкрімінації (напр. Ви тепер для „Дѣла“ польак); 4) Русини мусьять згрупповатись в партії не по погльадам національним, а по культурно-суспільним принціпам. Хай іде реакціонер до реакціонера, а прогрессіст до прогрессіста. Та ceterum censeo: час би вже обновити заходи до уніі молодих товариств, котра пробувалась в 1876 р. Чи не можна б було попробувати її з поводу рефератів, про котрі Ви пишете в Ак. Гр., щоб товариші обох корпорацій взаімно ходили на реферати?

Дістав ja звістку про конфіскату Віч. Не вже ж так вони і пропали, а „Читальні“ чи проскочили зовсім? Багато в них інтересного, хоть можна б було систематичнішче обробити матерjал, та тону різкого позбавити. Бojусь, щоб ради яких фраз не сконфісковали. Треба б було, коли вже почали розмовльати про мене і про вплив других Россіjан на новий рух в Галичині, то сказати про це трохи докладнішче, напр. нагадати хоч полемику Просвітьан з К. Телеграфом і иншим, з котроjі видно, 1) щчо власне ми докоряли Просвітьанам, щчо вони не видають реальних книг, навіть господарських і юридичних, а самі „византіjські“ книжки, на щчо Просвітьане одповідали, щчо „треба перше зробити народ моральним“; 2) щчо ми ж докоряли за те, щчо Просвіта

і Тов. Шевченка нічого народу про Шевченка не говорьать і нічого з нього не дають народу. Може це буде можливість сказати при нагоді в полемиці, або в корреспонденціjі.

Посилаjу Вам корректуру з адресу публікованого тут з поводу университетських розрухів у Россіjі. Перепечатаjте jого в Kurjer-і замітивши, щчо він надрукованиj по франц. в женевських газетах. Підписів поки щчо не печатаjте, а скажіть, щчо між підписаними jесть Россіjане, Украjінці, Польаки і Кавказці; дльа Россіjі ще виробльаjеть сьа екземпльари адрессу і може будуть нові підписи, а поки з публікаціjеjу французькоjу треба було поспішитись.

Чи маjете jакі звістки з Київа? Ja ні слова не маjу. Навіть Д—ва[1]) з Ментони не пише. А корреспонденціjа, котру K. Lw. напечатав про Москву, з помилками. Також і цьурихскиj адрес, котриj похвалив K. Lw. — безтактниj. Студенти в Россіjі стоjать не на політичному полі, а на академічному, jім через те менше бojіть сьа сочувствовать публіка і профессори, і заграничним студентам не треба сходити з акад. грунту, хоч до часу, коли царськиj урьад рішучо покаже, щчо він не згідниj задовольнити студентів. Тоді тілько можна виступити з політикоjу, та і то треба б, щоб з неjу виступили батьки, а не студенти. Но правді, ja мало на це маjу надіjі, і через те печально чекаjу післьа свьат, коли одчиньать университети і впjать почнуть сьа розрухи. Та треба б зробити пробу: вдержувати студентів од політики, а підбивати батьків, а окрім того ми вже нераз бачили студентську політику в Россіjі, та щчо з того вийшло? Там треба вирости ліберальниj

[1]) Доброгравва.

публиці — з студентів, а для того треба, щоб вони, поки студенти, то не політікували.

Дуже ja поспішаюсь скінчити лист, і через те пишу недокладно і навіть нескладно. Та Ви мене зрозумієте. Що у Вас кажуть про Wolne Polskie Słowo і його замітку о Rusi? Жінці Вашій кланьяюсь. Доброго нового року.

Ваш М. Др.

Рік 1888.

N. 77. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève. 1 февр. 1888.

Шановний земляче.

Цими днями пошлю до Вас передне слово до релігійної брошури, а поки що звіщаю, що посилку Вашу получив. В ній тільки нема тієї етнографічної книжки (збірки пісень), про котру ja мушу написати для Квартальника рецензію. А як мені писати про Етнографію Славян, ja ј не думаю. Там така Духнищчина, що терпіти її не можна, та ј попівщчина. Як же мою рецензію прийме „Квартальник“, польський та ще ј попівський редактор? Спробую написати зразу про Стодольського і Петрушевича та „змазати“ обох: одного за москвофобію, а другого за москвофіліje — обох во імя науки, — то побачу, що з того буде. Тільки навряд буде добре, бо науки також не треба польським патріотам, як і всяким иншим.

Не без страху приступав ja до автобіографії О. Пч. та вспокоїв сьа: неприличного там нічого нема, деякі деталі лишні, а взагалі історія пропажі київських її праць навіть типічна: майже всякий український літератор що небудь та втратив, іноді найважнішче з своїх праць. Се-

стра моја могла б розказати, згадујучи про нашого батька, шчо більша частина јого збірки пропала, завезена на Крим на показ тамошнім виселенцьам з Полтавшчини (звісно, панам) ніким инчим јак матірју мојеји жінки! Ја иноді јак згадају про цеј товстьучиј зшиток, котриј писав сьа між 1839 і 1841 роками, коли шче зшитки старих пісень були цілі, і котриј ја бачив, будучи дитиноју, то мені аж хочеть сьа помститись над мојеју жінкою, наслідницеју виновноји. Та јак подумају, шчо остатні зшитки пропали просто в домі батька, а самиј остатніј привезениј мноју вже студентом у Кијів і переданиј Судовшчикову, пропав уже в нього, то ј подумају, шчо нас би всіх 20,000.000 украјінців треба б вибити, а за неможливостьу такоји операціји треба простити. А одмітити таку полосу в нашіј громадськіј історіји все таки слід.

Ваших планів на дальші випуски Н. Бібліот. критикувати не стану. Коли схочете видавати книжечку дльа характеристики історіји галицькоји громади в 70-ті роки, то ја дам свіј вклад тільки на переднье слово, јаке Ви просите. Обридли мені передні слова, та нікого вони не научајуть, а хочете Ви, то ја Вам дам докладні спомини моји про австріјських Русинів з 1867 по 1877 р. З горьача ја вже почав писати ј написав вступну голову: коротку евольуціју мого украјнофільства ј мојіх праць про Галичину в росс. журналах, і другу про моји відносини з Галичанами у Львові, Відні ј Цьуриху від 1873 до першого мого приjізду в саму Галичину. Виходить довгеньке оповіданьнье. Та нічого робити, треба јого колись написати, а там і буде воно напечатане чи ні, — не моје це діло.

Будьте ласкаві напишіть мені возможно більше про Нар. Раду. Чи буде там хто небудь з Ваших?

Ваш *М. Др.*

N. 78. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 22 Февр. 1888.

Шановниј земльаче.

Накінець посилају Вам рецензіју на Стодольського. Не знају, шчо з неју буде робити пан Ліске (здајеть сьа він ксьондз?). Ја тілько прошу не переміньати в мене нічого, а коли редакціја з чим не згідна, то хај приписује примітки. Ја за своје ручајусь фактами, котрих берусь виставити під усьакоју тезоју. Та шчо такиј цеј Ст.? Дльа Галичанина він усе таки досить начитаниј в россіјському, — а дльа Россіјанина дуже вже „народовець“. Не вже це вијать Кон.? Кумедно б було. Посвјативши цілих 16 сторін Ст—ому ја вже бојусь, шчо не буде мені місцьа дльа Петрушевича ј через те одкладају јого на другиј раз, — а може Ви мені зовсім јого простите, а дасте мені замісць јого тој збірничок пісень, про котриј перше згадували та не прислали. А на далі напишу вже про самих Европејців: нові твори про folk-lore (Andrew Lang, Cosquin і др.). Так скажіть і редакціји. Та добре б було, јак би мені прислали хоч один N. Квартальника, шчоб ја знав, в јакому стільу туди писати.

Простіть, шчо ја спізнивсь з рецензіјеју, а шче більше з Пер. словом до Релігіј. Живу в великіј колотнечі. Вијшла така комбінаціја, шчо ніјак не можна одкласти праць над корреспонденціјеју старшого Герцена, котру передав мені јого син. На першу дольу пішли листи Огарева з 1833 до 1848, страшенно цікавиј матерјал дльа Kulturgeschichte, та написаниј маком, без дат і т. п. Дні ј ночи проводимо ми з жінкоју за цими листами: копіјује жінка з Лідоју, а ја комментаріј пишу. До того розум неспокіјниј: до

Шишманова в Лейпціг приїхала мати дорогою з Россіі, та тьажко захорувала. Ш. тратить голову в Лейпцігу, Ліда тут, за нею Людмила, а з ними і я. А тут треба не запускати роботи. В усякім разі будьте певні, шчо я не задержу печатаньнья книги з науки про релігію. Коли треба, то начинайте печатати, Передне слово можна набирати і послі.

Зо споминами про Галичину виходить таке, шчо не знаю як і бути: велике виходить, а скакати через сьужети не хочеть сьа. Склоньаюсь впрочім к тому, шчоб писати про все докладно, а там уже побачите самі, чи шчо треба викинути. А дльа мене ці мемуари будуть „очисть совісти".

Спасибі Вам за звістки про Н. Раду, тим паче шчо од Окун. шче нічого не маю. (Як він був у Львові, то чи дав він Вам кілька примірників про Буньаку? я йому писав про те; коли ні, то витребуйте: мені шче він не прислав нічого). В загалі мені здаєть сьа, шчо збори вийшли розумнішчі, ніж можна було ждати. По кр. мірі подлости нійакоїі нар—ці не зробили, а навіть одчинили дверці і дльа „прогрессу". Справді жалко, шчо ніхто з Ваших тих дверець не розсунув далі. Я тепер не получаю Черв. Руси і не знаю, шчо вона говорила про збір і про программу.

А „Дѣло" так шче пустішче стало, ніж було. Фельєтони Уст—ча чисті mauvais ton-и. „Зорѣ" 2—3 N. я не бачив, хоч кілька разів писав про те сестрі. Не знаю, шчо і подумать, шчо од неї не маю листів. Не вже поліція хапа? Шчо в Вас чути про Россіян? Чи пишуть шчо небудь Вам?

Я абсольутно нічого не маю з Украіни, окрім листу короткого на моє „широковѣщательное посланіе", котрий хтось мені прислав з Ніцци, та листу од Лисенка, присланого теж

невідомо ким з невідомого місточка в Австріі. В першому листі говорить сьа, шчо позаяк мій лист против моїй волі став майже отвертим і ві Львові і там, то одповідати мені на нього важко, а потому одповідь і одкладаєть сьа до ліпшого случаю (певно дорога вже не через Львів, а Ніццу не ліпша). В листі Л—ка всякі особисті лірізми. Од П. — ні слова! Von Paris nichts Neues, — або на Шипкѣ все спокойно! як хочете. А можна і таке добавити: воду вари, вода і буде.

Кланьаюсь жінці. А як Ваша дінастіа? Посилаю Вам листок „Самоуправленіе" з правом про його писати в K. Lw.. Треба Вам росказати його історію privatissime. Певна купка задумала було видавати цей листок у Россіі, та нарешті не вправилась з трудностьами і переслала матерял сьуди, шчоб надруковати і раптом перевести в Россію перший N—р. Другій думають або печатати там, або рішучо перевести виданьнье сьуди. В усякім разі все майже виданьнье N—ру 1-го вже в Россіі — і publice говорить сьа, шчо воно там і вийшло. По мойому всі передові, россійського походу статьті — темна вода во облаціх; характерно тілько те, шчо недавні „народовольці" взьали імйа дльа свого журналу з багажу „вольнословців", шчо похвальяють „Письма эмигрантовъ", в котрих теж курьоз: всі недавні росс. рев. зійшлись з реакціонером Др—вим, навіть протестанти Освоб. труда, котрі тілько приплутали до своєїі загальноїі программи деталі в роді N 1 і 2 про вибори в парламент, мов би то завтра Аксельрода і Плеханова будуть баллотирувати, та напутали нелогічностів в роді того, шчо в §. 6-му виголосили рівноправність, а в 8 му вцять говорьать про „уничтоженіе сословныхъ подраздѣленій". Інтересно і те, якій смирній соціялізм у террориста Степньака. Прочитав я в Kur. Lw. виписку про панславізм Аксакова.

Чому б Вам не напечатати в K. Lw. программу Костомарова, котрої як навмисне в Галичині ніхто не зна; навіть Огон. в Истор. Литер. показав, шчо не бачив автобіографії Кост—ва. Звісно, ні галицьким Польакам, tels quels, ні народовцьам та программа не подобаєть сьа, та треба єї перш усього знати. Посилаю Вам виписку, всуньте єї в K. Lw.

25 февр. Получив лист од 22. Посилаю, шчо готове. Прикладаю і замітку про правопись[1]), шчо написав, коли думав, шчо будете скоро печатати. Робіть з неї, шчо знаєте, може де за реферат буде. Мені тепер і перегльнути ніколи. Цими днями ja зовсім хорий, та і домові клопоти не впадають, а шче вбільшують сьа.

Ваш *М. Др.*

N. 79. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève. 14 Апр. 1888.

Шан. земльаче.

Ви певно сердитесь, не маючи од мене одповіді, ні роботи. А ja мушу Вам написати, шчо ні реценаій, ні Пер. слова Вам не пошлю і тепер, бо мені так важко, так гидко на здоровю, на шчастю в сімї, а через те і мойому, шчо не то писати не можу, а не знаю, jак на ногах держусь. Та простіть, переждіть, може витримаю, то вшлать буду до чого спосібний, та і надолужу свій пропуск.

Дльа Отто[2]) все рівно в цім році не міг би робити, бо і так набравсь роботи через силу,

[1]) Друкуєть сь в додатку до сього тома. *І. Ф.*

[2]) Ottův Naučný Slovník почав тодї друкувати сь в Празї, а до нього просив Otto через Фр. Ржегоржа до співробітництва Драгоманова, Хв. Вовка й мене. Тілько Вовк надрукував там декілька статей та я дав пару дрібних нотаток. *І. Ф.*

шчоб сурйозно виповнити. Вовку писав, і од нього Ви мусите отримати лист в цій справі. Инші, котрих Ви думаєте притьагти до праці, не годьать сьа до неї.

Не вже ж так про „панславізм“ Вам і не можна писати далі? Jакі власне точки звели на себе конфіскату? Кланьаюсь вашій жінці. Коли вона вже в Болехові, то перекажіть, шчо ми скоро будемо писати Кобр—ським.

Сестра моя певно через те мовчить, шчо вона родила дочку. То. шчо розсказуйуть Зорьане, буцім то всна писала, шчо згожуєть сьа з ними, а не з Кобр., конечно, брехньа. А шчо вона в остатнім кусникy „Світла“ (бесіда украйнофіла і соціяліста) вилила води на млин Зорьан, це правда. J перша біда, шчо вона зовсім не бачила універс. молодіжі украйнофільської і соціялістичної. Хиба росс. соціялістів була в тому, шчо вони не були европ. соц—ами (котрі не мислили без культури і політ. волі), а були бунтарьами - народниками. А бунтарство - народництво, то і видумали власне украйнофіли (Гайдамак, бунт. Ст. Разина, Мордовцева моногр.) і подали і Россіянам, котрі трохи помазали його інтернаціоналом і Парижською Комуною. А тим часом укр. сучасної программи не дали, а гайдамацтва перельякались, і вийшло, шчо між укр. ф. і росс. рев. тільки була ріжниця, шчо перші були гіпокрити, а другі шчирі. Звичайно укр. ф. навіть не спорились з росс. рев., а говорили: та і ми того ж хочемо, тілько не казали, jак. Ja цеб міг доказати документально, бо в мене есть навіть укр. бунт. прокламації, котрі М. Вовчок і К-о писали дльа Бакуніна і Нечаєва.

Ваш *М. Др.*

Питајете, шчо таке „Свобода“? Видавець Турськиј, на $^1/_2$ польак з „Набата“, індівідуально мошенник, котрого навіть фр. поліціја шукаје за escroquerie. Сотрудники — одні такіж, другі навіть і на escroquerie нездібні. Всьа росс. еміграціја од јіх одвертајеть сьа. „Самоуправленія“ ініціатива јде з Россіјі, та дурні вони ј тупоголові. Тепер друкујеть сьа 2 N. теоретично шче дурнішчиј, та хоч з фактами.

N. 80. До І. Ф. Chemin Dancet 14
26 Јуньа 1888.

Шановниј земльаче.

Получив ја Ваші посилки, лист і 1 арк. Товариша. Дуже всьому радиј, окрім, звісно, кумедіј Гр-ча, од котрих мені спати хочеть сьа. Печалить трохи ј те, шчо К. Ст. јде через Вас: шкода часу, праці ј грошеј. Вже ж стариј редактор, хоч був і „крутопопа“, а все таки посилав Толмачову в Женеву, — і скінчив дні своји на постелі в Кіјіві, а не на ешафоті ні в Сібіру. Ј на јаких це кондіціјах і од кого К. Ст.? Питају через те між инчим, шчо Кузьм—иј маје шче від того року велику працьу (Буддійскіе элементы въ легендахъ о Паліи и Маркѣ Богатомъ) і наперед дума послати молодіј редакціјі дві невеликі статьті, та не зна, јак јому бути, чи соватись?

Гладиловичіјаду в „Дѣлѣ“ читав[1]), але ніјак не міг пригадати, шчоб тут був в ділі ј Кон. Така вже охота до крутіјства! Полтавець! Та

[1]) Забавний епізод, як лист Гладиловича до В. Б. Антоновича попав у руки Афіноґена Антоновича, урядовця й не Українця, проф. політ. економії, а сей опублікував його в „Кіевлянинѣ“ на велику радість гал. москвофілів. *І. Ф.*

мене в усіј справі ціј більш усього інтересује, шчо буде з Волод. Антоновичем. По теперішнім часам в Россіјі јого мусьать вигнати з профессорства. ја навіть склонниј думати, шчо Аѳиногенъ Яковлевичъ А—чъ дльа цього ј цьу всьу бучу головнішче збив, хоч возможно, шчо він, знајучи характер Вол. Бон. розчитував, шчо він і сам промовчить і Дѣлові звелить мовчати і через те клевета на народовців вијде гарно. В усьакім разі по логиці наших і Ваших обрусителів і то добра виграшка, коли такого стовпа „укр. ф-ства“, јак Ан—вич В. Б. виженуть з університета.

Ја, јак буддіјськиј монах, або Богородицьа в апокріфах, і плачу ј сміјусь при ціј пригоді. Жалко буде, коли Ан—вича діти потерпльать на тому, шчо батько посаду стратить, але жаль також архівноји праці студентів з А—чем. А теоріја укр. ф—ська може шче ј вигра, бо А—ч в остатні роки зовсім в старомодну дудку гра (мені навіть плакавсь на нього один Харьківець, на $^1/_2$ вчениј), а окрім того наганьав на все укрф—ство кијівське страху, шчоб не сміли компромітуватись. І треба скомпромітуватись власне на львівських народовцьах, котрих А—ч і Кіјане взьали в своју опіку проти нас з Вами. Памјатајете, шчо ја писав в остатніј Epistola ad Kianos, шчо вони не втечуть од політ. одвічальности: коли не хотьать бути з нами прогрессистами-федералістами, то будуть volens-nolens Пелешо-сепаратистами з Дѣломъ. Комізм вијшов крајніј шче в тому, шчо В. Б. А. здавна член комітету памјатника Б. Хм—го, за статьтьу з поводу котрого в „Дѣлѣ“ вчепивсь Аѳиноген Яковлевич (а хто писав статьтьу: чи Белеј, чи Александр Јаковлевич?)

Але пора до Товариша перејти. Нічого говорити, јак ја јому радиј. Зміст 1-го N-ра ви-

дить сьа мені вдьачним. Ваша новелька мені подобаєть сьа. За свою ж статьтьу трохи бойусь, особливо за кінець про Білорусів. Ja тоді поспішавсь і бояавсь, шчо б не дуже довго вийшло, та j не знаjу, чи jасно ja сказав те, шчо Білорусь власне для слав. етнографіjі дуже важна річ, бо в ній звjазь Польшчі, Московщчини j Украjіни, — та тільки до науки про неjі треба не Стодольського заходу. Думав було вже попрохати в Вас цього кінцьа до перегльаду, та вже нехаj іде так; коли треба буде, иншим разом напишу. Тільки шче бойусь, коли б заголовок статьті не прийняали за претензіjний. Може б Ви в кінці зробили примітку, шчо готовилась статьтьа дльа другого виданьнья, jак часть критична, j шчо заголовок дали jій Ви.

Дуже жаліjу, шчо мушу скоро виjіздити на село, та шче в таке місце, звідки не то шчо з звісного Павлику Шетьера, важко діставатись до Женеви, а то ja б засів писати статьті дльа дальших NN—рів Товариштва. Хотілось би мені дешчо з етнографічних матерjалів обробити, а також написати статеjку „Націоналізм і космополітизм в укр. нар. справі“. Логічно вона б мусіла jти за рец. на Стодольського. Та нічого робити: хаj вже jдуть Правопись і Попи, коли вони Вам подобаjуть сьа, а ту статьтьу пришлю в осени. Тепер посилаjу мілкі замітки: Лист Шевченка j Сміх і горе. Може шче видасте jіх до 1 N. Посилаjу також дльа Вас поправки до 167 N. Kur. Lw. Поправку про Кир. Разумовського треба б і напечатати.[1])

Посилаjу j 3 статеjки Куз—ого до К. Стар. Будьте ласкаві, одішліть jіх в ред. К. Ст. з листом, шчо коло jіх. Дуже противно обертатись до цих київських Сушкевичів. Покіjник Леб. ні грошей, котрі сам обіцчав, за роботу не платив (раз прислав 50 р.), ні навіть на листи не одповідав; нова редакціja не попросила сотрудничать, та шче журнал перестала висилать (тепер мабуть іде через те, шчо ja прохав сестру абоніровать сьа). Та куди дітись з матерjалом, шчо набравсь? Лишити jого миршам на сніданьнье? Приходить сьа жебрувати, шчоб добитись мочи служити своjій же краjіні. Воно б і нічого, та в самого себе підриваjеть сьа пошана до себе.

Ну, та буде об тім! І в загалі на цеj раз буде. Кланьаjусь жінці і Павлику. Останьньому покажіть цеj лист. Ja jому осібно написати мабуть не вспіjу ранішче, jак через тиждень. Та шчо воно за справа, по котрій Ви можете приjіхати сьуди? Напишіть, jак будете виjіздити, шчоб нам не розминутись. Хоч впрочім ja не певний, шчо ми виjідемо на село: помешканьнья замовили, а грошей на переjізд нема. Jакось то буде.

Ваш *М. Др.*

Поправки до Kurj. Lw. N. 167, стор. 2, кол. 2.

Kir. Rozumowski не був зовсім człowiek nie posiadający żadnej oświaty, вчився і в Петербурзі, а потім в Кенігсбергу, Берлині, Геттингені, Страсбурзі, обjіздив Париж і Jталіjу, знав мови франц., німецьку, латинську. В Берлині вчився він під догльадом звісного астронома-математика Ejлера. Hellbig, Russische Günstlinge 215 каже про нього, шчо він був вихованиj добре, мав познаньнья, говорив прегарно по франц. j по німецькому. Перовські були незаконними дітьми Олексіja Кириловича Розумовського (сина гетьмана і президента Академіjі). З них три здобули титул. Лев, шчо був міністром внутр. справ

[1]) Були в Kurj. Lw. і друкують сь в додатку до сього тома. *І. Ф.*

в 40-ві рр. і Василь, шчо був оренбурським ген. губернатором в 1835 р., ходив на Хиву (а не на Сибір), але несчастливо, а в 1853 р. взьав хоканську кріпость Ак-Мечеть, котру ц. Микола I. звелів назвати фортом Перовскій. Графом зробився в 1835 р. Третій брат Олексій писав романи з украјінського панського житьа під псевдонімом Погорільского. Гр. Борис Пер. нічим осібним не звіснај. Софіја Перовська не походила ні від Льва, ні від Василья, ні від Бориса, а також здаєть сьа не від Олексіја Перовських, а від Миколи II—ого, теж сина Ол. Кир. Розумовського, але од другоји матері.

N. 81. Лист М. Др—ова до Конисього в справі співробітництва в Правді. Chemin Dancet 14. Genève. 5 Јулья.

Шановнај Добродіју.

Лист Ваш получив ја вже кілька днів назад, та не міг зараз же відповідати, бо треба було виjіхати, шчоб поховати доброго приjателя, Левка Мечникова (тіло всеж козацьке, тај душа европејська-украјінська). Та таки ј завдали Ви мені нелегку завдачу своjім листом!

В такіj справі, jак та, з котроjу Ви обертаjетесь до мене, відректись важко, тај пристати мені не легко, майже неможливо. Звісно, jак ја шче з роду не відрік сьа від роботи ні в одніj руссько-укр. часописі, котра хотіла моjеjі роботи або навіть не відкидала jеjі, то не може бути і сумніву, шчо ја буду робити і дльа „Правди". Але друге діло стати в „головах" виданьня або навіть написати програмову статьтьу. Дльа першого в мене тепер за багато роботи коло історіjі укр. літератури (ось напр. ја більш двох місьаців сижу в апокріфах, гностичних сектах, легендах усьаких Азіатів, без чого ја не можу написати

голови про укр. нар легенди та кольадки — і кінцьа не бачу цьому морьу). Але і дльа программоjі статьті треба перш усього хоч знати, з ким у спілку jдеш. А потім треба бути певним, шчо маје сьа хоч невеличкиј гурт льудеј, з котрими в основах сходиш сьа думками.

Ви ж не пишете мені, ні хто „ті льуде, шчо наказали вам удатись до мене", ні хто буде в редакціjі, навіть в дірекціjі (бо Ви кажете, шчо Ви за це не беретесь), а ја не можу собі здумати навіть трьох чоловіків в Галичині, з котрими б заходився в думках про політичні справи, а до того пригадуjучи те, шчо Ви самі писали в Галичині і навіть в В. Европи, думаjу, шчо між нами навряд можлива така згода, jака потрібна, шчоб в купі вести політичне виданьня. І в Вашому листі ті кілька слів, в котрих ви натьакаjете на напрьамок проектованого журналу, мало мені надаје надіjі на згоду. Ви кажете, шчо хотіли б „наперти на обjединителів". А ја думаjу, шчо боротьба з „обjединительами" в Галичині і Буковині ведеть сьа так нетактовно, починаjучи з терміна „обjединителі", проти котрого Марков і К-о доспть зручно виставльаjуть термін розjединителі, а часом так навіть гидко і майже завше з такоjу ненауковістьу, шчо по крайніj мірі на першиј час новиј орган мусів би по моjіj думці дати спокіj публиці з усьакими напорами на обjединителів, а нальагти на виjасніньня положительних прінціпів своjіх, політичних, соціальних і культурних, — або коли вам вдарьати на кружок львівських псевдо-обjединителів, то заразом бити і псевдоукрајнофілів. Окрім того ја думаjу, шчо „Наумовиччині" в Галичині даје хід по части вандруjучиј рубль, котрого звісно нијакоjу полемікоjу не випреш, а по части ј найбільше польська політика, котра не дурно ж колись і Богдана Хмельницького і Паліjа до Москви пхала, — так зна-

чить випірати усьу дольу обединительства треба не полемікоју з нею, а зміноју обставин. Нарешті ja думаю, шчо основу регрессівному панруссізму робить найголовнішче церковщчина, котру, значить, і треба випірати новоју европейською наукоју.

Далі Ви кажете, шчо треба „вказати австрійському урьадові, які помилки він робить полохаючись обединителів“.[1]) Ja ж думаю, шчо дльа нашої всеї нації австр. урьад jак навіть усьа австр. Русь маje не так то велику вагу, бо все таки нас більше 80 раз живе в Россіїі, і треба мати дуже палку фантазіjу, шчоб думати, шчо з них навіть половина може коли небудь одірвати сьа до Австріїі. З цього виходить, шчо укр. національна партіja мусить найголовнішче думати про те, jак би jій добитись волі в Россіїі. Ну, а цього австр. урьад, поки він таквj jак тепер, буде завше бojатись навряд чи не більше шче, ніж теперішнього москвофільства, бо Галичина навіть з Краковом можуть потьагти за водоjу Висли j Сьану та Дністра до Варшави, до Одесси і таке інше. Був уже час перед 1863, коли власне украjнофільство і kosakische Sprache вважались в Австріjі staatsgefährlich. Окрім того ja тіjеjі думки, шчо j австр. урьадові j Польакам нічого не вкажеш, а треба jіх просто привчити до того, шчо ми jесть на світі і жиjемо дльа себе, то вони хоч чухатимуть сьа в потилиці, а будуть подаватись, ось jак нап. тепер подаjуть сьа не тільки перед Чехами, а j перед Словінцьами.

Шчо до Европи, то в урьадовоjі Европи дуже мало до вас інтересу. Треба бути таким моральним нулем, jак Діло, шчоб тішитись тим, шчо jака небудь Post пише про кијівське коро-

[1]) А Ви ж чого ж jіх полохаjетесь, коли хочете напирати на них? *М. Д.*

лівство, та шче таке пише, шчо трохи свідомиj чоловік просто засміjеть сьа. Урьадовіj Европі інтересні ті, хто тепер силу (армію) маje, а не ті, шчо за них шче треба кров лити, гроші платити. Літературна Европа (котру ja напр. трохи знаjу і з котроjу пробував говорити) справді було почала інтересуватись нами вбачаjучи в нас початок новоjі прогрессивно-демократичноjі сили, і охоче слухала, коли jіj говорили про Костомарова та Шевченка. Але тепер вона вуха відвернула від нас, коли ми не тілько не пішли вперед післьа тих старих (власне шче 1847), але посунулись назад та бojімось навіть надрукувати старого Шевченка без цензури царськоjі, а шче гірше добровільноjі (Просьвіта). Тоді, jак наш рух спинили а то j змертвили неуцтво, страхи іудейські та поверховниj націоналізм, літературна Европа довідалась, шчо в Москалів jесть живі льуде, котрі не думаjучи бути непремінно „націоналами та орігіналами“, хапаjуть сьа просто за всесвітні моральні задачі та говорьать про них jак уміjуть і невольно зjавльаjуть сьа орігіналами, хоч часом і плетуть дурницьу. От Европа jіх переклада, чита. Вона дльа цих Москалів забува навіть Польаків, котрих звикла по головці гладити і котрих націоналізм колись підходив до того ліберального і національно-автономного руху, котриj обіjмав в 30—50 роки всьу культурну Европу, та шче j мав за собоjу ефектні і смілливі вибухи — повстаньньа, еміграціjі і т. ин. Навіть спеціалісти етнографи та фолькльористи европейські, і ті від нас відвернулись; недавно можно було хоч товшчиноjу коли не толком копиць Чубінського jіх заінтересувати, а тепер і того нема. А тим часом ja знаjу льудеj, шчо в Парижі та в Флоренціjі читаjуть, хоч і крjахтьать, напр. Москальа Веселовского, — а хто стане читати

навіть Сумцова або Огоновського, не кажучи вже про Горленка або молодших етнографів, котрі не знають навіть того, шчо в Чубінського копицьах нагребано? Так і тут і перш усього ми мусимо стати чимсь у себе дома, стати дома Европейцьами, тоді і Европа нами заінтересуєть сьа. А тепер по крайній мірі ja за себе скажу, шчо особлчво з тієї пори, коли мені українські національ-культурники сказали, шчо виданьньа повного Кобзарьа та політичних пісень укр. народу їм навіть шкодьать, то в мене язык не повертаєть сьа говорити з Европоју про укр. справу.

Оттакі моји думки! Тільки одвітно до них міг би ja написати программову статьтју до Вашоји „Правди“, а Ви б безпремінно забраковали таку статьтју. Чи ж писати јеји? Коли хочете, на пробу напишу. Де моје не пропадало? А може на таке пристанете: ja напишу своји јересі, а Ви чи хто иншиј хај јіх опровергне, то шче послужить дльа виjасненьньа программи.

З матерijалів того сорту, про котриј Ви питајете, јесть у мене дешчо про відносини украjнофілів до Герцена і Тургенева і т. и. (та на лихо найбільше про Марка Вовчка, котра шче жива), про перші проби закордонного революцијного виданьньа украjінського, рев. проклямациjі. Можно б з цього матеріалу вивести і філософију, та виjать доволі јеретичну. Ждатиму тепер Вашоји відповіди, а в усьакім разі дьакуjу Вам за те, шчо згадали мене. *М. Драг.*

P. S. Получив лист від Фр. і бачу, шчо Ви кликали јого до участи в Правді, хоч все таки не знаjу, хто там шче буде писати і хто буде в редакциjі. Цеј мij лист посилаjу через руки Фр. з тим, шчоб він показав јого і Павликові, котриј переслав мені Ваш лист. Думаjу, шчо

Ви не знајдете в цьому нічого злого. А ja всьакі літературні справи в Галичині звик обговорьувати з цими льудьми.

N. 82. Лист до І. Ф. Montrées, commune Ouches, H. Savoire (France), pension Gallay. 6/VIII 1888.

Листи Ваші дістав, але Т—ша ні; кудись запроторили моји женські комміссіонерп. Вступного слова до статеј ролігійних не можу прислати ранішче, ніж вернусь в Женеву, т. ј. через місьаць. Там же подумаjу ј про реценаију на Петрушевича. Тільки ja хотів би јеји не писати, бо треба б детальнішче знати гал. історију, ніж ja. Що змісту 1. N. Т—ша, шчо прочитав у „Дѣлѣ“, бачу, шчо він вже дуже виключно літературнај окрім хиба статьті Павлика. Чи не можна б здобути економічного матерjалу з тепер. нар. житьта? Навіть з корреспонденціј можна б шчо небудь зшити нового ј поучаjушчого. З „Правдоју“ Кон. покрутив більше шче, ніж можно було ждати. Може бути, шчо шче ми ј у одвіті за нього будемо. Та шчо робити? К. тим вишче других укр—філів, шчо хоч крутитьсьа. Через те не треба јого одпихати, та тілько не слід јому піддаватись. Коли в јого така маньера, шчо він каже: та ja ж з цим згоджуjусь, то нехај і печата, шчо Ви јому дасте. Ja своју дольу зроблю, напишу вступну статьтју, јак думаjу. Пропаде, то де наше не пропадало! А піде, то нехај здоров зносить і К. і Барв. Ховати ж мої особисті статьті під псевдонім чи анонім ja не згожусь, та ј Вам не раджу. Це значить піддержувати крутіjство і туман, котрого ј так в украjінофільстві більше, ніж можна терпіти.

З К. Ст. не знаjу, шчо ј робити. Впрочім матерjалів нијакіх за старим редактором в мене

не зосталось, а зістав тілько довг його за статьті (навіть по ціні, по котрій оплачено Стар. драм. сцени, рублів з 350), та цього вже нічого і згадувати. В мене тілько зосталась незалічима біль в душі з цього поводу через те, шчо посередник наш, премудрий Одіссей, котрого влопали Кон. з Гладиловичем, навіть не відповів на лист Кузьм—го. А біда, як далі бути з новою редакцією? перш усього, шчо вона не відповіла на лист, — це я вважаю за свинство, котрого дарувати не слід. А далі як же буде з тими двома статьтьами, шчо Ви переслали від Кузь—ого? Так вони і пропадуть? Але ж то льудська працьа — не водицьа. Коли б Ви могли це пояснити редакції, то зробили б добре діло. Слід би пояснити і те, шчо велика статьтьа Кузьм—ого „Буддійскіе элементы въ укр. преданіяхъ о Палі и Маркѣ Богатомъ“ прьамо привязуєть сьа до „Буньаки“, так шчо переміна „многоуважаемаго изслѣдователя“ буде досить глупа. Окрім того така переміна більше збудить поліцейську увагу, ніж продовженьнье життьтьа К—ого, котрий, їй богу, не розумію, кому в чому шкодив, шчоб його в гріб класти. На решті як же таки „многоуважаемому“ вмерти без некролога? Без шуток, може прийдеть сьа Вам хоч в Т—шу некролог написати. 20/VIII. Перервав лист, бо напившись води прьамо з глетчера на Mer de Glace заробив було таку біль в зубах і в усі, шчо чотирі дні крутився як скажений, а потім дістав лист від Олекс. Барв., в котрім він плачеть сьа, шчо не дістав від мене обіцьаної (!!!) моїу програмової статьті. Мусив я статьтьу дописати і сьогодні висилаю їеї, але прошу не печатать зразу, а дати на обраду сотрудникам, котрих після мене треба поіменовати. Пишу і К—ому і Б—ому проти анонімів (звісно не Россіян, і в політичних статьтьах). Пишу Б—ому, шчо починати журнал, поки К—ий

не вернеть сьа, не раджу. Шчо з того вийде, не знаю. Дуже жаліюу, шчо не маю часу зробити копіюу з своєїі статьті, шчоб прислати Вам з П—ом. Прошу Б—ого, коли він сам перепише їеї, то оригінал переслати П—ові, але вийать не знаю, шчо з того буде.

Кланьаюсь Вашій жінці. Ваш *М. Др.*

Читаю я в Kur. Lw. і в „Дѣлѣ“ про Дрентельна, та і думаю навіть оступитись за цього царського слугу. Звісно, він був ц. слуга і обруситель, але нічого спеціального проти Польаків як нації, а шче менче проти Украйінців не робив, а ненавиділи його пани польські як і россійські в Киівшчині, бо він держав сторону мужиків в аграрних справах. Він навіть написав царьу, шчо дельановські правила в гімназіях противні русским інтересам, бо богатші кльаси в К. В. Под. губ. — Польаки. Пани навіть один час пустили про Дрентельна такий анекдот (коли він не хотів під воєнний суд підводити крестьан за аграрні розрухи), шчо мовльав у Киіві тепер генер. губерн. Драгоманов, бо Дрентельном править Меркулов, М—вим Рудченко, а Р—ком Драгоманов. І в справі універс. юбилеюу Др—н держав себе прилично. На свій лад то був россійськиї Стадіон, — як і Безак. Inde irae. Так чи личить і демократам і Русинам за польськими панами лаятись? Я маю кілька анекдотів за Др—на, та куди їіх дати? К. Lw. не візьме. А чи візьме К. Lw. статьтьу з поводу консервативних деклараціі Тихомирова?

N. 83. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
7. Сент. 1888.

Шановний земльаче.

Вернувшись кілька днів тому назад до Женеви, застав „Товариша“. Усе легеньке і повер-

ховненьке, але свіженьке і зачіпливе, так шчо мусить розворушити трохи Вашу публіку. Коли піде другий N-р? Ja Вам скоро пришлю пер. слово до реліґ. статей, а також першу частину австроруських споминів, — але поки шчо замісць остатніх радив би, коли хочете чого мого, печатати замітки про правопись і церков (остатнье в Павлика).

Про „Правду“ пишу Павлику. Попросіть у нього, шчоб розказав. Нудно писать двічі про нудну справу.

Про Дрентельна писати не буду, бо все таки ja про нього мало знаю, та і чорт з ним: все таки він був царський генерал. А про Тихомирова коли писати, то треба б трохи довше, бо не хочеть сьа тільки репортером його „доморошченої“ мудрости явльатись. Чи приняла б редакціja K. Lw. три статейки в роді Ваших про панславізм: 1) резьуме катавасіі Тихомирова і його антіфонів, 2) Огльад евольуціі „народновольства“ в Тихомирові, 3) критику відносин між росс. соц. рев. рухом і справоју політ. вольности в Россіі. Та шче дізнайтесь делікатненько, чи може Kur. Lw. заплатити за статьті, чи ні? Звісно, ja напишу і без плати, а коли б були дейакі гроші, то здались би на книги, бо ja богато вже потрібного з галицьких виданьнь не маю (напр. бібліографіі Левицкого), а грошей чортма. Мені таку міну, здаjеть сьа, підвела цензура, шчо 3 місьаці праці моjеjі і жінчиноjі до посліпліньнья очей пропадаjуть марно.

Ваше подорожьжье в Америку мене дуже інтересуje і ja жду від нього користи і длья Вас і длья справи, хоч боjусь, шчо на перших же порах Ви попадете в конфлікти з попами. Вже одно те, шчо Ви поjідете, непремінно викличе проти Вас jаку небудь „Червону Русь“, а далі

діjде і до митрополіта. Ну, і піде. Та вовка боjатись в ліс не ходити.

Про Вашу дорогу нічого не маю порадити, бо не маю жадноjі ідеjі, jак jідуть в Америку окрім того, шчо читав иноді в газетах. Тут jесть коло Женеви один Американець, з котрим ja недавно познаjомився (він до мене обернувсь з поводу моjіх літер. робот і сими дньами він буде в мене), то ja jого поспитаjу хоч про те, в jакиj сезон najліпше jіхати через Океан; не думаjу, шчоб глибокоjу осіньньу або зімоjу.

Про шчо спитати Вашиj жінці і П—ку, jак поjіде в Россіjу, з моjіх справ, пишу окремиj листочок, котриj прошу Вашу жінку і П—ка добре прочитати, шчоб привезти мені по возможности точні відповіді, хоч ja практичного наслідку з того і не жду, бо, jак чуjу, Н. В. К. дуже хориj, так шчо навряд виживе. А другі... Хаj jім вибачить бог та сьвята мати!

До того, шчо ja написав в листку, додам просьбу jак небудь видрати в Петерб. у Цвітковського статьтьу „Изъ народной словесности и старинной письменности“, і переказати jому, шчо ja дуже перепрошуjу jого за те, шчо понепокоjів jого своjеjу комісіjеjу і шчо ja б сього ніколи не дозволив, jак би він сам мене до того не візвав.

Так багато треба писати, шчо цеj листок так і обірву. Кланьаjусь дуже Вашіj жінці. А шчо Ваша династіja? Моjім дітьам добре повелось у горах. Ваш М. Др.

Шче одно запитаjу: чи K. Lw. взьав би серіjу статіjок про політику украjінську у відносинах до Польшчі з поводу напр. апокріфічних прокламаціj, шчо польські газети взьали за настоjашчі? Шчо Ви думаjете про ті прокламаціjі? Звідки вони дістались до редакціjі і т. и.?

N. 84. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 28. Сент. 1888.

Шчо з Вами робить сьа, шчо нема звістки? Може вже в Америку вибрались? І від Вовка маю аж два листи, в котрих він питаje про Вас, каже: він вислав Вам роботу дльа Otto, получив від нього подьаку за ту роботу і просьбу далі робити, але не маючи від Вас звістки, він не зна, шчо мусить робити. Вдовольніть jого, будьте ласкаві. Ja одно про Вовка скажу, шчо jак побачите Олесницького, то скажіть jому, шчоб написав до Вовка лист, в котрім би запрохав jого до сотрудництва в „Правді". Треба, шчоб редакціja обходилась по льудському з сотрудниками.

Мені писав Барв., шчо будучи ві Львові бачився з Вами і шчо Ви обіцьали писати в „Правду". З моjею статьтьеjу він зробив не по моjому, але і не по першому своjому, а власне напечатав jеjі за підписом „Видавництво Правди". Чи додержить редакціja консеквентно всіх тих jересів, jакі написані в тій статьті, а надто jак приjіде автор „Оповістки" (котру ja вилаjав на всі боки в листі до Барв.), не знаjу. Але ніколи старші народовці не робили стільки уступок нашому напрьамку, то ja думаjу, шчо нам треба держати себе так, шчоб не можно було сказати, шчо ми не помогли „Правді" стати на ноги. Звісно також, шчо треба нам добитись того, шчоб наша часть в редакціjі була гварантована. А дльа того jак приjідуть Б. і К. у Львів, то треба влагодити коллективну редакціjу, в котрій ачеjже Ви і П. приjмете дольу. Шчо Ви скажете про думку передати в „Правду" богословські статьті, коли на них знаjдуть сьа осібні гроші? Шчо також скажете про те, шчоб программу Правди дати в Kurj. Lw. jак в найширших витьагах? До мене обертались недавно Польаки з Галичини, доволі вплівові, з запитом про те, jака може у них з нами бути згода? Хаj знаjуть, чого ми хочемо, та хаj розберуть нашу программу і покажуть при цьому і своjу.

Послав ja Вам сьогодні N. 7 Journal de Genève зі статьтьеjу про Штроссмаjера. Дуже б прохав Вас перевести jеjі усьу в K. Lw. Резонів, ja думаjу, розказувать нічого. А коли хочете, ja Вам розкажу другим разом про посередника між Римом і Штроссмаjером, Італіjанця Tordeni de Quarenghi, котрий був і в мене і переклада Шевченка на іт. вірші. Jак будете перекладати моjу статьтьу, то зробіть увагу, шчо половину jеjі підтвердив, сам про те не відаjучи, Побьедоносцев.

Шчо ж Ви, jідете в Америку? А Ваша жінка чи поjіхала в Кијів?

30. Септ.

Получив Ваш лист і бачу, шчо дејакі моjі слова про „Тов." і „Правду" не до діла. Коли Ви починаjете печатати N. II. Товариша? Посилаjу Вам дльа нього першу голову моjіх Споминів. Думаjу, шчо вона приjдеть сьа до ладу при теперішнім настроjу до згоди партіj коло практичних справ. А впрочім віддаjу jіх Вам на суд. Дальшу голову пришльу незабаром, та ja думаjу, на 2-ий N. Т—ша досить буде і першоjі. Візьміть у Павлика лист мій про церкву, — частину того, шчо ja писав до NN. (Смаля Стоцького) в нашій переписці про правопись. П—к мені казав, шчо цеj лист буде друковатись вкупі з рец. на Стоцького і статьтьеjу про правопись. Може б тепер же пустити jого за статьеjу про правопись, — звісно, написавши додаток від редакціjі, котрий би привjазував одно до другого. Воно можна відкласти це на 3 N-р, та коли jесть місце, то ліпше

вже цьу моју публіцістику викинути в публіку за разом, а на 3 N. ја дам шчось більше гелертерське. Впдать таки ј це все віддаду на Вашу вольу.

Про Багацтво шче јесть у нас, а Хліборобства зовсім не маје. Б. ј книжки Ваші цими днями вишлу.

Чим болије Ваша жінка? Чи шчо гострого, чи другого чада ждете? Незабаром вишлу Вам початок французькоји праці мојеји ј дочки мојеји про болгарські легенди, — подібні до украјінських.

Статьті про Тихомиріаду сьаду писати скоро, треба пождати, поки видуть шче дві брошури нігілістьачі про це. Ваш щирий М. Др.

Забув написати про Дашкевича: коли Ви не поможете мені здобути јого книгу, то ја нијак јеји не здобуду. Зостајеть сьа одно: напишіть јому, шчо знајете одного писателя, котрий спеціально інтересујеть сьа справоју і не незнајомий із самим Дашкевичем, та не сміје обернутись до нього просто, та ј просить через Вас дати јому екземпльар. Будьте ласкаві, напишить це скорше.

Ваш М. Др.

N. 85. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
30. Окт. 1888.

Шановнпј земльаче.

Посилају Вам цілу вјазку паперу. Вона вже давно готова, та за хоробоју, шче ј всьакими клопотами ніколи було перечитати та таки ј від Вас чекав звісток про Товариша. Аж ось сьогодні дістав лист від Павлика, — шчо Товариш уже не Ваш, — так ја думају, шчо моје писаньнье пропавше, то посилају јого Вам, прочитајте, — та

хоч викиньте, а замітку про казки попросіть Вашу жінку переписати та пошліть у К. Стар. (Мојеји жінки письмо шче перельака наших мудрих зајців). За одно попросіть, шчоб вернули статьту про вдову, коли не хотьать печатати. Получив сьогодні (тільки після того, јак написав Ол—ому) Правду. Шчо јого робити з тим дурнем Кон—им? Ја уже думају просто про теје писати Б—ому, шчоб помістив у Правді. В усьакім разі треба, шчоб був редакцијний комітет, а то сьупризів і сорому не обберемось.

Поки шчо проберіть Ви в будушчім N-рі Львівськиј Січовиј комітет за те, шчо зльакавсь покликати мазурських крестьан. На тому стала справа „польсько-руського демокр. товариства."

Простіть, шчо сьогодні більше не пишу. Очі больать.

Еге, згадав. Прохав мене Кормош з Перемишльа прислати јому книг mit Nachname. Ја послав јому просто, а гроші прохав ніслати Вам. Думав через Вас закупити книжок (мені б хотілось Карловича (Литовські?) казки, а також другі подібні відбитки з крак. Wiadomości та Левіцкого Бібліографіју). Та не мају ј звістки від Кормоша, чи получив книги.

Брошьур наших про Бог. про Бідність і т. и. нема зовсім. Ваш М. Др.

N. 86. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
Genève 11. Нов. 1888.

Шановнпј земльаче.

Кумедно оце, јак ми під рьад на очі заслабли. Чи не закласти нам сліпецьку спілку? Ви ж можете у нас і за лірника јти, ј навіть нові думи складати. Воно б і з того боку було б

добре, шчо могли б з честьу викрутитись із тої плутанини, шчо натворилась коло Товариша і Правди. От уже свьата правда, шчо ліпше з розумним згубити, ніж з дурнем знайти!

Комбінації Ваші з рукописьами, котрі назначать дльа Т—ша, навряд практичні. Ділити Сміх і горе між Тов. і Пр. незходно; то все писане під одним тоном і мусить ітти в купі, найліпше јак би в „Т—ші". Мемуари, јак Ви кажете, до козаків нијак не вјажуть сьа і у Наук. Біблі. не јтимуть. Та і мені писати јіх частинами було б невигоднішче, — в антрактах житьтьа (Ја П—ові писав, шчо ја викінчив до пријізду у Львів у 1878 р.). Правда коли б і згодилась печатати Спомини, то з четвертої голови певне розсердить сьа, јак дійде до Вол. Барв. Все звертајеть сьа до того, шчо најліпше б печатати в Тов. — так коли ж ја старішиј від Вас, а туди треба молодих? Хиба підписати це все замісць М. Др. Світозор або Зорька Др—в? Како будет сіе? З Правдоју зовсім мені темно. Ја писав П—ові, шчо послав лист Барв., *лист до редакції* з поводу москвофіліји і доноса на Червоноруссів; ја приложив привітниј лист Б., в котрім кажу, шчо коли того не напечатајуть, то муситиму зајавити, шчо ја на просьбу ред. написав програмову статьтьу, але тепер зрікајусь Правди ради вопијушчої неконсеквенції. Писав також, шчо консеквенција 6 N-ра примушује мене настојувати на тому, шчо казав раніше, шчоб був ред. комітет. Коли б повернуло на те, то прошу Вас, підпирајте і Ви цьу думку. Ја писав Б—ому і К—му, шчо подају голос у комітет за Вас і Павлика; коли ж обом Вам там не можна бути, то ја прошу Вас, підпирајте кандидатуру П—ка. Резони ось јакі: Ви вже і без того пишете в Пр. і заходьучись з Правдьанами матимете свій вплив, а окрім того це підніме духа П—ові, котрого јавно обминајуть

Правдьане. 13. Нов. Вчора дістав лист Кон. спеціально посвьаченнј мојему протесту. Каже, шчо пише јого *побалакавши* з Франком. Јаке було те балаканье, чи таке, јак *розмова* одного панка з царем Миколајем, котриј јому сказав: „Пошелъ вонъ, дуракъ!" а потім тој пан хвалив сьа, шчо „розговаривалъ съ Государемъ", — чи инша, К. не каже. Пише ж, шчо јак мій лист надрукује Правда, то зараз же вмре, а јак надрукују ја, то вмре на 3-му N-рі, бо в першім случаји ті, шчо піддержујуть Правду, образьать сьа, а в другому шчо буде, нічого не каже. З першого преміссу можна б подумати, шчо ті, хто піддержујуть Правду, сепаратисти і москвожерці з прінціпу, — так ні: сам К. каже, шчо опротеставане мною дописі — помилка, на котру јому вже показувано і без мене. А над цими всіма мудрими консідерацијами К. пише таку загальну: „З того шчо я чув і бачив на Украјіні, я конечно запевнений в великій потребі органу, котрий би не *зразу*, а повагом будив сонних людей і проводив хоч по троху поступові думки. Я запевнив ся, що такий орган *на перший час*, коли зичить собі житья і впливу, то мусить чимало де в чому (детальному) не заходитись з Вами (Јак Вам подобајеть сьа це — *чимало де в чому*? Мені воно дуже мило, бо нагадује молоді часи, коли ја дратував одну полтавську панночку, дуже покірну, котра написала своїй матері: „*можетъ быть, пусть* Марья привезетъ мнѣ платокъ"). Јаким робом з цього виходить, шчо ја мушу взьати назад свій протест проти москвожерства і доносів австр. поліції, ја нијак не второпају. Ја відповів, шчо протестовані речі не деталі, а основні і через те ја пропустити јіх не можу і шчо смерти „Правди" не бачу непремінно; коли редакција стојатиме на тому, шчо національну ненависть треба ширити і доноси треба подавати, — вона

тільки дасть мені чесну одставку, — та ј житиме собі јак схоче. А про загальнић considerant К. пишу таке: „Це все, простіть, зовсім не по мојому адресу. Ја наврьад чи не најсмирнішчић, најпоміркованнішчић з усіх украјінських „воздыханцевъ“, котрих ја шче ј доси мајже всіх знају особисто, з гори і з низу; та тільки в мене нема двох јазиків: одного дльа шепотіньња, а другого дльа голосу, одного дльа поезіји, другого дльа прози і т. и. Ја завше стојав і стоју за тим, шчоб іти повагом, т а т і л ь к и в о д и н б і к, а н е с к а к а т и н а в с і б о к и. Дајте мені гурт, котрић би згодився на таку політику — чесно, безповоротно, то ја готовић стати шче смирнішчим і навіть згожусь, шчоб мені гурт відмірьав кожнић мій ступень, аби тільки в певнић бік“.

Виписав ја Вам слова К. ј моји, шчоб показати Вам маньеру крутијів россијських і галицьких, котрим коли вкажеш на јіх крутіјство, то вони відповідајуть: „та, бачите, Д—в занадто великић радікал“. А в решті шчо тепер буде робити зі мноју К. і јого „Правда“, господь відаје, бо з такоју лемішкоју, јак у К—го і К—о, може бути все јак раз несподіване.

Јак же Ваше Польсько-руссько-де мокр. Товар.? Ја радиј, шчо воно не закопало сьа у пісок, — та тільки гльадіть, шчоб ні в програм мі, ні в прокламаціјі не було мови про відбудова нье Польшчі від морьа до морьа (Польаки так вже привикли, шчо все мусить робитись дльа того), а просто шчоб справа була поставлена на практичнић грунт — поправу стану обох народів у Галичині.

Чи Ви думајете поговорити про программу Правди в К. Lw.? Чи можно буде сподіватись, шчо К. Lw. надрукује мій лист, коли Правда не схоче?

У нас тут справа виданьња россијського органу з децентралістичним напрьамком посуваjеть сьа на перед, та јій пошкодили арести в Москві, про котрі аж сміх і горе було читати мені в Дѣлѣ: панславіст Гольцевъ, а далі Гольцевъ та все таки панславіст. А Русская Мысль же не за горами!

Спасибі Вашій панні за клопіт і за обіцьанку; стидно мені клопотати јеји з маленькоју дитиноју мојеју пересилкоју. Буду тут обходитись; тільки ось біда; руку мојеји жінки самі Кијане знајуть, то ј бојать сьа, — а дочка, котра писала за К—ого, через 5—6 тижнів јіде в Болгарију. Давати кому чужому переписувати — псевдонім відкривати. От тобі ј знај. Будьте здорові.

Ваш М. Др.

N. 87. Лист до Ол. Кониського. Chemin Dancet 14. Genève. 12. Нов. 1888.

Шановнић Добродіју. Оце получив Ваш лист і поспішајусь відповісти на головне. Лист мій, котрого надрукованьња ја прошу в ред. Правди, торкаје не д е т а л і, а о с н і в н і р е ч і: 1) м о с к а л е ж е р с т в о (після чого хто иншић піде в Правді за льахожерством, жидојідством і т. д.), 2) і поліц. донос на осібну від нас партіју. Дописі, котрі ја опротестовују, просто виступајуть проти прогр. статьті в јеји основі, — значить, просто рвуть основу умови редакцијної і вже через те шкода јіх пропустити. Але це шче најменче. Дописі ці ставльать Правду так, шчо вона не може сповньати свою службу, котра ж певно в тому состојіть, 1) шчоб винаходити способи, јак би наш народ розвивати, јого справи влагожувати, а не в тому, шчоб дражнитись та лајатись з сусідами, та шче ј з брехньами на них, 2) шчоб наш народ вести до автономіји, а не дльа того, шчоб вбивати в нього вірнопідданство ав-

стріјське, чи россіјське, чи може шче јаке инше. Коли „Правда“ закладалась не дльа таких цілів, то не варто було ј закладати. Так не тілько ја думају з тими Галичанами, котрі ј Вам вказали обернутись до мене за програмовоју статьтьеју, але видалось, по Вашим листам, і Ви, бо инакше досить було б Вам і „Дѣла“, хоч і „Дѣло“ не доходило до цінізму дописі з Кіјіва. Коли, јак можна думати з Вашого листу, недокладности N. 1-го „Правди“ вијшли через те, шчо „добре шче, шчо ј такиј вијшов N-р“, то Ви б перші мусіли б ті скандальні дописі опротестувати чи обговорити так чи сьак. В усьакім разі ја не міг не виступити з протестом, мајучи на те резони јак гуртового, так і особистого характера і післьа Вашого листу не бачу резону брати міј протест назад.

Ви кажете, шчо післьа мого протесту Правда вмре. Але перше: Правда редагована цілком по тим думкам, јакі вилазьать в опротестованих мојіх дописьах, або навіть в такіј мірі строкато, јак 1-иј N-р. — просто шкодливе виданьнье (строката навіть шче шкодливішче), і ја по кр. мірі не мају ніјакого резону бажати јіј віку, та шче ј нести за неjі відповідальність; а вдруге ја зовсім не бачу, чого Правді вмирати післьа мого листу. Одно з двох: або теперішньа редакціја згоджујеть сьа в основі з мојім листом (то б то з програмсју самого 1. N-ра) і тоді вона прибере јак небудь формальну сатісфакціју тим, хто вмістив і написав опротестовані дописі, або вона маје собі иншу программу, більш згідну з тими дописьами, ніж з староју программоју, — і тоді вона так і напише під мојім листом і тим дасть одставку мені ј тим, хто згоджујеть сьа на стару программу. Цьа операціја обіјдеть сьа редакціјі всього коштом двох сторінок! Від цього журнали не вмирајуть. Тепер про те, шчо Ви звете „по-

хвалкоју“, і шчо јесть тільки показаньнье конечности, на случај, јак ја не мало дізнавсь в стосунках з галицькими редакціјами. Шчо ж мені справді робити (за себе ј за тих, хто згоджује сьа зо мноју), коли б Правда не напечатала мого листу, јак не печатати јого осібно і не прибавити до того, шчо ја автор программовојі статьті (бо без тојі прибавки ја вискакују јак Филип з конопель)? То, шчо Ви пишете про спенсіонуваньнье Барв., лихо дльа Вас, навіть мене дивује; аже ж коли ја протестују проти доносу на Маркова ј Мончаловського, то не дльа того, шчоб доносити на Вас і Барв. Коли ја буду змушениј печатати міј лист осібно, то ја додам історіју прогр. статьті тількі в основних зарисах, — то б то скажу, шчо „ја получив запросини від ініціаторів справи стати на чолі виданьньа, написати программову статьтьу“, шчо ја не хотів братись за те, опасујучись незгоди, але получив запевненьнье, шчо незгоди не буде, — аж ось вона вијавилась, — і ја мушу розпрошчатись з Правдоју ј објаснитись перед товариством. Ја думају, шчо ніхто не заперечить, шчо це моје право ј навіть обовјазок.

На кінці мушу сказати про ред. комітет, про котриј пишете Ви, — шчо „комітет тіж льуде, і коли він вестиме „Правду“, то не обіјдеть сьа без помилок“. Ја не знају, хто вкладав 1 N-р „Правди“, але певно не комітет. То коли ј Ви признајете, шчо в ньому богато помилок, то значить, справу треба јакось перемінити. Ја радив і раджу комітет вибраниј сотрудниками, ј подају голос за те, шчоб у тому комітеті були Франко ј Павлик, або хоч один з них. Подају ја голос за то, бо вони мені видајуть сьа між відомими мені Галичанами најздібнішими, шчоб придати Правді тој новиј, европејсько-науковиј характер, котрого бажаје ј оповістка ј про котриј објавлено ј у Россіјі (через Од. В. н-р. і т. і.), а також шчоб

забезпечити Правду на далі від таких ветхозавітних ідей і змагань, які проскочили в 1 N-рі.

Ось, здаje сьа, все, шчо треба було сказати з поводу справ, котрі мають т. ск. юридичний характер. А тепер перейду до більше теоретичних, хоч теж грунтових.

Ви й у остатньому листі двічі говорите мені, шчо ja здалека не знаю дійсного стану річей, а через те не можу вірно судити про справу Правди. Ja вдруге прошу Вас детально вказати мені, чого ja не знаю й у чому помильаюсь, а то, простіть, ja буду брати такі слова за звичайну фразу, котру говорьать емігрантам, коли нічого сказати. Ja нагадаю Вам, шчо Ви, не-емігранти, власне проти моїх способів роботи, причинились до того, шчо на 3 роки спізнились з новим органом в Галичині; проволочились і других проволочили „Зорями“ та „Дѣлами“. Далі скажу Вам, шчо ja ж маю очі на то, шчо всі можуть бачити, та не так то вже й відрізаний і від Украйіни. Ja бачу напр., шчо в Россіїі украйнофіли льубісінько вживають сьа, хоч би й у К. Ст., не тілько з Будановими, а і з Лашкаревими. Знаю ja і те, шчо напр. ті земці, котрим і Ви писали статьті, не сепаратисти-ж, не москалежерці. І тут коло мене живуть троje Украйінців, котрі прибули сьуди з краю; з них один член черниговсько-земсько-учительського украйінофільського кружка й навіть сотрудник „Зорѣ“, — і всі вони і не сепаратисти і не москвожерці, а власне сотрудник „Зорѣ“ назвав опротестовані мною дописі в 1 N. „Правди“ — „чистим скандалом“. З Галичини ja маю теж звістки і можу документально показати Вам, шчо в молодчих, і в старших навіть, та не львівських народовців (зовсім навіть не отрyjених космополітизмом і соціалізмом, котрих теж тепер в кешеньу не сховаjеш, бо за них власне час і Европа) — зовсім нема москалежерства і навіть воно вважаje сьа

просто шкідливим. Так напр. думають організатори вічів у Станіславові і Коссові (ja читав усьу корреспонденціjу з поводу одного віча, між иншим і з Марковим, котриj писав зовсім не глупі речі про те, jак львівські народовці шкодьать справі солідарного виступу перед народом за живі справи). Ось на дньах ja получив лист від краківських акад. Громадьан; кажуть, шчо тепер jім би найбільш придалась дльа розвитку здорового народовства — россійська беллетристика. Ja в цьому переконав сьа власними очима і в Січі і в Акад. Кружку ві Львові, з котрого вийшли Фр. і Ш—к. Нарешті прочитайте голос і в самій „Зорѣ“ 1888 р. ч. 20 стор. 342–343. З цього всього виходить, шчо москалежерство, не кажу вже про доноси на проступки проти австроруськоjі нелоjальности, зовсім тепер не в моді навіть у Галичині.

Теж, шчо Ви кажете в словах, шчо Ви впевнились на Украйіні в тому, шчо новиj журнал мусить не заходить сьа зо мною чимало де в чому (детальному) — бо там думають, шчо треба не зразу, а повагом будити льудеj і т. д., це все, простіть, зовсім не по моjему адресу. Ja навряд чи не найсмирнішчиj, найпоміркованішчиj з усіх украйінських „воздыханцевъ“, котрих ja шче й доси майже всіх знаю особисто, з гори і з низу: та тілько в мене нема двох язиків, одного дльа шепотіньньа, другого дльа голосу, одного дльа поезіjі, другого дльа прози й т. и. Ja завше стоjав і стоjу за тим, шчоб іти повагом, — та тілько в один бік, а не скакати на всі боки... Дайте мені гурт, котриj згодить сьа на таку політику, чесно, безповоротно, то ja готовиj стати шче смирнішчим і навіть згоджусь, шчоб гурт відмірьав мені кожниj ступень, аби тільки в один певниj бік.

Більш на сьогодні не маю шчо сказати окрім того хиба, шчо і у мене очі больвать, — ergo вибачте і пр. Ваш *М. Драгоманів.*

N. 88. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
3. Дек. 1888.

Шановнвй земльаче.

Отце тільки тепер маю час відповісти Вам скільки небудь докладно. Про мій лист у Правду і про єї редакцію уже огадло і говорити. Звісно, навіть ліпше, шчоб поправив той хто пошкодив, то б то редакція, хоч воно і смішне. Хтож Вам виннвй? Де Ваші очи були? — спита публіка. Та які і єї гарантії, шчо завтра того ж не вдієте? Ну, та це діло самої редакції, коли вони вилізе смішити льуд. А я бойусь, шчо Вам вамажуть яснішчі місцьа, замітки або шчо, Ви як не Россіяннн не завважите дейаких точок, котрі безперемінно треба зачіпити. З таких точок найголовнішча — спомин про те, шчо Костомаров вирік анафтему тим, хто проти Перейаславської уніі, та про те, шчо Антонович сам монумент порьадкував і під „е д и н о ю н е р а з д ѣ л ь н о ю Р о с с і е ю“ (котру переложив Юзефович з якобінської La république une et indivisible) підписавсь. Кажуть, шчо Кон—му не подобаєть сьа мій спомин через те, шчо він понаписував у Дѣлѣ про Київські юбилеї. Так не зоставльати через це публіку в тумані. В загалі один з найперших обовязків укр. журнала вивести справу укр. сепаратізму з туману. Коли справді єсть сепаратисти, то нехай вилазьать на світло, хоч не з іменами (то було б найчеснішче і в усьакім разі найліпше), то хоч з ясними програмами. А коли іх нема, то нічого світ баламутити. Про состав

редакції писав мені Барв. Про Павлика не згадує. Дивнвй мені цей радікальнвй комітет, в котрому засідають торіі, і в котрім з двох радикальних кандидатів про одного і слухати не хоче сьа. Зостаєть сьа тільки доповнити пісню.

Ой ти брате, ти Мусію,
Чи бачив ти чудасію? і т. д.

новими куплетами, котрим впрочім в нашій справі і казати не передбачить сьа.

Про Ваш новий пльан науково літер. бібліотеки можу тільки сказати шчо м о ж н о і т а к! Аби виходила! Ja вже писав Павликові, котрий вмовльав в мене, шчоб ja не противився окремому виданьньу моіх споминів, шчо прошу прислати мені корректуру споминів.

На ваші запити відповідаю

1) Тредьяковского в мене нема.

2) Про Сам. Кішку можу написати, та тільки по новім року, матеріалів нійаких мені не треба, бо після мого комментаріа в Ист. П. появились до того тільки Науменка робота в К. Стар.

3) „Петрусь“ безспорно wandernde Geschichte, написати про це не трудно, та треба б шче перегльанути, чи нема европейських варіантів в виданьньу Child, та іого за божевільною ціною (400 фр.) ja шче не бачив II-го і III-го томів. Приїдеть сьа прохати Вовка, шчоб гльанув у Парижі.

4) III-і вип. Політичних пісень у мене готовий до печати, коли печатати в Женеві, та не готовий, коли де инде, бо самі пісні переписані сотнею ортографій і іх чортова безодньа: одних про рујіну Січи більш 100 варіантів. Обем книжки мусить бути подібний до I та II-го випуску. За Левицкого і другі льубіазности Ваші і жінки Вашої дуже вдьачний ja з Лідоју, та Ліда поіде в Болгарију сама через Відень і Пешт. Жених

jeji стріне тільки в Цареброді (коло Драгоманівського пассу!!), де вони будуть вінчатись. Значить, в Галичину можуть загостити тільки за рік, коли може поїдуть у Россію. Ja було думав, шчоб хоч у Відні jак небудь притулитись Лідії на день два в jакій галицькій родині. Мені писав був Jaросевич з Кракова, шчо обертав сьа до посла Озаркевича, та це читаjу в Дѣлѣ, шчо сам Jaросевич помер[1]). Шість раз жалко, бо по листам видно, шчо був шчирij і розумнij чоловік. Будьте здорові. Ваш *М. Др.*

Чи буде шчо в Kur. Lw. про программу Правди? Ja написав дльа россійського журналу, шчо буде виходити тут, статьтьу: Земський лібералізм в Россіjі 1885—1883. Вона буде листів на 3, коли б jеji напечатати брошьуроjу. Ja думаjу видати jеji і по англійському, але найкористнішче б було пізнати россійській земський рух — Польакам. Шчо б можна було зробити дльа того?

---

[1]) Була така чутка, коли Яр. у Кракові сильно занедужав, та вона оказала сь неправдивою.

Рік 1889.

N. 89. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14. февр. 25, 1889.

Шановнij земльаче, корректуру I. частини споминів послав ja Вам на другij же день, jак получив, а з листом опізнившсь між иншим через II-гу частину, котроjі нijак не зважувавсь випускати з рук. Вона мені дуже не подобаjеть сьа, бо мені нijак не вдало ся в нij видержати гомеричнij тон, jакij мусить бути в мемуарах і jакij хоч трохи та вдержав у I-ij частині. А цьа II-га вийшла місцьами просто зла. Бив сьа ja, бив сьа направльаjучи, та здаjеть сьа, шче гірше зробив. То посилаjу Вам, шчоб хоч з рук дати та за другі роботи взьатись. Досадно мені, шчо така вилилась цьа частина j бojусь ja, шчоб і дальші вийшли не такіж, коли не гірші, бо хоч майже усе украjінське мені льубе (ja себе чуjу безмірно счастливим, коли напр. працьуjу коло пісень і т. и.), та все украjнофільське мені противне, галицько-народовське все рівно, шчо ріцинова оліja, з душі верне. Так jак тут бути Гомером, навіть коли б мати моja породила мене гомерідом? Зрештоjу прошу Вас, перегльаньте уважно цьу несчасну голову і jак шчо дуже вже не до ладу, замітьте, то ja поправльу. Часу до 4-го випуска буде. Думка

Ваша притьагти в Вашу бібліотеку старих писателів, мені подобаєть сьа. Ја берусь обробити 1) Гаваттовича, 2) Вертеп, 3) Вірші різдвјані ј пасхальні. 4) Јоанна з Вишні ј 5) Апокріфи. Тільки моја робота буде јти поволеньки.

В усьакім разі не задержу так, јак пер. слово до Верна. Це чистиј скандал. Та бачите, одвик ја писати цензурно, а надто длъа цензури галицькоји. Написав ја давно аж два пер. слова, так одно за довге, а друге за коротке. Скінчу тим, шчо пришлю Вам скоро остатнье. Нічого навјазуватись публіці, а то ј прокураторіји самому. Хај Верн одбувајеть сьа сам і за себе ј за нас.

Книг, про котрі Ви пишете (Закр., Труды Общ. Нестора і т. и.) у мене шче нема. Запорожців скоро получу з Петербурга, куди посилају ті 25 р., шчо дістав від К. Ст. через Ок— (решту викльучили за два рочники журналу). Ну, а Нестора јак кијівське виданьнье, звісно, не скоро побачу, а коли там не дај Боже јесть робота Антоновича, то навряд чи ј побачу. Ја 2 роки добнвајусь реферата про печери на Дністрі. Може у Вас јесть, то пришліть на час. Та пришліть мені Казки Карловича, шчо вијшло. Там, чују через „Wisłę“, јесть варјант одноји казки дуже мені потрібноји до роботи, з котроју вожусь вже більше 2 років (Буддійскіе элементы въ сказаніи о Палій и Маркѣ Богатомъ). Хочу јеји вигнати з дому, а то не даје другого робити. Коли у Вас јесть під рукоју переписчик другиј, ніж Ваша жінка, то пришлю скоро скінчену роботку: „Укр. легенды о пожертвованіи собственнымъ ребенкомъ“. Може за неји заробльу хоч по таріфу К. Стар. (2 р. стран.), то розплачусь з довгом у Львові, Вам першому. Посилају вам 2 листи газети женевсько-россіјськоји, котра все „излазе“, та не вилізе. Скажіть мені, чи можно б було пустити з неји моју статьтьу в польськім перекладі

в Now. Ref. чи окремо? Поговоріть про те з Гіршбергом з інститута Оссолінських; коли б пішло в газету, то деjакі довгі примітки можна б було переписати в текст. Перегльаньте листки, та рішіть справу в прінціпі, а ја незабаром пришлю Вам статьтьу моју в брошурі, з ліпшоју корректуроју, бо в газеті через мудрость одного наборшчика ј незручність новичка редактора јесть скандальні опечатки. Гаваттовича добре б було, коли б П—к дістав у латинськіј транскріпціјі з книг, шчо в Крашевського, бо Лебеденців сам переписав кирилицеју, а мені копіјі Крашевського не звернув.

Будьте здорові. Кланьајусь Вашіј жінці

Ваш *М. Др.*

Дурень ја! Пропустив справу Вашого переходу до Відня — в студенти до Јагіча. Звісно, шчо було б добре! Та про практичниј бік діла ја не можу судити. Шче одна коммісија побігла до Вас. Посилају шче манускрипт повісти Недоразумѣніе. Передајте јеји в К. Ст. видумавши јакого хочете автора, та тілько накажіть, шчоб скоро рішали, чи будуть печатати чи ні, а јак напечатајуть, то шчоб не барились вислати гроші авторові; коли ж не схотьать, то хај би послали назад, написавши мотіви, чому не хотьать печатати.

N. 90. До І. Ф. Chemin Dancet 14.
12 Марцьа 1889.

Получив оце К. Lw. NN. 63 – 69. Трохи Ви поспішились, а Св. Р. запізнилась, бо 4 лист вијде тілько сьогодні. Коли шче час, то зробіть деjакі зміни на стор. 12, а власне в 3-му рьадку 1 колона після менѣе удачный поставить „во всѣхъ отношеніяхъ“, а далі и въ свое время..

аж до о б щ е с т в а (вкльучно) викиньте. Потім же в рьадку 20 після с м ы с л ѣ поставте „Письмо исполн. Комитета Нар. Воли къ Александру III-му читается на росхватъ во всѣхъ слояхъ общества“. В 2 колонні в примітці **) переставте рьадки, слова „Это довольно широко, да на Аксаковскій ладъ“ поставте на самій кінець після 5 февр. 1880 г. На стор. 15, в 2-j колонні, в прим. **) в 8 р. при о б щ е м ъ д ѣ л ѣ добавте N. 54; далі в р. 10 замість переговорахъ поставте л и б е р а л ь н ы х ъ н а ч и н а н і я х ъ, в р. 16 замість Тигрисомъ, поставте и Тигромъ (Левъ Тихомировъ); в р. 21 замість N. I. поставте N. III.

Ja хотів би написати передне слівце до окремої брошури польськоjі.

Почав був писати Вам довгиj лист, та впjать біда наскочила: Радка моja тіф захопила, добре, шчо легка форма! Вчора лікар сказав, шчо c e l a n e s e r a r i e n! Цими дньами писатиму. Пришльу листи Желиховського до IV. вип. Споминів. Ваш *М. Др.*

Пришліть 1. частину замітки про Sw. Ross. в 2 примірниках і II. в одному.

N. 91. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève. 12 Апр. 1889.

Поспішаjусь написати Вам два слова: Завтра посилаjу Вам 30 NN. Св. Р. Не думаjу, шчоб воно могло бути заборонене в Австріjі, і сподіваjусь, шчо Ви jеjі получите з комори. Jак получите, телеграфуjте. (Завтра пошльу Вам 20 фр. на росходи). Jесть думка послати Вам більше на склад. Дльа умови приjіде до Вас знакомиj. Чи не маjете на оці дорог у Россіjу? Колись були такі у Коц. Коли це все Вам не на руку, то скажіть просто. Сьогодні ніколи більше писати.

Ваш *М. Др.*

N. 92. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14. 21 Апр. 1889.

Шановниj земльаче.

Хоч з Галіціjі завше треба ждати jакого сьурпрізу, але все таки jа здивувавсь, діставши Вашу депешу про конфіскату текста. Чим могла завинитись Своб. Россія перед австр. урьадом? Це просто фантазіja провінціальних чиновників і дозволити jій торжествувати було б просто злочинством з нашого боку. Того ради зробіть Ви кому слід процесс. Беріть адвоката і хаj почина, а ми заплатим кошта. Мені здаjеть сьа, шчо ініціатива мусить бути Ваша, бо пакет jесть дійсно власність Ваша. В усьакім разі пишіть про цьу справу докладно, пишіть і скільки грошеj треба на процесс. А jак він почнеть сьа, то треба найбільше галасу наробить в газетах.[1])

Шчо за причина, шчо K. Lw. перестав печатати „Земск. Либер.“? Чи нема тут впливу Мілковского, котриj дуже „po koleżeńsku“ змазав нас в P. W o l n. S ł.? Чи Вам попалась до рук та змазка? Виходить, шчо і крестьан у Россіjі освободила Польшча. Мабуть і Мертвыя Души написала Польшча! В загалі нічого не маjу зі Львова окрім газет, і не знаjу, шчо там робить сьа цікавого, — напр. з виборчоjу агітаціjеjу. Чи дістали листи Желих. і шчо думаjете робити?

Сам jа дуже заклопотанниj, та з хоробами вожусь. Очі зовсім не годьать сьа. Кланьаjемось Вашіj жінці. Доброго здоровjа з дітьми!

Ваш *М. Драгоманов.*

---

[1]) По „обєктивнім“ процесі, який відбув ся за дни сеї конфіскати, львівський суд затвердив її майже без мотивования. *І. Ф.*

Коли адвокат буде нас боронити, то накажіть йому, щоб він не розписував нас як дуже консерваторів, антісоціялістів і т. н., а хай стоїть на одному, що в Св. Россіїі нема нічого противного австр. законам.

N. 93. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 2 Маjу 1889.

Шановнийземльаче.

Посилаjу Вам, що вспів виготовити: поправки до напечатанного Z dziejów, а також фінал. Ради Аллаха і Шаjтана помістіть і одно і друге. Та добре б було, jак би вже скорше те все спускалось у публіку. Jа маjу надіjу, що буде j німецький переклад. Прочитавши в Вашому листу тілько спомини про листи Жел., а ні слова про лист (один) М. Буч., котрий теж jа, здаjеть сьа, послав Вам, обіцьаjучи прислати коротеньку увагу, jа перельакавсь: листу М. Б. у себе j не знаjшов. Не вже пропав?! Заспокоjте мене, або в усьакім разі напишіть хоч карткоjу, що не маjете. Буду ще шукати. Jак напишете, що лист у Вас, зараз пришлю увагу.

Більше не буду писати сьогодні j далі до понеділка. Ніколи навіть і не підсліпуватому. Кланьаjемось Вашій жінці. Jак діти?

Ваш *М. Драг.*

Получив VII кн. „Правди". Зовсім таки вони дурні — редакціjа. Кому вони служать? Про цьурихських бомбістів, котрих слід вилаjати, та не так — зовсім гидко читати. Курjозно, що ці бомби навіть більш польське діло, ніж россіjське, та ще j польське властиво старо-патріотичне, прикрите тілько інтернаціоналізмом. Читали Ви

„Walka klas" кн. III. та брошурки Na Dziś NN. III. і IV.?

Дуже жалко, що примітка про jакобінство викинута. Ще раз скажу: переклад, так переклад, а не подобаjеть сьа, то хай перекладчик не бере сьа, або сам пише про те своjу брошуру. Навіть маленьку примітку, — що В. Сл. також дивилось на політ. уб. jак тверський адрес, і ту не слід було викидати, бо автор на вічось jеjі писав.

N. 94. Лист до І. Ф. Genève, Chemin Dancet 14. 19 Юня 1889.

Шановнийземльаче.

Прочитавши в „Дѣлѣ" звістку, що вже II-га голова моjих споминів вийшла, jа сів писати III-ьу, а тепер поспішаjусь послати jеjі Вам, щоб не лежала перед очима j не одбивала од других праць. Вийшла вже не така зла, jак II-га, та все таки сумна. Та це вже не моjа вина. Пишучи jеjі jа знову пережив ту задуху, котра мене давила, коли jа спустив сьа з вишин европейського побуту j своjіх мрій на дно львівське. Тепер певно у Львові трохи инакше, але щоб було зовсім инакше, треба показати дзеркало тодішнього Львова jак можно правдивіще, без страху, щоб не образити когось. До спомину прикладаjу лист Буч. Надрукуjте jого, тілько без імені j без тих особистих річеj, котрі jа перечеркнув. Це той самий лист, про котрий jа Вам писав, чи не в Вас він? Jому б ліпше було бути при II-j голові, та коли не так вийшло, най іде тепер.

За лист Качали jа Вам дуже вдьачний. Дуже він мене смішить; jа jого перечитуjу чисто дльа розваги. Jого треба напечатати при IV чи V го-

лові, там де буде розмова про мої стосунки з „Другомъ“... Та передайте мені, шчо робити з Листами Украинця до ред. „Друга?“ Прийдеть сьа робити з них так довгі виґьаги, шчо чи не ліпше передруковати зовсім, тим паче, шчо тепер і з собаками „Друга“ не здобудеш.

III-у голову Споминів оддаю на Вашу волю. Але ліпше б јеји довго не задержувати, бо вона јде до теперішнього стану Галичини.

Ждете Ви чого од виборів? Чи так мильним пухирем і скінчить сьа? Так нігде навіть не поставить сьа розумна программа русинська?

Шчо кажуть у Вас про Чудака в Зорі? Посилаю Вам лист Дебагоріја. Будьте ласкаві зробіть јому можливу сатісфакцију. Може візьмете јакиј галицькиј адрес? Не пишу більше, бо страшенно втомлениј і заклопотаниј. Скоро може розкажу, чим.

Жінці Вашій кланьаюсь.

Ваш *М. Драгоманов.*

N. 95. Лист. до І. Ф. Geneve, Ch. Dancet 14. Јулья 7. 1889.

Ну, мій голубе, скинув ја з себе камінь з плеч і написав нарешті вступне слово до брошьури З науки про религіји. Простіть, шчо так спізнивсь. Јак би Ви гльанули на моје житьтьа в остатні часи, гльанули в моју голову, затурбовану сборами ј у Париж на фолькльорниј конгрес, на котрому ја хотів би виступити з рефератами, ј Болгаріјеју та војною з хлопчиками, котрі хотьать з себе виставльати „свободную Россію“, та всьакого роду домовими справами, вкльучно до арихметики з мојеју Радоју, котру земльаки Кальвіна ј доси вчать так јак у XVI ст., — та

обширноју переписком, то б не дуже винуватили мене.

Перегльаньте добре Вступне слово, чи нема там причіпки дльа прокураторіји, — та тільки постарајтесь јак найменше зміньати, а шче менше викидати шчо небудь, — а в усьакім разі пришліть мені корректуру. Посилаю ј IV частину Споминів. Спішу написати јак більше наперед, бо в Софіји не буду довго мати галицьких і старих россійських періодиків. Прошу Вас непремінно викинути в III част. примітку про моји особисті відносини до Подол. Вони там не на місці, а натомісць додајте в Прилозі, де слід, замітку з поводу Кистьаковського, котру посилаю тепер. IV частину прошу напечатати јак јесть і непремінно перепечатајте з Правди 1872—1874 р. обидва листи одкриті і примітки редакціји. Так буде видно, на скільки ми посунулись за 16 років. (Зовсім не посунулись, і читајучи тепер хоч би ј Правду можна сказати, јак візницьа в оповіданьньу Горбунова: „16 лѣтъ и всё на эфтомъ самомъ мѣстѣ!“ Хај Вам жінка роскаже цьу сцену. Безпремінно треба ј прилогу про Чуба напечатати з усіма випісками в ній. Дехто буде сердитись, та шчо робити? Історіја тим нікого ј не вчить, шчо јеји дуже запізно подајуть льудім.

Сестра пише мені з поводу Споминів, шчо в Кіјіві „вони много способствуютъ просвѣщенію и что мысль написать ихъ и замѣтки въ Зорѣ — счастливая мысль“. А моју ж сестру зовсім було втьагли в украјнофільське болото. Будьте ласкаві, скорше звістіть мене, в јакому порьадку ј коли будете печатати дальші книжки Наук. літер. бібліотеки? Та чому б Вам не брати двіјну ціну (20 кр.), коли книжечки виходьать двічі більшими прсти норми?

К. писав ја про пересилку. Ја бојусь, шчо коли зачастьать посилки на Ваше іміа, то шчоб

до Вас не причепились. Найліпше б як небудь перетьягти транспорт через Руминію, чи шчо. Жду од К. і од Вас ради. Книжки Ваші посилаю, але зо страхом бачу, шчо їх стоїть в мене на полці тілько 2 і в них не знахожу Стоюнина, і помишльаю з неменшим страхом: чи не вхопив його сам Хведір Вовк іменно ради Стоюнина? Буду пильно шукати.

Жінці Вашій, К. і П. кланьаємось.

Од П—ка дістав звістку про його розрив з Батьк. Скоро злетіло з Нагір'ого швейцарство, а з М. Буч. віденство! Не вже таки не можна в Вас закласти гурток дльа свіжої нар. літератури? — Вчера прочитав рецензію на I вип. Этнографическое Обозрѣніе въ Москвѣ. Ось уже і москаль випередив нас, як і Вісла! А ми колись, шче в 1882-3 рр. проектовали folklore[= не виданьнье у Львові. Чи не заснувати нам наш фольклорний курінь вже під дахом болгарським? По крайній мірі моя статтьа одна вже там друкуєть сьа. Як буду в Софіїі, то чи не станете і Ви з П—ком писати в виданьньах болгарських? Чим це гірше польських? А в „своїй хаті і в своїй Правді" зостануть сьа вовки і пугачі! Кумедно! Ваш *М. Драг.*

N. 96. Лист до Б. К.[1]) *Софія, Капанска улица 13/25 Нояабр. 1889.*

Шановнвй Богдан Александрович. — Дуже ja зрадів Вашому листу, раз як голосу привате-

[1]) Один із Россіян арештованих у Львові 1889 р. разом із Деґенами, Павликом і зо мною. *І. Ф.*

льа, котрого засадили не знать за шчо в Дьадьків хутір і котрий на силу визволився, а в друге через те, шчо Ви оповідаєте про дуже цікаві річі. Ваша характеристика галицького болота як раз підходить до того всього, шчо і ja про нього знав. Поступ впрочім јесть, хоч дуже невеличкий, а јесть. Коли б Ви знали, як ja, Галичину назад тому років з 15, то може б навіть шче і похвалили теперішніх Галичан. А все таки їх треба підганьати і може б добре було, як би Ви написали свої замітки дльа печаті. Зробіть це не откладаючи, бо після процессу, як поїдете в Россіїу, то ja непевний, шчо з Вами там буде. Скільки јесть правди в тому, шчо писало „Дѣло", буцім то Новицкий дістав виговор за свою ревность в арештованньу Араб. і К-о? Коли б це було правда, то значило би, шчо звідкільсь повіjав розум у дурні голови політіків россійських, бо навіть коли б вони надумали сьа без усьакого сінтезу, а просто втерши носа станчиківській поліції по принціпу „пикировки секретарей" (котрий колись був свого рода habeas corpus в Россіїі), то і це б було дуже розумне дльа теперішних правителів наших. В усьакому случаї Вам не важко довідатись, звідки бере „Дѣло" звістки про виговор. Також Ви певно маjете звістки про Араб. і др. Не вже jім так таки нічого і не зробльать, навіть не випхнуть Ар. з університетських стіпендіjатів? Будьте ласкаві напишіть мені про це, та додаjте і про те, шчо Ви знаjете про „старих". Ja зовсім не можу зоріjентуватись навіть у тому, шчо Ви писали мені перед арестом, а в тому, шчо Ви тепер пишете про „доноси" Ваші мені, так і подавно. Коли там гору взьав О. J., то скажіть мені, — на бісового батька він мене втьагав у „Правду" і шчо він може про те говорити? Як він поjасньа ріжницьу программи

„Правди“ з своєю „політікою“? Коли ж там на О. J. дивльать сьа јак слід, — напр. јак дивились, коли ја шче там був, то чого вони з ним плутајуть сьа? В додаток, звідки виходить те, шчо в остатніх відносинах братіји до мене нема ј сліду не то особистоји прихильности ј шчирости, котра була ж колись і в котрій зо сльозами на очіх присьагались льуде, котрі були не так давно вже на женевському озері, — а нема навіть елементарноји товариськости, а проја вилась јакась софістика, навіть прокурорська, а далі після того, јак ја поставив питаньньа ј прохав шчироји відповіді, навіть вказівки, шчо ж мені робить? — наступила більш ніж двохлітньа мовчанка, під кінець котроји товариші підпали дијсним інтрігам, і коли не доносам, то наглому перекручуваньньу О. J.?

З літа ја шче менше став розуміти галицько-украјінські справи, бо не мају навіть „Зорѣ“ ні „Правди“. Після виходу з „Зорѣ“ Борковського ја не діставав газети, аж ось тепер прислано мені остатній н-р сьуди, після листу мого до Ок., котрого ја просив здобути мені всі недоставлені NN. „Правду“ в мене теж одібрано після того н-ру, в котрім вона виганьбила Чудака. Писав ја ј про це Ок., та шче відповіді не получив.

Мају тільки „Дѣло“, хоч страшенно неаккуратно. Нова делегаціја руська держить себе досить добре, по крајній мірі на погльад з далека. Дурницьу на стариј лад пустили тільки одну — в справі катехитів. В усьакім разі вистуи на дорогу економічно-демократичну та шче ј спільно з хлопством польським јесть новина дльа Галичини. Звісно, можна б усе робити більш рішучо. І в справі арестів навіть один Ок. міг би шчось зробити, та јавльајеть сьа питаньньа, чому польська „лівниьа“ сама нічого не робить в справі висилајемих процесу Вислоуха?

Передајте Франкові окрім поклону ј подьаки за К. Стар. (Сентьабрь) просьбу справити сьуди Kur. Lw., бо ја јого тепер вже від 1½ міс. не мају навіть через Женеву.

Хотів би написати Вам дешчо про себе, та маје нічого. Ја страшенно заньатиј. Позајак ја викладају по россіјському, то видају студентам записки, котрі вони перекладајуть і літографујуть по болгарському. А це в мене забира багато часу, так шчо від коли ја прије хав сьуди, то не знајшов хвилини навіть, шчоб перегльанути дльа печаті мій парижський реферат: Les origines bouddhistes du Dit de l' Empereur Coustant et ses traces dans la folk-lore slave. Јесть, бачте, старий франц. роман про іми. Константина Вел., переіменованого в Coustant, подібниј до наших казок про Марка Багатого і счасливу дитину ј параллельниј до казки сербськоји про початок Цареграда, подібноји до нашоји легенди про Палија, а цьому всьому јесть параллельні дві болгарські пісні про „дѣте самотворно“ і „Царь Константин“. Так ја цеј увесь матерјал вивожу од буддијських легенд про Чандрагупту. Французам дуже подобалось, коли ја читав јім мій реферат, а довгиј дослід ја був думав дати в К. Ст. Та мені треба стільки клопоту витерпіти, поки доберусь до К. Ст., та шче нова редакціја стала стільки задержувати моји роботи, шчо ја јеји тепер дам Болгарам у Збірку Мін. Нар. Просьвіти, јак уже дав легенду про милосердну пару, роботу, котра теж стільки, а може ј більше торка укр. матерјал, јак і болгарськиј і котра походила по Россіји даремне з рік. Поки шчо це једина користь дльа мене з мого побиту в Болгаріји, шчо ја можу збути болгарському виданьньу Мін. Нар. Освіти готові вже своји етнографічні праці. На нові нема

часу. Може далі буде, а може ј ні. Коли ні, то буду дуже жалкувати, шчо појіхав сьуди. Та мені не можна було инакше поступити, коли з одного боку Болгаре прохали послужити јім, а своји находили моју роботу шкодливоју јім і навіть з працьами археолого-етнографічними таке витворьали, шчо не можна инакше витолкувати, јак нехітьтьу до космополітичного методу, шкодливого дльа јіх націоналістичноји школи. (В Петербурзі так одну роботу по просту істребили).

Кланьајусь земльакам, шчо з Вами, а також Фр. з жінкоју і Павлику.

Ваш шчириј *М. Драгоманов.*

N. 97. Лист до І. Ф. Софіја, Капанска улица. 13/25 Нојаб. 1889.

Дорогиј Земльаче.

Зараз дістав Ваш лист і дуже јому зрадів, між инчим і через те, шчо з нетерпльачкоју ждав звісток зі Львова. Ја відповідав Павлику ј післав 100 фр., а також відповідав Кист—ому, та від обох не мају звісток. А тут пошти такі неаккуратні, а надто корреспонденціја з Галичиноју до того непевна (Діло ја дістају через N-р, та шче так, шчо пријде N. 247, а потому через 2 дни 245), шчо ја непевниј, чи дијшов до П—ка навіть грошовиј лист. З Вашого листу ја нічого не довідујусь про П. і К., та хоч від Вас слово почув. На лист Ваш треба б відписати діссертаціјеју, на шчо в мене нема і часу, а головнішче матерјалу, бо всьа моја бібліотека лишилась шче в Женеві ј навіть папери мені звеліло вишче начальство (жінка ј Льахоцькиј) не брати з собоју в дорогу з Женеви в Софіју, — власне паперів,

бо јіхав ја саме післьа того, јак Вас і К-о арештовано ј по думці начальства могли вхопити ј мене. На лихо шче ј жінка моја тепер не в Женеві, а в Montreux, куди втекла через кокльуш нашого хлопцьа, так шчо ја можу відповісти на Ваші листи тілько мало, з чистоји памјати.

Апокриф „Никодимове Еванг.“ надрукованиј в грецьких і латинських варјантах в коллекціјі Tischendorf, котру звеліть начальству Оссолінських купити або шчо, бо без цього кита наука стојати не може. З праць про апокрифи мені були підручні звичајно Tischendorf, Thilo (Corpus apocr. N. Testamenti), Migne, Dictionnaire des Apokryphes, Brunet, Études sur les Évangiles Apokryphes, і Hoffmann, Das Leben Jesu nach d. Apokryphen.

Книжка французська про легенди мусить бути певно Alfred Maury, Légendes pieuses du moyen âge. Це необходима річ, хоч тільки просто до Вашоји роботи теперішньоји Ви ј не богато там знајдете. Та јеји не купите тепер, хиба случајем у антікварьа. Ја мав з женевскоји Société de lecture, та тепер ја вже не матиму. До Никодимового јевангеліја, Хожденіја Богородиці по мукам і т. д. пекельних сьужетів раджу Вам проштудујте Maury, статьті в Revue Archéologique.

До Рахилів і т. п. треба прочитати текст церковних драм французсько- ј німецко-латинск. Тепер не мају під рукоју точних тітулів виданьнь (здајеть сьа головнішче ја назвав у замітці про вірші). Загльаньте в Ploesz чи Ploets, Geschichte des Dramas I, і в јого ж Geschich. d. Dram. Kunst und Dichtung in Deutschland. (Раджу також Морозова, Начала русскаго театра). Ці речі теж мусить мати бібліот. універ. міста, qui se respécte. А дльа дому раджу Вам зрујнувати своју кассу на $2^1/_2$ франки та купити Ga-

ston Paris, Histoire de la litterature français au Moyen Age. Це золото, а не книжка дльа всеjі староjі літератури в Европі — скрізь мајже однаковоjі по темі; там за кожним словом сидить по 15 років вченоjі праці, не кажучи вже про розум і талант і спеціально парижськиј тонкиј ньух.

Раджу Вам також перегльанути Голубинского Ист. Церкви прав. в Болгаріи, Сербіи и Румыніи, і јого ж Ист. Русской Церкви, а також Ист. Р. Церкви Митроп. Макарія, а надто томи про Западно-руську Церкву. Він будучи в Вільні мав случај спеціально застановитись над сьужетом, і між инчим даје інтересні покази про книги по манастирьах, церквах і т. и. Окрім того певно в Ваших москвофілів јесть Холмскій Мѣсяцеслов, Холмская Русь Батюшкова (?) і т. п.

Про рукописі і в загалі про галицьку старовину XVI—XVII ст. мені в Вас вчитись, а не Вам у мене.

Про збірник Головацького Вам може сказати Антонович. Ја јого ј не бачив. В часи зјізду Голов. на мене дививсь јак на чорта ј водивсь хиба з Ант., котриј мене не посвьашчав у тајни своjеjі дипломатіjі. У Антоновича мусить бути і другиј збірник, книжечка галицька в сапјані з XVIII ст. Там чимало кантичок рукописних і віршів. Мені јеjі подарував Ів. Левицькиј (бібліограф Ваш), јак ја був у Львові в 1876 р, а ја виписав з неjі кілька віршів більш простонародніх і між инчим і пісньу-віршу про Гонту, певно сучасну 1768 р. Та на біду копіју ја зробив не діпломатичну, а фонетично. В 1880 р. ја дав книжку Антоновичу, та потім коли ја писав про неjі Лебединцеву, то тој мені відповів, шчо в Ант. нема. Чи це дипломатіја, чи справді книжка згубилась, не знају. Поспитајтесь. Там певно знајдете шчось. А ја Вам своjі копіjі здобуду з Женеви, јак жінка вернеть сьа. Загльаньте шче в Wackernagel, Gesch. der Kirchenlieder in Deutschland та в Goedeke, Grundriss. d. G. d. Dichtung (нове вид.).

6 Дек. Спинивсь з листом на јакијсь день, а там настав час великоjі облоги: дочка родила мені внука, при чому вијавилось, шчо ја мушу не тільки історіју, а ј акушеріју читати та шче ј віденськіј geprüfter Hebamme. Горе з цім Віднем тутки: все нікчемне збува сьуди!.

Голова моја не своја. Через те наукові питаньньа на кілька часу залишу. Про „Правду“ ја нічогісінько не знају, бо јеjі мені не посилајуть з Јуньа (остатніј N. був з заміткоју про Чудака в Зорі) — і через те не можу відповісти Вам на питаньньа, шчо з неју робить? Може буде Ваша ласка пришлете тој N., де нас лајуть, то ј побачу. Скажу Вам тепер, шчо таки Ви пријньали гріха на душу, не піддержавши мене зразу, коли ја ставив умову, шчоб був комітет ред., а в нім Ви ј Павлик, а потім тоді, коли намовльали ј мене не настојувать, шчоб непремінно міј протест з поводу 1-го N-ра був напечатаниј буквально. Крутіjі ј побачили, шчо з нами церемонитись нічого.

Шчо сталось з П—ком? Чи дістав він міј лист і 100 фр.? Тут почти пренеаккуратні. Од К. дістав депешу і 2 листи з Руминіjі. Јак би було він написав мені зарані, то ја б јому здобув пасс сьуди. А то ја не вспів навіть одповісти јому на важні питаньньа. Просить одповісти через Вас. Пождіть трохи. Одно тільки скажу, шчо не розуміју, јак можна питати мене, чому ја не хочу одступити Кобзарьа нашого Просьвіті, або К Громаді, коли в мене ніхто того Кобзарьа не просив?

Поклін Вашіј жінці.

Ваш *М. Др.*

Про ціни на земльу тутка ніхто з мојіх знакомих (філософів) не зна; кажуть тілько, шчо дешево. Радьать піти в міністер. внутр. справ, до самого Стамбулова, та тепер він заньатиј великоју політикоју в парламенті. Треба перегодити.

N. 98. Лист до І. Ф. Софіја 4/21 Дек. 1889. Капанска улица.

Шановниј земльаче.

Получаје оце наша школа замовлену мноју серіју богословських підручників, а в ніј книгу Köstlin про церковну службу, — то ја посилају јеjі Вам, може знајдете там шчо дльа Вашоjі праці. Докладају Вам і россіјську книгу про Св. Маріју. Можете держати усе місьаців зо 2. Коли хочете, то пришльу Вам Тішендорфа Apocryphi і Hoffmann, Das Leben Jesu nach d. Apokryphen.

Цими дньами був у мене один земльак, еміссар звісного Вам бородатого пријательа, і богато ми з ним розмовльали. По всьому видно, шчо на Украјіні таки зростајуть купки „нових льудеј“, не подібних на ті „старі“ і „молоді“ громади, јакі доси ми знали. Певно за років 2—3 там складе сьа шчось зорганізоване, таке, з котрим можна буде мати діло. Поки шчо нам треба не кидати својіх початків. Ја думају најбільше про Літ. Наук. бібліотеку. Брошурочку про рел. науку треба пускати скорше, а далі ј Спомини, коли не хочемо, шчоб вони були зовсім уже „стариноју“. Напишіть мені скорше, скілько треба на те грошеј. Ја може, а не навірно, бо дольа оце уже в третіј раз післьа того, јак ја лишив Женеву, бје мене по дітьах, а значить і по кешені, не рахујучи вже голови: то було хлопчина запопав кокльуш, і жінка мусіла вијіздити в Montreux і жити в пансіоні, там Радка захопила катар в легкому і доси не виправилась і в Женеві, а тут австріјська культура в образі аккушерки (gut für den Orient) осложнила роди Лідіни так, шчо окрім усього иншого ја мушу бути вдьачниј, коли всьа історіја обіјде сьа мені тілько в 300—400 франків. В усьакім разі треба віддати печаті вже літературні праці. Напишіть же скорше Вашу думку.

Так Ви певно мајете статьті Дегена ј Маршинського ј розмови редакціјі про јіх. Пришліть мені на час. Хочеть сьа побачити, чи справді в Россіјі навіть Піхни ј А. Я. Антоновичі починајуть до розуму доходити.

Все жду від Вас вказівок про Правду, шчо вона власне про нас пише. Сестра мене звішча, шчо крутіј шчось скомпонував про мене особисто, так то не інтересно, тим паче, шчо коли јого приперли до стіни в Одессі, то він звернув усе на непорозуміньньа, котре виходить з того, шчо льуде розділені географічно ј не можуть обміньатись живим словом. Ја сьогодні посилају Ол. Барв. лист з поводу того, шчо Скобельськиј (хто се за один?) спалив відповідь Правді Чудака. Коли Барв. не схоче печататати в Правді і то скоро, то б. л. напечатајте в Kur. Lw. Та ја все таки не дістају Kur. Lw. Скажіть, шчо ја радиј заплатити пересилку, тільки треба знати, скільки?

Листок передајте Павликови. Жінці Вашіј поклін.

Ваш *М. Др.*

1890.

N. 99. Лист до І. Ф. 1/16 Февр. 1890. Софія, Капанска ул.

Шановниј земльаче.

Получив ја позавчера Народ, N. 2—3, Кольади ј К. Ст. За все дуже дьакују, тільки дльа порьадку спитају: чи Ви послали цеј пакет франко чи ні, бо болгарська почта взьала з мене 2 ф. 30 с. Ја не сам получив, а наш розсильниј, то він мені не приніс паперу, в котрому був пакет. Ја војујусь з поштоју тутешноју, котра не маје ніјаких правил і робе дурости безмірні, то хочу знати цеј факт докладно.

Тепер до важнішчих справ. В Вашіј праці про кольади богато мене заінтересовало, тільки скажу, шчо вона трохи розкидана, а окрім того на вішчо Ви назвали јеји „Наші кольади“ в загалі, коли говорите про один тілько вид кольад і до того, јак у нас, то не самиј розширениј. В посилајемих книгах знајдете більш бібліограф. вказівок, ніж ја міг дати Вам.

Простіть, шчо запізнивсь посилкоју. Окрім того, шчо ја був заклопотаниј, дејакі книги тільки були мноју замовлені в Лејпцігу, і коли ја писав Вам, шче не були пријшли. Коли можете, не задержујте јіх довго, бо Ev. apocrypha напр. і тут потрібні.

В јакім стані Наук. літер. бібліотека? Непремінно треба пускати скорше 3 науки про релігіјі, бо де далі, моја статьтьа запізнить сьа перед новими працьами, а Верн так навіть зовсім граје нам, видавцьам, штучку і в нових својіх працьах він дуже відходить від голландсько-німецькојі школи і пристаје до тих, хто понижа часи складу Hexateuch'а і пророків на післьа-вавилонські часи. Методологічна суть не зміньајеть сьа, звісно, але деталі дуже зміньујуть сьа і треба поспішитись з нашим 1-м випуском. На далі пријдеть сьа дати переклад Верна ж статьті з Revue Historique des religions: Quand la Bible fut elle composée. Треба б не дуже пізнитись і з австроруськими споминами, шчоб наростајучиј рух в Галичині ј на Украјіні мав під рукоју матерјал, котриј показав би јому, јак 15 років тому назад наші громадки проходили власне подібну ж крізу і через шчо тоді не вигоріла також справа, про котру тепер пеклујеть сьа Народ і навіть старі партіјі в Галичині. Напишіть мені, јак стојать фінанси Бібліотеки. Може ја вмудрьусь зекономізувати 100—200 фр. дльа неји, коли дольа перестане мені сьурпризи робити. Доси вона так зі мноју росправльалась і в Женеві ј тутка, шчо ја при 1.000 левах, котрі мені даје Булгаріја, не вспів навіть заплатити книгарьам, котрих мају шче на 400 фр. А в перспективі шче перејізд зо всіјеју мојеју компаніјеју, за котроју ја мушу сам јіхати в Швејцаріју, звідки мені на прошчаньньа з Европоју безпремінно треба појіхати в Лондон, де ја не був. Та не знају, чи вдасть сьа це мені.

14/26 Февр. Бачите, аж коли кінчају лист. Наскочили ріжні клопоти і роботи, між инчим рецензіја на одну глупу річ, котру подав один

тутешній філозоф міністерству, шчоб напечатати. Міністерство передало јеји мені на рецензију. Дуже прикра робота, на котру жалівсь шче Бѣлинскій — „и все затѣмъ, чтобы сказать, что ихъ не слѣдуетъ читать“. Ја би радиј був заплатити, шчоб увільнитись від таких робот, та коли вже так випало, то добре, шчо хоч міністерство заплатить мені, то ја оберну гроші на Літ. наук. бібліотеку. Тим часом прийшов кінець Вашого „До світла“. Прекрасна річ. Чому б Ваша жінка не переклала јеји? Може б ја вмістив јеји в В. Евр. з Вашою бографијеју і бібліографијеју.

Прийшла ј 5 кн. Літ. н. бібл. Ја на Вас дуже розсердивсь, шчо сьте змінили мій заголовок статьті, не вмовившись зі мною. Це вже в другиј раз і обидва рази „не въ попадъ“. Далі, коли вже за мојеју статьјеју поставлено не Верна, а Ф. Гамельа (шчо може ј ліпше), так треба було змінити кінець мојеји статьті, а то читач жде про Рејса, а јому дајуть Гамельа! Це такиј недогльад, котрој понижа пошану публіки до видавців. Ја не берусь судити, на скільо практика вимагала зміни загального заголовка З науки про віри на З публичного вихованьња, тілько не розуміју, јак Ви вбгајете під остатніј заголовок статьті Верна ј друге подібне, шчо не викладајеть сьа в школах, а просто друкујеть сьа. Шчо Ви думајете довести в 2-ој вип. сеји серіји? Коли Верна, то ја б радив після тих двох статеј, котрі у Вас је, дати јого ж Quand la Bible fut elle composée? Ја напишу коротку примітку, шчоб звјазати одно з другим. Коли думајете пускати 3-ој вип. Споминів? Поки шчо пришліть мені 25 екз. остатньоји брошьури. Тут вона здасть сьа студентам, котрим ја викладају тепер історију Жидів. Ја на пасхальні вакаціји троха буду вільнішчиј, то подумају, може можна дејакі кусники јеји ужити в Галичині. А тепер цілком ніколи думати.

На скільо јесть шанси, шчо лист до Кист. або Араб. діјде і јім не пошкодить? Ја б одповів јім через Вас.

Бувајте здорові з жінкоју і дітьми.

Ваш *М. Др.*

Хто такиј Трійцьа в листі К.? Запитајте Белеја або Зорьу, чи не помістили б вони моју статьтьу Пожертвуване дитини? Адже ж вона мабуть чи не більш дльа Укр[illegible], ніж дльа Болгаріји писана. Ја міг би прислати манускріпт россійськиј.

N. 100. Лист до І. Ф. 29 Марџьа — 1 Апр. 1890. Капанска улиц. Софіја.

Дорогиј земльаче.

Вчера дістав Вашу посилку, а перед тим лист. А ви певно дістали збірник. Коли можна, вишліть мені або в счот 20 фр., шчо здајеть сьа јесть у Вас моји́х, а коли ні то в кредіт 3-ој том Kolberga Pokucie. Там јесть, кажуть, легенди, між инчим про сотвориньња сьвіту. А ја Вам вишльу H-p Revue des Religions з статтеју Верна про початок Бібліји. Воно власне не буде дуже противне тим, шчо у Вас јесть, бо Верн тільки не згоджујеть сьа на те, шчоб Второзаконије ј т. п. могли написатись до першоји рујіни Јерусалима, а суть діла признаје ј доси не дуже одмінно од Кьунена ј К-о. Ја хоч і діллетант, а дозвољају собі на $^3/_4$ згоджуватись з Верном навіть в виступах проти „раціоналістів“, або ліпше раціоналістів не досить радікальних. Сьвјату бајку треба так просто ј признати бајкоју, а не підчишчати

jeji j перекручувати, шчоб вона мала фігуру історіїі, то б то стала j не бајкоју і не історијеју. Навіть і в спеціальній справі про Второзаконіје ја дозвољају собі згоджуватись з Верном в тому, шчо нема резону вірити, шчоб справді при Јозіјі знајшли „книгу закону“, бо напр. легенди јегипетські розказујуть про знаходи навіть в часи дінастіїі великих пірамід. Та шче ја спитају: а коли б і справді знајшли, то чи ж то непремінно буде Второзаконіје? Зрештоју про цьу книгу ја думају (всьміхајусь), шчо вона новішча од Priester-Codex-a, в чому не згоджујусь і з Верном, а думају, шчо чорта за хвіст ліпше всіх гебрајістів-раціоналістів ухопив Havet (L' origine du Christianisme і De la modernité des prophètes). Шчо мене дивује у Верна, так це вибрики проти тих, шчо дуже розривајуть цільність библејських книг, — коли він сам на кожній стороні каже про une autre plume. В усьакім разі ми пустимо Верна j те, шчо у Вас јесть і те, шчо ја пришлу, тілько треба буде примітку зробити. Напишіть мені, на јакиј срок думајете пускати цеј томичок, а також скілько б ја мусів Вам і коли прислати субсідију на Гал. Р. спомини? Мені болгарське міністерство винно гроші за роботу, правда, шче не скінчену в печаті, та ја соображу, коли в нього требовати. До Вашоји повісти дотліть коротке curriculum vitae, де не забудьте сказати і про те, шчо з Вашого було напечатано по польськи (і де), по німецькому, а також і про тој процесс, з поводу котрого Ви дістались в „арестанти“. Јак тільки получу це все від Вас, зараз пошлю в Петербург Вашу повість. Тому, шчо Ви видајете збірку Ваших новелл, ја радиј і за себе і за публіку, і звісно радиј буду написати переднье слово (гріх Вам казати, шчо це „честь дльа Вас“), та тілько чи воно Вам потрібне j чи не пошкодить воно Вам перед

цензуроју в Россіїі? А сама книжка може јак небудь перејде через иностраннују цензуру, напр. через Полонского. Напишіть мені, јак у Вас стоје справа виданьня Шевченка, між иншим, коли думајете, воно вијде? Бачите, мені треба знати, шчо робити з женевським виданьньам. Потративши стільки часу через те, шчо земльаки не схотіли скінчити „шкідливого“ того виданьня, ја задумав тепер скінчити јого својім власним коштом. Тільки ж дістав з Женеви звістку, шчо од часу (а ја думају j од безпорьадку) богато стереотипів попсувались. Хто винен, довго розбірати, а тілько готові стереотіпи просто треба покинути, а з ними стариј пльан. Жінка моја j Кузьма тепер підхопили один з моїх планів, а власне видати тільки II том пражськиј маленькоју книжечкоју, і вже набирајуть. Мені зостајеть сьа тільки заплатити кошта, котрі, конечно звернуть сьа в свіј час. Шчоб Ваша цензура не заборонила, треба буде обернутись за фірмоју до Грегра (з котрим вже торік умовивсь Георг), звісно, одступити јому 50%, котрі б могли піти јакому небудь Галичанину, јак би тој осьміливсь поставити своју фірму. Так де такого Галичанина взьати? А тепер ја прошу Вас сказати мені, јакі по Вашіј думці дурно приписані Ш—ку поезіјі јесть в II пр. томі в роді Полуботка, і јакі јесть пропушчені? У мене під рукоју нема ні нотаток ні книг, ні газет галицьких. В загалі це буде зовсім не моје виданьня, а жінки моједі та Кузьми, так само јак і перше було не моје, а Кузьми та Антоновича, а потім Вовка, з прије3дом котрого власне діло почало јти к чорту. Ја тільки докладав гроші після того, јак прислані Ан—чем вијшли, та під кінець узьав на себе увесь сором недоведеного до кінцьа діла. Побачу, јак то буде тепер! В усьакім разі доброго виданьня не буде, а коли б хоч повторити глуповате пражське ви-

даньня та без вопіючих його дурниць. А вже Ви з Огоновським возведете Шевченку та і собі m o n u m e n t u m a e r e p e r e n n i u s.

Кланьаюсь Вашій жінці, і поцілуйте дітей.

Ваш *М. Др.*

Kur. Lw. получаю страшно неаккуратно. В „Зорі“ не получив початку повісти Левіцького. „Правди“ останнього N-ра не получив. Дѣла не маю з ч. 8 сего року. Говорили Ви Белею про моју статьтьу (Жертвоприношеніе дитины)? Вашого Р. Фукса не читав. Дзвінка в мене нема.

N. 101. Лист до І. Ф. 12/24 Маю 1890. Капанска улица, Софіја.

Дорогий земльаче, оце вже днів з 10—12 збираюсь писати до Вас, та все перешкоди виходьать. Таки Јехова, чи хто там, гнівен на мене, хоче пробити. Тепер пригадав наслати на мене лихорадку, формальну m a l a r i a, таку јак у мене бувала в Кьіві та Італіји, і про котру ја забув у Швејцаріји, 13 років не бравши в рот хініну. А ось сеји весни вже два рази наскакувала на мене „треска“, і це мене льака за будушче. Та шчо јого робити? Не тікати ж відси. Ну, до річеј цікавішчих. Про Пражського Шевченка не можу Вам написати нічого „ко славѣ“ видавців, навіть мало можу написати сурјозного. Ембріологіја цвого глупого видання була ось јака: кијівськиј книгар Федоров, один з тих мошенників, котрі завше підлазьать до Антоновича, задумав був в 1870 р. видати Кобзарьа, і купив те право в родичів Ш. за 500 р. Обернувсь до Антоновича, шчоб тој јому дав редактора видання. Ан. дав јому Волкова, тоді студента-натураліста.

В. не довго думавши взьав видання Кожанчикова 1867 р. (не знају ким упорьадковане, але казавше в пер. слові, шчо воно держить сьа рукописів Ш.) і пришив до нього таке зо львівського видання (котре теж претендувало передавати рукописі, але котрого глупости Вам відомі), шчо можна було надіјатись, шчо цензура пропустить. Тимчасом цензура відповіла Федорову, шчо не пустить нічого. Так прошло років з 3, аж ось у Кијіві наступила ера Чубинського, усьакоји еквілібристики і скоропалительности і т. и. Задумано було провести Кобзарьа через заграничну цензуру, то б то через Полонского, прија-тельа Ш—нка і Чуба. Льуде трошки з глуздом казали, шчо коли вже так, то треба видати нового Кобзарьа за границеју. Думка осушчествилась в 2 томах Вам звісних. Дльа неји здобуто в Костомарова рукописі, головно 2 маленькі книжки, шчо мусіли носитись в хальавах (¾ міхволоґіја). Тільки ж до діла не приступлено критично, а просто до Вовкового елаборату, котрој вернувшись од Федорова (за 500 р., котрі були дані Ф – ову акціонерами-громадьанами, одкупившими у братів Ш—ка право власности на Кобзарьа) виріс, вмістивши в себе усе, шчо зоставалось в львівського видання і шчо добавлено з рукописів, а потім навіть опечатки і јавні дурости з Лејпцигськоји брошури „Стихотворенія Пушкина и Шавченка“. З того і вијшло таке, шчо оснівнај текст напечатано не знати по чому (частішче по львівському), а в низу добавлено раз „по рукопису“, далі: „по першому рукопису“, а шче далі „в другому рукопису“, „по власному рукопису“ і т. д.

Звісно, тепер критичне видання треба б зробити зовсім независимо од пражського і львівського, по печатаним при Ш—ку та по рукопи-

сьам. Але де рукописі? Ja можу тільки сказати, шчо Руссов передав було ті рукописі, які були в його в Празі, на виставку слав. пресси в 1876 р., і шчо потім їх забрав Вовк і одвіз у Россію, де вони мусіли достатись у руки Беренштама з Рубінштейном, яко властителів творів Ш—ка, по контракту з братами Тараса. Але де вони тепер? — питайте в Россіі. Може бути, шчо Вам їх дадуть, а може і не дадуть.

Шчо Кияне недовіряють Львову в цім ділі, ja розумію, — хоч звісно, тут і не без обструкціонізму. Огоновський не може зробити нічого розумного, а коли шче почне виповнять той план, про котрий Ви мені пишете, то б то довести шче і естетичну оцінку Ш—ка, то просто насмішить людей. Того ради постарайтесь Ви вибити з його голови подібні плани, бо таки і независимо од Огоновського і його естетики не слід мішати два діла. Видавці творів якого автора мусьять подати текст творів, реставрованиј jак найточніш критичним способом, а всьаку оцінку мусьять оставити на окремі праці. Так по кр. мірі скрізь на світі робить сьа і нічого тут вигадувати своїі мудрости. Та воно скорішче і діло піде. Впрочім ja не думаю, шчоб у Вас воно пішло скоро, і через те рад, шчо все таки в Женеві видуть „Поезіїі Шевченка заборонені в Россіі". Правда, виданьнье не без дуростів, бо Кузьма (alias Льахоцькиј) не міг пропустити случаj показати свою мудрость — на цеј раз індівідуальну, напр. уперто не посилав мені корректури, ні навіть спису, шчо печата. Ну, та ja вже привик, шчо наші справи не обходьять сьа без сорому, котрої непремінно паде на моју голову (инші бо, бачите, всі beaux masques!). А все таки появить сьа на світ 4.000 екз. Кавказу, Маріїі і т. п.

Ваша автобіографіja цікава, ja жалуjу тільки, шчо вона не довша, та в В. Ер. jеї силу помістити годі, бо вона виходить довше повісти. Jак би Ви згодились не підрізувати ходу в Россіїі Вашій будучій книжці (В поті) моїм переднім словом, то автобіографіjу ja б помістив у критичну статьтьу з поводу книги. А тепер уже нічого не видумаjу дльа В. Е., jак короткиј витьаг з автобіографіїі. А мені б хотілось, шчоб публіка прочитала всьу біографіjу. Подумаjте, чи не пустити б jеї при кінці В П о т і, сохранивши jеї форму, листу до мене, про шчо ja б сказав і в переднім слові?

Та коли В п о т і вже печатаjеть сьа, то присилаjте мені листи, а то ja через 6 тижнів виjіду звідси і почну кружити по Европі, бо думка jе скочити аж у Лондон на прошчаньнья з Западом. А чи не можна б нам тепер зjіхатись у Буда-Пешті? Ja думаjу виjіхати звідси 2 або 3-го Jульа старого стильу, значить, коли не спиньусь в Білграді, то буду 4—5-го в Пешті. Подумаjте.

Цими днями вишльу вам 100 фр. на Бібліотеку. Не висилав доси, бо не мав, одіславши всі своїі гроші жінці, а болг. урьад мені шче не заплатив за побічні роботи. Цими днями обіцьаjуть дати, то ja перед Вами буду чистиј. В усьакім разі рахуjте на мені вірних 100 фр., котрих коли б не вислав тепер же, то пошльу в кінці місьацьа, jак получу „жалованьнье" за Маj!

Ну, шчо чуть про Правду і Циклона? Jакось оце получив Дзвінок NN. 1—9. Од чиjіх це шчедрот? Од Ваших? Од Барв. получив тоj N. Правди, де мій лист на окладці. А перед тим 2 N-ра і послі не получив. Одіссеjа теж. Ja прохав Вас через Павлика пренумерувати мені Правду за 1890 р. і Одіссеjу, при чому оповістити, шчо ja маjу 1 иj N. 1890 р., а тепер і тоj, де мій лист. Будьте ласкаві тепер не забудьте та напишіть мені, скілько ja буду винен Вам, коли

20 фр., шчо казалисьте, мати моїх на текушчім конто за вийімкоју III т. Покутья не вистарчить.

Шче які новини маєте з Київа? Чи згоджуєть сьа Белей печатати моју печену дитину?

Бувайте здорові з сімєју.

Ваш *М. Др.*

Можете мені написати скоренько документальні резони, чому приписуют Гарно твоја кобза граје Чужбінському, а Полуб. Руд—ому? Остатнье, памјатајеть сьа, ја бачив у манускриптах Руд—ого. А Наум. і К-о в покажчику до Петерб. вид. Кобзарьа лічать обидві річі до Шевченкових.

N. 101. Лист до І. Ф. 23 Јунья — 5 Јулья 1890. Капанска улица, Софіја.

Шановниј земльаче.

Не писав Вам довгенько через те, шчо був зовсім дурниј. Наскочила було на мене 3-иј раз за весну т р е с к а, та така, јакоји і в Італији ја не мав. Чи через те, шчо ја в Швејцаріји забув був, шчо то таке лихорадка, чи через те, шчо тут вона сурјознішча, тільки ја зовсім був одурів од трески і од хініну, котриј јів кінськими дозами. А тут шче ја взьав був собі 2 годинн лишніх лекцій на тиждень, шчоб хоч јак небудь скінчити курс. Так Ви простіть, — зовсім ја був дурниј і тільки ј міг машинально читати книги про речі, до котрих звик, та автоматично вичитувати з катедри. На Ваші запити одповідају: 1) в Европу хочу вијіхати 3/15 Јулья, значить 4-го коло 4—5 годин по обіді можу бути в Пешті, а на ніч у Відні. Коли хочете бачитись у Пешті, то прибігајте на це число. Готельу ја там нијакого не знају, бо забув, де ја жив у 1876 р.

(Памјатају, шчо в Hotel National). Најліпше стати денебудь зараз коло двірцьа та написати звістку на p o s t e r e s t a n t e (і Вам і мені), то ми обидва ј получим взајемні звістки. Мені резоннішче спинитись на 1—2 дні в Білграді тепер, ніж коли ја буду јіхати з жінкоју ј дітьми, — то може ја прибуду в Пешт тілько 6-го (18) Јулья. Ја про це Вам напишу звідси. А Ви мені поспішіте одповісти шче на цеј лист. Коли Вам тепер ніколи, то одкладім нашу c o n j u n c t i o n e m на Август, коли ја буду јіхати назад в Азију. 2) Передне слово тоді напишу, јак получу всі листи Вашоји книжки. Не задержу јеји, будьте певні. Про Народ і т. п. пишу П—ові. Шчо Ви заплатили довг „Правди“, сему дуже дивујусь. П—к мені радить христіјанське незлобіје в Споминах, а Ви, бачу, мабуть чи не в буддізм уже обернулись, шче дітеј оддасте паскудного виду брамінові, јак царевич Вессантара. Буддізм діло добре, та не треба забувати, шчо по теперішнім часам иноді навіть смішне, так шчо плачевна колись джатака про зајцьа-Будду тепер у Щедрина зовсім не сльози, а сміх будить. Ја нијак не можу собі прибрати најдалекшого навіть резону, чому Ви мусите платити за Правду? Ви певно получили 300 фр. од мене. З них 100 моїх на Літ. Наук. бібліотеку, а 300 на „Народ“ з тіјеј 1000 фр., котрі мені дав у Парижі тој земльак, котриј викладав мені недовольство громади за москвофільство і космополітізм статеј в „Зорѣ“ і мусів мені објавити: u m k e h r e n! Осталось тепер у мене тих грошеј 300 фр., котрі б ја хотів задержати в запас на 1891 р.

Буду говорити з Г. про „Народ“, тільки надіји нијакоји не покладају на ці розмови. Дльа росс. Украјінців така справа јак Народ дуже проста і скучна: ні украјнофільських викрутасів, ні дінаміту нема! Встројујте собі грунт у Гали-

чині, тоді і Українців притьагнете, хоч не скоро. А перш усього вирвіть таке погане зільлье як те, шчо Ви пишете про Терл., котрій не хоче оддавати 200 р., та тих радикалів, шчо зібрали з пренумерантів 80 р. та не дослали редакції. Поставте їм просто питаньнье про свинство. Які тут прогресси, коли льуде елементарних обовязків порьадности не сповньяють! Ну, поки шчо бувайте здорові з жінкоју і дітьми.

Ваш *М. Драг.*

N. 102. Лист до І. Ф. 29 Іюня (11 Іюля) 1890.

Можу виїхати звідси тільки 3/15 Іюля. Мушу бути в Бьелграді 1 – 2 дні, так шчо буду в Пешті тільки 17—18 н. ст. Житиму в Hotel Orient. Туди хоче прибути і Г.

Ваш *М. Др.*

N. 103. Лист до І. Ф. 3/15 Іюля 1890.
Капаніска улица. Софія.

Дорогиј земльаче.

Дуже жалко, шчо тепер не побачимось. Книги вишлю з Женеви, тільки в мене не всі је, шчо Вам треба. Посилаю Вам curriculum vitae. Раджу Вам напечатати јого в початку повісток після мого пер. слова. Листи повісток шліть у Женеву (14. Ch. Dancet).

Ваш *М. Драг.*

N. 104. Лист до І. Ф. 8/20 Дек. 1890.

Про Народ і т. п. пишу Павликові. Мало маю надіји, але треба јакось держатись. Вам посилаю Печену дитину, та тільки без хвоста, бо јого згубив очевидно переводчик. Впрочім, јак побачите з болгарського тексту, пропало не богато. Додајте в усьакім разі і дописку редакції Сборника. На мене, коли вже печатати сьу печену дитину, то по німецькому, шчо не буде противно характерові Чернов. університета, а пустить в ширшиј світ славјанськиј матерјал, котриј славјанська публіка може взнати і з болгарського „Сборника“.

II і III том Сборника Вам будуть послані.

Книжки Ваші розшукаю празниками, коли буду порьадкувати своју бібліотеку. Тепер абсольудно нічого в ній не найду.

Звініть, шчо мало пишу. Зовсім ніколи. Також вишліть мені Огоновського вип. III а то і IV, коли вијшов. Та зведіть мені рахунок, шчоб ја Вас не обмошенничав.

Довершіть благодіјаніје і приплліть копіју з Sw. Grzegorz із Баронча. В мене јесть 2 екз. книжки (јесть і Grimm, Dän. Heldenlieder), та тепер не одшукаю в хаосі, котриј був колись мојеју бібліотекоју. Напишіть замітку, звідки Grimm взьав піснь.

М. Драг.

Рік 1891.

N. 105. Лист до І. Ф. София, Владайска улица. 17 Марцьа 1891.

Дорогий Друже! Зараз принесли Ваш лист і посилочку. М. Верна прочитав, переклад добрий. А Юлійана ще не читав і може не скоро зберусь. В оригіналі і у Тургенева перекладі мені сьа річ не пришла до смаку. На яку мову переклали Ви печену дитину? Зверніть увагу, шчоб у свій час була мені вислана Р. Школа.

Дуже радий, шчо Константин зацікавив Вас, та тільки закид Ваш, чому ja не дав огльаду Буддізму і інд. літератури, не можу признати вірним. Моja працьа — монографічний дослід, котрий мусить у читателів предполагати загальні знаньньа, а надто про Буддизм. Досить того, шчо ja взгльадно на славjанську публіку розказуjу, шчо таке напр. Сукасаптаті або Sinhasana-Dvatrinçati, а вже говорити, шчо таке Lalitavistara не сміjу. Тому, хто трохи зна діло, цітати моjі не покажуть сьа случайними, бо вони jдуть з усіх переложених на европ. мови джерел, котрі можуть мати в собі певні варjанти.

Тимчасом бажанньа Ваші, шчоб Вам дали докладний огльад інд. літератури і jеjі інтернаціонального впливу. Такого огльаду нема, а треба jого собі зліпити. Санкритська література огльанута повнішче других (A. Weber і M. Mutter, History of ancient Sanscr. Literature і The Renaissance of Sanscrit Literature). Инші діалекти огльануті монографічно (будд. канон у Kern'a, R. Davids'a, новішчі діалекти у Garcin de Tassy і др. Добрий огльад казково-фольклорнсjі літератури зробив Barth у Мельузіні. Ja jого цінуjу. Напишу Вовку, шчоб купив 2—3 н-ри Мельузіни j вислав Вам. Огльад релігій індійських все таки наjліпшиj Barth (одбитка з Dictionnaire des sciences religieuses Lichtenberger'a; повнішче по англійському таj дорогше), De Miloué (в Bibliothèque de volgarisation du Musée Guimet) доповньа дещчо про Джаjнізм і т. п. і картинки даje. Про старі релігіjі не мало jесть і в Lefmann'a, в котрого до того цінні картинки. (Замічу, шчо можна б було написати по статуjкам, рельефам і т. п. хоч би тим, шчо jесть в музеjах Лондона, коли б за діло взьавсь не тілько вченый, а j образованый чоловік, шчо дуже рідко бува в купі).

Вовка статьтьа[1]) в Mélusine мені не подобалась. Назва не сходить сьа з змістом, порівньанньа переходить в аккумульаціjу, до того вивод неожиданный: післьа того, jак наіть великоруські биліни вдержали побратимство наше, підгонить сьа свіжі признаки, шчо ті сліди побратимства, jакі приводить Вовк із Новороссіjі, занесені Сербами. Цілком се не неможливо, та треба це доказати. Ось про весільльа Вовча статьтьа справді прекрасна. Тепер він переводить jеjі на французське j містить, здаjеть сьа, в Revue Anthropologique. Де Ви думаjете писати Ваші рецензіjі?

Прочитав Юлійана — переложено добре, на скілько можу судити не маjучи оригіналу.

---

[1]) Мова про статю „La fraternisation en Oukraine", що була перекладена також на укр. мову. *І. Ф.*

N. 106. Лист до Вас. Н. Ковалевського
18. Маја 1891.

Кілька місяців назад писав ја Вам з цејуж самоју окказијеју, але недавно довідав сьа, шчо лист мій був Вам не переданиј. Тим часом ја рахував на те, шчо „мовчанка — знак згоди“ і з великим задивуваньньам почув про дејакі несподіванки, котрі розбили багато планів і поставили справу видавництва в дуже небезпечниј стан. Тепер пишу не стільки дльа того, шчоб осьагнути певних практичних результатів, скільки шчоб вијаснити стан річеј. Почну з того, шчо скажу знов дешчо з того, шчо говорив у листі, котриј не дијшов до Вас.

Там ја шче раз пробував впевнити Вас, шчо план Ваш, по котрому ја мусив би, мајучи од Вас певну сумму, організувати літер. працьу в справах европејських і словјанських, не одповіда дијсному стану річеј. На лице је всего двоје пишушчих земльаків: аз грішниј і парижанин. Ја ј без організаціјі пишу, шчо знају і про шчо мені вважаје сьа потрібним писати. Парижанина[1]) ја прохав написати про крестьанські ассоціјаціјі во Франціјі, котрі розрослись післьа закону 1884 р. (справа, котра післьа мого переконаньньа стала шче інтереснішчоју дльа Галичини, бо тепер обіцьано видати јакијсь закон про подібні ассоціјаціјі в Австріјі), але п-нин не зміг сьа виповнити моједі просьби.

Окрім того думка здобути од сторонніх інтересну літературу, навіть при великих грошех на це ассігнованих — фальшива в основі. Інтересна література росте тілько на грунті громадських інтересів. котрі пхајуть писати самих заінтересованих. Ergo — пишіть самі. Сторонні можуть тілько печатати. Шчо до мене, то ја писав

[1]) Парижанин — Хв. Вовк. — *І. Ф.*

і пишу, але правду кажучи, стратив надіју заінтересувати закордонну публіку. Може ја ј справді ніколи, а тепер тим паче, не розумів јеј інтересів.

Тількож по цеј бік кордону стан річеј дльа мене јасниј: в народі і в інтеллігенціјі галицькіј виробљајеть сьа поступовиј рух европејського характеру. Ја чују обовјазок помогати јому тим паче, шчо самі крајеві људе просьать об тій помочі. Значить, і Вам ја мушу сказати: тој кредіт, котриј Ви шче мајете до мене, перенесіть на тој рух і на тих, хто вже стојіть на чолі јого в Галичині. Поможіть јому најенергічнішче.

Звісно, Вам трудно слідити за тим рухом і через те він може вважатись Вам не так інтересним, тим паче, шчо він дльа Вас все таки закордонниј, хоч јак не багато в Вас говорить сьа про једность націјі. До того в початку своједу він мусить Вам вдаватись занадто вже крајевим. Навіть те, шчо ја пишу в остатні часи, мусить Вам показуватись далеким од Вас, хоч ја вже по роду своједу можу ставити всьакі справи близче до Вас, ніж Галичане. Але розберіть діло уважно.

Перш усего новому руху в Гал. треба пустити коріні в свіј грунт, і дльа того він мусить мати крајеву барву. Далі — ледви він почав пускати такі коріні, јак наскочила політична справа: угода части народовців з польським панством, при умові підданства унијатським архијерејам, а далі виборн в віденськиј парламент. Ці дві справи потребовали боротьби по кілько місяців і шче потребујуть не мало. Алеж не думајте, шчо все те спеціально галицька справа. Угода була переведена ј од імені росс. украјінців, і в ніј прьамо замішані најважнішчі јіх інтереси, а окрім того најважнішчі інтереси загальні: політичні, соціальні ј культурні. Угода — рішуче ренегатство од усіх ліпших традіцій украјінських, почи-

тись з П—ком, јак він з Вами. Простіть мені, з примірів, про котрі ја знају, виходить, шчо прінціально правішчиј був П—к. То Вам слїд застосоватись до того ј удержувати своји нерви. Пора вже всім нам точно знати і своји сили ј своји хиби. Шчо до П—ка, то він маје своји хиби, але це најконсеквентнішчиј і через те најнадежнішчиј з усіх Галичан. Тим то справа буде најбільше забезпечена, коли він зостанеть сьа в середині Народа з вільноју ініціативоју ј з особистоју одвічальностьу, котрі в загалі потрібні дльа всьакого діла. Ја Вам пишу отверто своју думку, припускајучи, шчо ја можу ј помильатись, та шчо Ви звернете увагу головно на замір. Од Вашого такту буде залежати, јак угодить сьа справа на ділі, не гльадьучи на те, јак вона поставлена формально. В таких справах ја вважају најліпшими порьадки англіјські. Партіја вибира л і д е р а та вже јему лиша вольу ініціјативи ј виконаньньа, вибору најблизших політиків і т. и. Це одповіда ј законам природи, бо рубајуть гострим кінцем сокири, а не обухом. А вже ж в Англіјі самиј загал партіј складаје сьа з льудеј випробованих. А у Вас? Мајже всьа партіја — студенти, а студентам так легко бути радікалами, шчоб потім стати Белејами або шче гірше. Ја дуже жаліју навіть про те, шчо П—к мені не сказав зарані про думку назвати Народ органом партіјі. Ја б тому противив сьа по праву, котре, думају, ја мају передавши П—ові 1000 фр. на заклад Народу і тепер служачи посередником між Народом і Украјінцьами. Шчо „партіја“ доси зробила дльа „Народа“? Чи дала хоч статі чим небудь цінні? Тај у загалі чи дала хоч більше 3—4 статеј? А редакторсько-адміністраторські таланти вже показали сьа по „Товаришу“. Ја дуже бојусь, шчо ј Народ також само заріжуть, јак і Товариша. В усьакім разі ја не берусь виступати перед Украјінцьами за редакціју дльа мене невідому ј непевну, замісць за Павлика ј Вас, котрих ја знају добре. Тај Вас і П—ка знајуть індівідуально на Украјіні, а других не знајуть. Дльа того хто хоче добра Народу, тој мусить вести — *(тут бракує кількох рядків рукопису, що був на окремій картцї. І. Ф.)* Посилају статејку. Коли у Вас уже јесть друга на подібну ж тему, то можете закинути јеји. Але подібне треба сказати.

Дужеб хотів побачитись, та хоч час нашого вијізду близить сьа, а все не знајемо, куди појідемо. Мені можно буде јіхати коло 3-го Јульа ст. ст. Чи можна буде тодіж пуститись і жінці, не знају шче. Куди јіхати? — Кажу шче темно, бо кожному з нас треба иншого. Певно тільки, шчо не минемо Пешта, а може ј Відньа. Ја згоджујусь оселитись зовсім в Бадені коло Відньа, та може појіду в Штиріју, а може в Тіроль чи Зальцкамергут. В усьакім разі коли ми мусимо перејіхати через середину Австріјі, то нам не трудно буде побачитись хоч тепер, хоч јак будемо повертатись до дому.

П. писав мені, шчо Ви думајете написати рецензіју на моји болгарські праці. Рецензіју мені булоб інтересно прочитати, бо Ви б шчо небудь зауважили, на чому ја не спинив сьа. Але Вам певно не скоро знајде сьа час на докладну рецензіју. Ја б бажав скоріше чисто бібліографічноји звістки, шчоб на Украјіні знали, шчо ја не гульају і не забувају укр. науковоји праці, а то певно правдьане там брешуть на мене. Мені ж хотілось би мати дејакиј авторітет, шчоб служити ним Вашим справам. Ваш *М. Драг.*

Ја не памјатају, чи послав Вам „Славянскитѣ вариянти на една евангелска легенда“. Може б јеји пустити в Р. Школу післьа печеноји дитини?

N. 108. 23. Авг. 1891. Salmannsdorf bei Wien. Hotel zu den 3 Löwen.

Дорогий Друже, зараз дістав Ваш лист з виписками. Дуже вдячний за виписки, тілько дечого в польській не розберу. А казкою, записаною Охримовичем, Ви влучили прямо в мою теорійку: поповнили недостачу між староруською писаною історійею і фінською устною казкою. Жінка, котрій ja сказав про свою радість, сміє сьа і каже, шчо Ви навмисне сочинили казку. І можна б подумати, шчо так, jак би Ви знали мою теорійку. Про попів-магарів або волів ja послав Вам мою статейку позавчера. Jесть шче варіант у збірочці Шейковського, та тійеї збірочки ja не знайшов у своїй бібліотеці, шчо j доси в Софіїі в хаосі через моі хороби, і з Россіїі не міг добитись. Можете докорити мені в рецензіїі, шчо ja не знаю всіх украjінських варіjантів. Про рецензійу Вашу ja вже писав П—ку. Дуже вже Ви мене захвалили: так не треба з своjіми, — а окрім того вбільшили моjу роль і в школі і в Сборнику.

Вашу статьйу про Шумльанського ja читав. Мені подобалось, шчо Ви все таки зробили інтересною цьу досить завръадну фігуру. Та здаjеть сьа, Ви пропустили jого віршу про стан Украjіни, напечатану, здаjеть сьа, у Величка[1]).

Про Кобилицьу, конечно, буде шче інтереснішче і зовсім нове. Ja про нього нічого од Федьковича не чув, хоч, памjатаjеть сьа, він мені обішчав був шчось написати. Добре б було, jак би Ви взагалі сказали про роль мужиків-русинів

[1]) З вірші Шумлянського подано у Величка лише 3 строфи, і то не з початку, а з середини. Сю віршу в повній формі я віднайшов у Жеґоти Паулі, Piesni ludu ruskiego і опублїкував у Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. *І. Ф.*

у віденському парламенті 1848 р., про промову Капушчака і др. У мене десь jесть виписки тих промов з протоколів парламенту. Jесть чудові міста!

Про Вашу збірку приповідок можна тільки сказати: кріпіть сьа та кріпчайте та нікому на цензуру не давайте, а там „може бог дасть та св. Микола“ (jак казав мені Гуцул про будушчу війну на жидів), jак небудь видасть сьа. Може j Кијане нрjмуть у свою „академичну“ збірку, бо шчоб вони примусили Тов. Шевч. видати, то не віригідно: не в звичаjах Кијан показувати енергійу за порьадних льудеj проти прахвостів.

Reed'a книги ja не знаjу, а Ви англ. мови не бійтесь: трохи провчіть граматику, а там беріть книгу тај читайте. А без англ. книг справді не можна.

Про містеріjі напишу Вам з Софіїі і можу дешчо прислати своје і з учит. бібліотеки. Мені памjатаjеть сьа, шчо коллізіjа подібна тій, шчо у Вашій містеріjі, jесть і на Западі, та дуже вже давно ja читав той матерjал і то переважно різдвjанськиj, хоч з вірш наших виводив, шчо у нас мусіли бути містеріjі j пассіjні j воскресні.

Новаковича і Караджича розшукаjу вже в Софіїі. А може, коли мені поліпша, то вертаjучись у Софійу спиньу сьа в Білграді. Жаль буде, коли ред. дасть сконфіскувати моjу статейку без протеста перед судом. Значить, усьа кампаніjа зразу програна, навіть без вистрілу. Це вже буде дуже по рутенському.

Про партійні і редакційні справи писав П—ку j Jаросевичу і не хочу повторьуватись. Скажу тільки: робіть jак знаjете, тільки доводіть до того, шчоб редакціjа Народа зоставалась хоч підписана Вами j П—ком, бо инакше з Украjіни важче буде здобути поміч. А шчоб льуде, все

таки вже згідні в основному, не могли порозумітись, ja того не можу собі вбити в голову.

Про квестіонар скажу, шчо він заразом архистудентськиј і рутенськиј. То питаjуть льудеј трохи не про битіje боже (§. 1—11), то про сполученье дворів з громадами і навіть про целібат. Учора були в мене Січовики і ми вкупі гірким сміхом смілались над тим квестіонаром. Говорили також про Наумовича. Не можна зоставити публику між нанегіриками „Гал. Руси“ і негаціjеjу „Дѣла“, між инчим не можна через те, шчо тоді панегіристи візьмуть гору. Треба непремінно помістити в Народі хоч коротеньку замітку, де вказати на дійсні заслуги j хиби Наумовича. Схему замітки посилаjу.

Дуже б радиј з Вами побачитись, та тілько коли ja буду німиј. Тепер впрочім голос мій трошечки ліпшиј. Аби мені можно було лекціjі читати, то махну рукоjу на заказ Нотнагельа: nicht sprechen! Schreiben können Sie, aber nicht sprechen. На всьакиј случаj скажу Вам тепер, шчо jак поjідете в Киjів, то скажіть Arbeitgeber'у[1]), шчоб готовив гроші на III. вип. Політ. пісень, бо jак тільки ja могтиму говорити і жити в Софіjі, то зараз же приjіхавши почну виправльати дльа друку ті пісні, — і ачеjже чорти-боги дадуть мені кілька місьаців віку, шчоб кінчав Руjіну Січі. А коли не могтиму говорити, то вже хаj вибачать, бо дльа мене тепер говорити — робити — jісти — сіноніми. Бувајте здорові.

Ваш *М. Драгом.*

Шчоб не забути! Дајте мені слово, шчо в К. скажете по кр. мірі 5 громадьанам, шчо коли ві Львові вижде Наукова Збірка при jіх участи,

[1]) Так прозвали були в нашім кругі Вас. Мик. Коваленського за його власною радою. — *І. Ф.*

то непокликаньньа мене туди до праці ja вважатиму за смертельну обиду, котроjі ja нічим не заслужив — ergo за первокласне свиство з jіх боку[1]).

N. 109. Лист до І. Ф. 23. Авг. 1891. Salmannsdorf bei Wien, Hotel z. d. 3 Löwen.

Дорогиј Друже!

Посилаjу Вам 20 рубл. і фотографіjу дльа Павлика, котриј певно виjіхав із Львова, про шчо мені писав, але адреса не подав. Фотографіjа софіjська, зньата дльа коллекціjі по случаjу першого випуска з нашоjі школи. Це пробниј екземпльар, то скажіть своjу думку, чи годить сьа. А позајак II—к прохав фотографіjу, то хаj jому зостанеть сьа, коли Ви одобрите, бо Ви все таки бачили мене торік.

Чи побачимось цеj рік? Ja во всьакім разі зостанусь тут шче місьаць. Голос мій трохи поправив сьа, але чи це конституціjа природи, чи результат тілько досить софічного (?) ліку, котриј ja вживаjу і котрого довго вживати не можно (ерготін, котриј здавльуje мускули j напружа нерви, jего дајуть жінкам, шчоб родили або викидали) — побачимо.

Ja забув в остатньому листу сказати про Armer Henrich. Ja jого перегльадав 15 років назад, jак читав Gregorius auf dem Stein, — і зробив виписку із устуну, — але епізод про лік прокази кровіjу не звернув на себе моjеjі уваги, тим паче, шчо власне лік прокази кровіjу досить розширена думка в середні віки. Б. л. тепер ви-

[1]) Про якийсь Науковий Збірник український, що мав бути виданий у Львові, я не чув нічого і він не вийшов ніколи. — *І. Ф.*

пишіть мені цей епізод; треба глянути на деталі, щоб судити, чи це так собі совпало з моєю темою, чи це заблудша дитина моєї теми, як і казка про св. Туїну.

Хотів би я почути Вашу думку про партійні і редакційні справи. Моя рада: редакцію укладайте як знаєте, та тільки так, щоб вона справді робила що, а не так як в Товаришчі, а окрім того так, щоб по формі не зміняють нічого, тоб то, щоб Ви і П—к були підписані, як було, та ще щоб в усякім разі були в ред. комітеті. А про партію скажу, що квестіонар дає лиху прогнозу архнабстракційности і архистудентства, кружковщини! Треба рішити, чи бути Вам першою справді політ. партією (і тоді треба программу виложити в роді виборчої), чи академією соціально-космографів, та ще і дуже зелених?

Мушу зараз їхать у Відень до лікарья і через те вмовкаю. Ваш *М. Др.*

Поправте в остатньому N. Народа: збірка луж. пісень Гаупта, а не Германа.

Б. л. зайдіть у ред. Зорі і спитайте, доки вони будуть мене мучити? Вже днів з 12 я послав їм 10 рубл. і прохав вислати Зорю за 1891, Нечуя Над Ч. морем, і Огоновського І. том літер. і вип. II. другого тому і далі, а доси нічого не получаю. Вже з Ньу Йорка б получив. О Рутенія!

N. 110. Лист до І. Ф. 29. Авг. 1891. Salmannsdorf bei Wien, Hot. zu den 3 Löwen.

Не турбуйтесь з Бідним Генріхом. Учора був я у Відні і купив переклад з бібл. Реклама. Стою на тому, що до моєї печеної дитини власне

це не йде, бо нема власне мотіва приношенья дитини в жертву б а т ь к о м. Це стрічний мотів ліченья прокази кровю, але просто такий, котрий треба взяти на увагу трохи більше, ніж я це зробив. Туїна більше підходить до моєї теми, бо хоч там дитина попарилась і сама, але подає їй мати, а окрім того там есть старець, котрий требує дитини, як у болг. і укр. варіантах.

Получив запросини на зїзд. Спасибі. Звісно, не приїду, але замітки б радий був послати, та що мені робити? Я радікально не згоджуюсь на характер программи, котрий видно ще більше в квестіонарі. По программі виборчій мож було думати, що партія повертає на землю з небес, куди залетіла на программі виробленій торішнім зїздом, але по квестіонару видно, що вона тепер летить ще дальше в небеса, навіть не самої нашої планети. Мої уваги можуть показатись ловцьам партії за щуку або навіть за рака. Окрім того я рішуче проти того, щоб у партію приймати студентів, тобто людей без сталої професії.

Лікарья свого не застав у Відні і не знаю, що казати про своє здоровья. Говорю трохи ліпше, але болить в руках і грудях мабуть ще більше. Ходити я не гіднів. Ревматизм в обох руках, та ще і на оці ячмінь. Поклін Вашій жінці і Вам од моїх дам. Ваш *М. Др.*

Посилаю 100 рубл. з тієї субсідії, котру я обіцьав „Народу“, се мусить бути сума з 285 Фр. Та Ви мені пренумеруйте Правду, і зараз же хай пришлють остатній N. Я маю до 1890 р. тільки вип. I, IV, VII, VIII. Прохав Вас, памятаєть сьа, пренумеровати, та Ви щось в часи замиреньа Пр. знайшли в тому невдобне. Тепер пожалуста виправте мені ті N. N., що не стає,

а далі хај редакціја шле правильно. Бісові Зорьане книг не шльуть. Трачу час.

Ваш *М. Драгоманов.*

N. 111. Лист до І. Ф. Salmannsdorf bei Wien 6. Сент. 1891. Hotel zu d. 3 Löwen

Дорогиј Друже! Помирімось в науковому спорі трошки по Маниловському. Признајмо, шчо ј Тујіна ј Генрихова дівчина однаково одскоки мојеји теми, в котрих основа вже поламалась. Це не буде примір ізольованиј власне серед релігіјних легенд, котрі з јшовши з Азіјі — досить цільні, або коли зміньујуть тему, то органично в славјанському світі (переважно восточному, богумільському), ламајуть сьа в романців і германців.

А магаре і по болгарському осел. Варјант укр. до Чуб. јесть у Шејк. в осібному збірничку казок, котриј јесть в дебрьах мојеји бібліотеки. Впрочім памјатајеть сьа, там нічого осібного нема. Ја б душевно рад пошукати в Азіјі орігіналів поза апокріфами. Та де? Звісні мені буддіјські приміри метаморфоз, а також показані жидівські не такі.

Прислав оце мені Јарос. лист одного мужика, з котрого видно, јак зачинајеть сьа противупопівськиј рух по селах і јак він пријма грубі форми — те ј друге більше через самих попів. Це мені шче раз нагадало моју погибшу статејку в Хліборобі. Невже вона конечне погибла? Чи не можно б јеји переробити та повторити в Хліб. або осібноју брошуркоју, котру можна напечатати напр. в Відні? Тілько в остатнім разі треба, шчоб хтось узьав за неји јуридичну одвічальність. Не вжеж так цілиј кампаніјі і пропадати через фантазіју львівського прокуратора?

Повість про Јуду. бл. пришліть. Јак раз до ладу буде!

Шчо таке власне случилось на Украјіні, шчо нагнало страх? Алеж власне там беззаконного тільки ј творить сьа, шчо правдьанська угода. От би було кумедно, јак би „наші“ одповідали за правдьан, хоч воно було б „въ порядкѣ вещей“. Коли Вам не можно јіхати в К., то чи не могла б Ваша жінка појіхати?

Од „Зорѣ“ не получив ні газети, ні книг. Брешуть вони: нічого не посилали. А може винајшли рутенці такиј спосіб посилки, шчо по нему 2 місьаці треба буде ждати. О роде лукавиј!

Про редакціју „Народу“ ја все таки скажу, шчо треба, шчоб Ви з П—ком там зоставались, а окрім того може бути ј комітет, коли члени јего будуть дијсно представльати јакі группи, шчо хотьать активно підпирати газету і коли вони індівідуально компетентні в літературніј роботі ј літерат. справах. Ваш *М. Д.*

N. 112. 12. Сент. Salmannsdorf bei Wien. Hotel zu den 3 Löwen.

Позамовкали Ви всі, а Павлика так ја ј адреси не знају. Тим часом мене кортить получити звістки, а також хоч лист Народа. Та не знају, шчо ј з Хліборобом конечне стало. А ја, шчоб не думати про својі болісти, усе пишу, між инчим написав 1875 р. својіх споминів Австроруських (подорожжьа по Австр. Руси), а шче зараз кінчив популярну статејку „Шість сот років Швејцарськојі спілки“ дльа Хлібороба або дльа брошури, або дльа того ј другого вкупі.

Напишіть, шчо думајете може зробити в ціј справі. Зорьу і книги ја дістав накінець вкупі. Вам брехали, шчо посилали. Тільки не получив

чч. 3 і 5, ані Вересаја. Б. л. нагадајте. З Зорі довідав сьа, шчо Ви видали Сурку, а ја јеји не получив. Коли вијшли ві Львові Повісти Чајченка, то попросіть Зорьан вислати мені в мій рахунок. Та шчо нового в Росіји? Ваш *М. Драг.*

N. 113. Лист до І. Ф. Salmannsdorf bei Wien 22. Сент. 1891. Hotel z. d. 3 Löwen.

Дорогвј друже.

Сьогодні ја поборов Вашу копију з Кольбера, окрім двох слів, котрі Вам посилају на дешіфровку. Б. л. скорше відпишіть. Та пришліть і Народ цілвј N., певно вже давно вијшов.

З поводу пропавшої статті в Хліборобі ја б з Вами поспорив. Дльа народу простого так писати не можна, јак Ви радите. Це ми, книжники, вимуштровані факти в однім місці читати, а виводи в другім, або „читати проміж рьадків“, а прості льуде цеји науки не мајуть. На мене, то ја б шче раз дав у Хліборобі статьту з випуском місць, котрі образили прокуратора, а потім, коли б конфіскували, то пријньав би процес; публікација, при котрій мајже всьу б статьту репродуковали, зробила б більше, ніж Хлібороб. Напишіть, чи пристајете? Друге: може в Женеві перепечатати? Шчо про се думајете? Також напишіть скорше про Швејцарију. В ній 30.240 буков, значить, најбільше $1^1/_2$ листа. Ја б міг заплатити кошта, і хај би печаталось і в Хлібор. і окремо. Та вже јак прокураторија сказнть сьа, то ліпше печатати в Женеві, хотьа в мојій статьті нічого противуконституцијного нема. А чи не можна так зробити, јак з Кобзарем, то б то виставнть накладчика Львојанина?

Споминів далі писати не можу, бо тепер треба казати про переписку з „Другомъ“, а дльа того треба мати журнал і листи під рукоју. Це в Софіји? Шчо Ви думајете, чи не слід передруковати в цій частині Споминів листів мојіх з Друга? А може більше слід додати спомини Ваші ј ІІ—ка об тім, јак ішла всьа цьа справа. Ја закулісного з того нічого не знају, але здајеть сьа, закулісне грало досить велику рольу. Посилају, на случај буде треба заштукувати дірки в слід. NN. Народа, своји дві замітки. Простіть, шчо посилају нефранковано. Пошта звідсі за 1^1_2 кілометра. Ваш *М. Др.*

Перед тим, јак печатати замітку про Певного, гльаньте в јакиј кльасичниј лексікон, шчоб провірити, котриј імператор почав будівльу Колізеја. Памјатајеть сьа, шчо Веспазіан.

Ја мају звичај завше провірьати всьакі дати, та тут ні по чому.

Пријіхав Шишманов і каже, шчо в Софіји получив остатніј N. Народа. Це Ваш експедітор туди послав, а ја тут не получају.

Передајте б. л. листи Јаросевичу. Напишіть мені скорше, чи Псалтирь Куліша був виданиј у Львові, чи де инде? Лист адресујте в Відень, Hotel de France, Schottenring, бо в пјатницьу ми туди перебирајемось, а в понеділок або ві второк јідемо в Софіју. Моје здоровја поправилось мало. Голос став трохи ліпшиј, та нікуди не гіднвј, а болі мабуть чи не більше. В Софіји матиму одпуск до 1. Нов. ст. ст., а ліченьња хронічне можна робити ј там. В Відні без сімји мені ніјаково оставатись, а діти мусьать ходити в Софіји до школи.

Пријіхав Гриневецкиј, і ја јому передав усе моје Сальмансдорфське „Литературное Наслѣдіе“, шчоб зараз же переслав Вам. Робіть, јак ліпше,

та найскорше ja б хотів побачити друкованою Швейцарію. Може Ви хочете печатати у цьому N. Хлібороба? В газеті мого имені не підписуйте, а тількі на книжці, або в газеті на самім кінці.

N. 114. Лист до І. Ф. Wien, Hotel de France, Schottenring. 5|10 91.

Мині везе! В пятницьу перejіхав у Відень, а в суботу Рада заболіла крупом. Майже все моje поліпшеньньа за тиждень набуте під впливом енергічного ліку пішло к чорту. Та добре, шчо хоч сегодні лікар знайшов, шчо процес крупу іде diminuendo і шчо можна буде вийіхати післьа завтрього. Чи поправльусь у Софіji, чи впаду в кінець, в усьакім разі матиму місьаць хоч лежати на однім місці, в своjій хаті — хоч без сили, без волі, бо про правду вже j говорити нічого, — тим паче шчо мені лікарі виразно заборонили всьаку політіку j публіцістіку, а дозволили тількі фольклори, а коли голос буде, по троху лекції. Один навіть каже: об'явіть про це в галицьких газетах, то льуде Вас оставльать у покоjі j Вам кораблі будуть одрівані.

Ну, буду терпіти. Випрошу хиба право написати рецензіjу на роман Чайченка, та він не скоро скінчить сьа, то ja або поправльусь знов троха, або вже зовсім нічого не писатиму.

Получив Вашу депешу. Спасибі! Та не одповідаjу телеграммоjу ж, бо треба jти якийсь кавалок на станціjу, а ja поклав собі кілько часу навіть не ходити. Через теж не посилаjу j Швейцаріji. Пошльу вже з Софіji, — шче за одно там перегльану дejаку статістіку і може добавльу.

З моjеjу статейкоjу про мову в церквах робіть, шчо хочете. Ja на авторство не претендуjу і дивльусь на цьу пробу тількн jак на ballon d'essai, а окрім того хоче сьа перебігти дорогу народовцьам, шчо не вони перші, а ми упоминались за нар. мову в церквах. Пришліть скорше в Софіjу Ваш перероб.

А сурjознішчу серіjу почну з Старо-персідськоjі віри. Далі піде Будда, а потім і жиди. Іран інтереснвj дльа нас, бо майже всьа популярна есхатольогіja у нас — іранська (богумильська). Зрештоjу про це поговоримо. Про книги напишу з Софіji. Звідти пришльу і фотографіjу.

Ваш *М. Драг.*

N. 115. Кореспондентка до І. Ф. 31. Окт. 1891.

Знов до Вас просьба. Випасав ja собі Wisła Карловича і К-о, та шчось не шльуть; певно, повноjі коллекціjі вже нема, бо в редакціjу Сборника прислали тількі V. том. А мені до зарізу скоро треба т. II, де на стороні 762 і 766 надруковано Bystroń i Karłowicz, Poleskie podania spokrewnione z legendą o św. Grzegorzu. Чи не можете Ви де видрати цеj випуск і прислати мені на тиждень? Ваш *М. Др.*

Jак Павликова Influenza? Мені не шльуть ні 17 N. ні 19 і т. д. Зорі, хоч ja двічі писав. Попредстательствуjте за мене.

N. 116. Лист до І. Фр. София, Владайска ул. 18 Нов. 1891.

Дорогиj земльаче. Простіть, шчо довго не пишу. Ті невеличкі хвильки, коли мені дозвольаjеть сьа сидіти і писати, jдуть на екстренну роботу — випрaвку Едіпа. До того про книги, шчо Вам треба, не міг ja написати, бо Нар. Бібліотека була замкнена через переробки, хоч на перед ja знав, шчо напишу Вам: тих книг нема.

Так і пишу, прибавивши, шчо В(ука) Кар(аджіча) ја заставльу виписати, та тілько коли він прибуде при звісних (або ј незвісних Вам) канцільарских порьадках!

Спасибі за виписки ј уваги. З поводу Семи мудреців ја скажу таке: оповіданьньа про Александра ј Льудовика јесть тілько варіјант Amiles et Amis, воно јесть в кількох лишень, і то европејських редакцијах Семи мудрих, котрі пішли із Calumnia novercalis і через те нічого не појасньа в генезі печеної дитини. Ја јего резервував на окрімну статејку про Віраварові еха в наших і др. казках. Тепер — да не соблазнит сьа хто, зроблу маленьку примітку в додатках до своїх статеј. Про Сім мудреців у мене јесть на лице: 1) росијське виданньа, певно переробка з польського (котрого ја ніколи не бачив), 2) Clouston, The Sindibad Namah, магістерська працьа, 3) Landau, Die Quellen des Dekameron, 5) Teza, Le tradizioni dei sette savi nelle novelline magiare. Окрім того десь у дебрьах мојеји бібліотеки скривајуть сьа 6) Comparetti, Ricerche intorno il libro del Sindbad і 7) D' Ancona, Il libro dei sette Savi di Rome; 8) Пыпинъ, Очеркъ исторіи сказокъ и повѣстей русскихъ. Німецьких і франц. виданьнь ја не купував, бо були в Женеві в бібліотеці. Мудрецьами варто заньатись взгльадно до нашоји нар. новеллістики, та тілько виводи будуть негативні, здаје сьа, бо подібних новелл у нас не багато, тај ті мајуть редакції дуже одмінні. Думају ја, шчо властиво книга про 7 мудрих на нас впливу мала не багато, а новелли до нас ішли устноју дорогоју і більше з Азіји. Тим то ј треба звернути увагу на азіацьку новеллу, а дльа того непремінно сідајте за англијську мову.

З мојеју істор. літерат. не знају, јак і буде, бо в лішшому случају ја мушу лічитись 2 роки,

дльа того, шчоб потім готовитись уже до натуральноји смерти. Властиво огльаду історичного староји літератури ја не мав на плані, бо думав написати огльад того, шчо написано або ј говорено ј наспівано на справді нар. мові. Инше все входити мусило у вступну частину: історіја літературних мов на Украјіні взгльадно до історіји національноји самосвідомости. Дльа того Вам тим паче вільна вольа писати Вашу працьу, а коли ја можу Вам чим стати в пригоді, буду радісінькиј.

9. Дек. Од II—ка взнајте, чому довго не одсилав листу. *М. Драг.*

1892.

N. 117. Лист до І. Фр. София, Владайска ул. 17. Февр. 1892.

Дорогий земльаче. Вчора дістав Ваш лист і виписку Кольберга. Спасибі. Тілько додайте, в якій провінції записаний той варіант К—га. На ньому видно вплив українських варіантів. А про той Дрогобицький вар., шчо в Вас був, розстарайтесь. Цікаво, чи він пішов од латинських проповідей, як моравський і 2 польські, чи самостійніший і більше привязуєть ся до восточних варіантів? Ja тепер власне пишу про це дльа Сборника, т. j. більше номерую, а писатиме Шішманов. Треба заробити грошей, шчоб їхати літом лічитись в Париж, коли дотьагну до того часу, а коли не дотьагну, то хоч зоставльу по собі шче 1—2 монографії. Мені дуже погано! На всьому гірше, тілько голос ліпший. Шчо воно за знак, ні ja, ні моі лікарі не розберуть.

А лист Ваш з Judoju пропав. Jакась Juda підхопила мабуть по дорозі через Руминію j Ломпаланку. Це прокльатий тракт! Або вмістіть Juду в рецензію, або jак буде довга, то дошліть мені. Знайшовсь шче болгарський варіант історії Павла Кесарійського (котрий обіцьано) і піснья болгарська подібна до датської j української. Окрім того жду з Россії шче одної рукописної історії кровосмішеніja. Видe повненька монографійка.

Проти Вашого плану приповідок не маю нічого закинути ані доповнити. Радив би тілько не вживати тієї дурної алгебри, jаку запровадив Чуб. без мене в Истор. Пєснях. Нудна робота, а jак трапить сьа помилка писарьа чи друкарьа, то варіjант пропав, тай результату мало. А в приповідках навіть місцьа не багато виграjете. Ліпше означати подібні слова в варіjантах осібними шріфтами. Про порівньані замітки ja не знаjу, шчо Вам і казати. Це безконечна робота, котра потрібуje бібліотеки. Попробуjу гльанути в тутешні книжки, чи je шчо. Тілько навряд, шчоб знайшльось. Дальа шче внайдете в Россії, а Снегірева вже не купити! Колись ja писав Вам про Albo Vanucci, Proverbi latini. Недавно вийшло шчось про еллінські приповідки, та не одшукаjу в своjому хаосі усіх фольклорних бібліографій, jакі в мене jесть. Може счастьа поможе. Шче jак би посчастило Вам дати скілько небудь повні параллелі з Бібліji, классіків, Арабів, Німців та Славjан, то добре б було. Та ідеал порівн. науки — показати не тілько спільне, а осібне. А дльа цего в Вашій темі треба років роботи та шче j не одного!

Брошурки j Зорю получив. Спасибі. Гejне читаjу з приjемностью, а другим невдоволенij. Дон Кіхот виходить тілько дурень, а тимчасом полковник Ньукол у Теккереjа ставить Дон Кіхота в числі книг, котрі він льубить читати, шчоб „бути в товаристві джентльменів“. Тай Ви фінал книжки написали не до дурньа. Казка за довга, нелогічна і конкльузіja не витіка просто з Ваших картин; та j науку — працьювати нічого мужикам проповідувати, вони j так працьуjуть. Ja все таки думаjу, шчо j на Вас, jак і на Нечуjа j Мирного, це гр. Толстоj пустив казкову манію. Так і в Тол-

стого часом науки шкандибајуть, але при всему Толстој маје ньух на казку і вона в нього коротка, проста, аллегоріјі прозорі. Најбільші мајстри в сему старі Азіати і дльа того ја б радив нашим льубительам дідактичноjі поезіjі — Jatakas, Avadanas, Панчатантру, Калілу-ва-Дімну, Талмуд. В мене колись була думка вибрати звідти первотіпи најбільше звісних у нас бајок, шчоб показати, на скілько ці первотіпи ліпші од нових Лафонтенів. Два-три приміри ја показав у својіх монографіјах. A propos, јак Ваша англіјська мова?

Хотілось би мені написати скорше рецензіју на Промінь Чајченка, та не знају, јак мені позволить моја аорта. З цеjі ночі шче шчось причепльајеть сьа. Бојусь, чи не інфльуенца. Ја јеjі певно не видержу. Бувајте здорові з жінкоју ј дітьми. Ваш *М. Драг.*

N. 118. Лист до І. Ф. 24. Јуньа 1892. София, Владайска ул.

Дорогиј земльаче! Так провинив сьа перед Вами, шчо вже хоч топись, јак би тут річка була. Спершу моју відповідь задержали справки в редакціjі „Сборника“ і в міністерстві, котрих својевременно було годі здобити, бо Шишманов виjіздив на $1^1/_2$—2 міс. у Відень, та в бібліотеці, куди ја міг добиратись лишень у Середу, бо в другі дні в мене лекціjі, а ја не можу двічі на день здиратись у вишчі етажі по сходам, — а нарешті јак почали мені скакати через голову, досить придурену, усьакі справи, хороби і т. и., то зовсім і глузд утратив. І тепер напишу тілько про головнішче.

I. Вашу працьу про болгарські апокрифи в малоруських списках приjме „Сборникъ“ і заплатить по 100 фр. за 16 сторін. Ви перегльаньте Срезневського Замѣтки о малоиз. памятникахъ, Тихонравова, Пыпина і Порфирьева видання апокріфів, М. Соколова Матер. и зам. о старослав. литературѣ — зробіть список „болгарських басень“ і випишіть з Ваших коллекціј ті, котрі підходьать. Добре, јак би можна було підхопити ј болгаризми в мові (В К. Стар. Ви пропустили хранима, котре поправлено храмина, а воно болгарське храни; храна — пища).

II Шчо Сборника Вам не висилајуть, про те плачу і старајусь, шчоб вислали, та тут на все такі формальности, шчо скоро справа не робить сьа. Діло в тім, шчо т. I—III уже мајже розіјшлись і можуть видаватись тілько за дозволом міністра. А дальших томів не висилајуть чекајучи II—III; ја сам прохав у міністра дльа Вас томів II ј III і він дозволив, але тоді не було Шішм.; тепер він је, а міністра нема. Приjде сьа шче чекати.

III. Казку про ангела ја вжив у статі, котра вже печатана, хоч шче книга Сборника не појавилась. Про Јуду помішчу в додаткову статьу про Едіпа. Коли можете, то присилајте все, шчо мајете до того мені в Париж (29, Avenue de Wagram chez M. Dr. Holstein). Про Григорія тільки спомјану, бо то варјант повісти Костомарова = Gesta Romanorum.

IV. Збірка, з котроjі Ви виписали Григоріја, дуже цікава. Ја б Вам радив „болгарську історіју“ не чекајучи других послати в редакціју „Сборника“, а решту в К. Старину.

V. До рецензіjі про моjі праці мају дејакі уваги. Напр. ја вважају історіју перевертаньньа попів у волів, ослів і т. и. взьатоју не з історіjі перевертанньа дітеј в кози (те само собоју јесть у нас, јак ја показују), а з історіjі молодцьа-осла в апо-

кріфах. Індійські оповіданьа про метампсіхозу зовсім другого характеру, ніж апокріфічні метампсіхози.

VI. Охримовича статі не бачив, бо чомусь мені VI кн. Этнографическаго Обозр. не присилають, тай годі. Також не шльють і Вісли с. р.

VII. Хочу виїздити звідсі в Париж між 3/15 і 5/17 Јулья, а в Відні бути два дні (Schottenring, Hôtel de France), та не знаю, јак шче буде, бо наскочила нова хороба — катар живота, котра мене ослабила сама, примусила перервати лік аортноји хороби і т. д.

Жінці Вашій кланьаюсь дуже. Ваш *М. Др.*

Навряд, шчоб ми могли побачитись тепер у Відні, та ја Вас і не кличу. Нова хороба — в кишках — наскочила на мене і ослабила сама по собі, а тут шче мусів придержати ліченье аортноји хороби, так шчо зовсім став нікуда не гіднај знову. Не знају, чи буде ліпше на Септембер.

N. 119. Лист до невідомого Українця, без дати.

Прочитав оце виписки з Вашого листу. Не буду боронити Wochenschrift[1]), бо хто не спотикаје сьа. Ја сам не в усім згоджујусь з ред. і говорьу своји уваги, та требаж і за неју признати право, при јеји обставинах, мати своју думку і вольу. Ја буду говорить про головне.

Ви требујете наукового розвоју программи, та шче максімальноји. На перше скажу, шчо науковість — діло відносне. Може робота мати форму „газетну“ (в газеті тим паче) і бути науковішча од діссертаціји. Не все схольастичне — наукове! Не все „публіцістичне“ — ненаукове. Про максімальність же скажу, шчо це найліпшај спосіб зарізати орган і справу. Максімальне досить звісне тим, хто јего шука, і з німецьких оріґіналів і з росс. перекладів і з укр. популяризаціји. Та тепер в усіј Европі певна справа перејшла на питанььа мінімальні, котрі в усьакім краји поки шчо инші. В Австріји тепер чергова справа найміпімальнішча — реформа вибору в усьаких товариствах, шчоб усьакиј член мав голос. Коло таких справ мусить стојати Wochenschrift. Йогајак оппоненти јего стали по противному боці, то і мусила наступити полеміка. Ја стоју на тому, шчо полеміка веде сьа Wochenschrift'ом ganz wissenschaftlich, хоч звісно, не таким способом јак в курсах, а таким, јак в клініках, а надто амбульаторних. Јакого хорого привезуть, про ту хоробу і говорить сьа. Іноді і окрикнеть сьа на слуг, котрі не держать порьадку, або на знахарьа, котриј трохи не вморив хорого. Тілько така полемика і допускајеть сьа в Wochenschrift і без неји жива справа не обходить сьа. Мовчатиж про найважнішчу справу, котра стојіть коло Wochenschrift під боком, значило б видавати схоластичне, а не живе письмо. Жалкувати хоч на форму полемики Wochenschrift Ви можете хіба через те, шчо не бачите Monatsschrift[1]) і др. Оттам полемика: перекручуванььа чужих думок та напади, клевети на особи. Приїздив тут один миротворець-угодовець, котриј перед прихильниками Wochenschrift хвалив „угоду“ і наклоньав јіх до „науковости“ і одмовльав од полемики. Тілько ж він не предложив своїм напр. не ставить Gegen-Kandidat'а против д-ра Даниловича і навіть не порадив Monatsschrift'ові переміпити своји способи полемики. А він вважајеть сьа в угодовців і в

[1]) Wochenschrift очевидно „Народ“. *І. Ф.*

[1]) Monatsschrift очевидно „Правда“. *І. Ф.*

Monatsschrift за великиј авторітет. Післьа цего боротьба мусила пітти натуральноју ходоју. І коли в угодовців наука не оберне сьа зовсім в ancillam Theologiae, то тілько тоді, коли вони будуть під сталим дозором критики-полеміки Wochenschrift-у. Коли Wochenschrift упаде, справа піде гірше. Противна сторона зовсім піде з назадниками, тим часом, коли молодіж і масса та навіть і частина старших все таки хоч під впливом Віднья ітиме вперед, — і через кілька років злости буде більше. Тепер Wochenschrift мусить переробити дві старі партіїі та звести до купи дві молоді, без чого одна з них піде просто на Восток.

Так Ви про це добре подумајте. Коли Ви не довольні тим, шчо Woch. більше говорить про своїі крајеві справи (хоч у них власне фундамент дльа сили партіїі), ні тим, шчо пише сьа в нему про Ваші, на це нема иншого ліку, јак пишіть самі. Не диво, шчо льудина говорить про полтівську пропасницьу, коли живе над Полтвоју, а мовчить про ветльанську чуму, коли јеји не бачить.

Ја все зводжу до одного: возьміть своју дольу в праці, а крајевим льудьам в Wochenschrifti признајте автономіју. А коли першого не хочете робити, то тим паче признајте друге, піддержіть Woch. рік-два, поки він пустить корні, виробить нові напрьамки, та тоді ј побачите, чи шкоду він приносить, чи ні? Коли ж Вас така завдача Woch. не вдоволька, то доповньајте јеји Вашими власними працьами. Перше, шчо ніхто так не потрапить вдовольнити потребн льудини, јак сама вона, а друге — нішчо так не мирить чоловіка з працеју другого, јак власна робота. Шче скажу: старајтесь з прьамих джерел познакомитись зо справами, про котрі говорить Wochenschrift, бо Ви очевидно знајете про них через дзеркала дуже невірні і навіть навмисне брехливі, а тим часом

діло јде про справи важні, наслідки котрих будуть даватись в знаки на 10-ки років.

Лист прошу показати Arbeitgeber'ові.

P. S. Чују, шчо Wochenschrift-ові приходить сьа доволі трудно вистојати без помочі з боку. Справди без неји јему важко буде вдержатись, але коли він на јакијсь час навіть замре, то власне дльа него це може мати навіть добрі наслідки. Незабаром він устане власноју ініціјативоју најближчоји громади. Стратить тілько справа братів сусідів, на котрих упаде сором, шчо вони не зрозуміли стану річеј, потреб часу ј не схотіли зробити малого, шчоб помогти напрьамку, котриј једино може вивести јіх на світлу дорогу.

N. 120. Лист до І. Фр. 16. Авг. 1892. Paris 29. Avenue de Wagram.

Дорогиј земльаче.

Вже більш јак днів 10 получив Ваш лист, та весь мій писательськиј час забирали викінченьња статі про чортів (Дуалістичні космогоніјі), шчо мусив уже з тиждень одіслати в Софіју, а ј доси не одіслав. Посилају Вам Соколова. Ви јего мені в Октобрі вернете. Про Вашу „болгарську басньу“ не можу нічого сказати, бо книг під рукоју нема. Здаје сьа в устніј слов. Славјан јеји нема, а в писаніј мусить бути. Треба подивитись в Пиніна. „Опытъ ист. р. повѣстей і пр.“ та Кирпичникова Варлаама и Іоасафа. В мене в Софіјі вони јесть, та все рівно, шчо нема, бо потоплені в морі нерозкладаних книг. Пиніна апокріфи — розуміју III. т. Памятників, вид. гр. Кушелева-Безбородко, а IV—V. т. т. цего виданьња, памјатаје сьа, не було. Костомарівські легенди робльать I—II. т.

План Ваш јіхати в Відень, звісно, добриј, навіть коли б в кінці екзамена ј не вијшло (Чому Ви в Черн. не кінчајете?). Тај в Москві ј Петерб. знајшов би богато цікавого. Та ба — гроші! На дурне јіх богато в світі видаје сьа, а на розумне чортма.

З мојеју фотографіјеју не знају, јак бути. Всі порьадні ательје поставлені дуже високо, — ја туди не злізу, а до того парижські фотографи не так то ј знамениті, хиба шчо дорогі. Не знају чому, післьа Італіјі најліпші фотографіјі в Россіјі. Не злі фотографіјі ј у Софіјі, де ја знімав сьа, јак бачите. Чи не пристали б Ви на таку комбінаціју: або ја знімусь у великому форматі в Софіјі, або один парижськиј мальар зробить по фотографіјі софіјськіј, подібниј до Вашоји, масльаними красками скільки треба потретів по 15 фр. за штуку. К новому року він зробив дльа Ради один — прекрасно. Більшиј формат коштује по 30 фр. за штуку. Може јак буде більше, то зробить скидки, напр. за 70 гульд. 12 портретів кабінетових.

Жалко, шчо Народ спинив сьа, а ја не ждучи цего, вже приписав у Free Russia, шчо ред. Народа прјма збори на друк дльа росс.-укр. баптистів. Ја вступив в переписку з одним із ліпших ораторів баптиских у Англіјі Кліффордом, до котрого справив і Степньака. Окрім того Ст. мусить бачитись з секретарем Baptisch Union, јак тільки тој поверне сьа з морьа. Кліффорд заінтересував сьа справоју штундистів і возможностьу пришчепити баптизм в Галичині. Певно, в осени вони пошльуть согльадатаја в Галичину, а м. б. ј на Украјіну, а потім отворьать спеціальну міссіју дльа наших сторін. Ја хочу написати рьад брошурок про баптистів і др. поступові прот. секти, а також біографіјі таких сектантів, котрі заслужились працеју дльа практичного

христіјанства, то б то гуманних справ до соціалізму вкльучно. Почну з Roger-a Williams-a, основательа першоји держави (Rhode Island) на підставі толерантности. Перше, загальна брошура вже в мене готова. Шчо Ви скажете про всьу цьу справу? Народ јакось мусить бути, хоч вкороченіј, бо инакше обірветь сьа звјазок Укр. з Галичиноју в поступовому напрьамку, з чого виграје москвофільство. Це треба витолкувати украјінцьам, тілько хто за те візьметь сьа? В мене шче буде оказіја переказати де шчо в Петербург, а з Кијівом не мају зносин, і навіть Јар. мовчить. Де він? Дльа комплету мушу сказати про своје здоровја. Держав ја консультаціју з тутешньоју знаменитостьу, Potoin-ом, котриј мене заспокојів, але чи тим, шчо в мене справди не так зле, јак Віденці гадали, чи тим, шчо він далеко культурнішче (сумліннішче) ніж Німці, котрі все таки барабаншчики в нутрі і в маньерах — не знају. Тільки в усьакім разі нерви моји в Парижі дуже підньались, — чому безспорно причинноју ј дуже пријатна і пријазна до мене компаніја. А ходити все таки не можу і болить у мене в руках і боках скрізь, хоч говорити далеко легше. Кажуть терпіти шче рік-другиј, а далі стерегтись до кінцьа віку. Ну, і терпльу!

Смоминів тут не можу писати, бо власне тепер треба Друга листів і т. д. Книжку V і Чудацкі Думки піджидају. Жінці Вашіј кланьајусь.

Ваш *М. Др.*

N. 121. Лист до редактора „Правди“. Paris, 29, Avenue de Wagram 7. Окт. 1892.

Високоповажаний Пане Редакторе, маю честь послати Вам в купі з сим листом замітку з поводу напечатаної в „Правді“ статі д. Черниговця.

По всему видно, що д. Черн. писав свою статю не для особистої полемики, а для того, щоб вияснити справу дискусією. Через те я думаю, що Ви зробите щось приятне самому д. Ч—цю, коли напечатаєте мою замітку в Правді. Коли ж ні, то прошу Вас продержати мою замітку у Вас на схові, поки я попрошу кого небудь узяти ві у Вас. Маю честь зостатись Вашим покірним слугою.[1])

М. Драгоманов.

N. 122. Лист до І. Фр. Paris, Avenue de Wagram, 29, 9. Окт. 1892.

Дорогий земльаче, Ну, ja в Відні — a коли ja там буду, мабуть і Бог зна, бо ja не думаю, шчоб jего премудрость могла потерепіти ті скоки, котрі робить холера, a при тому такі дурниці, jак Балканські карантани. Мені пишуть із Софіji, шчо в Сербіji і в Болгаріji прийде сьа одбувати карантин в купі 11 день і шчо в Цариброді такий карантин, шчо мені абсольутно там помирати без усьакоjі холери. Попав сьа ja з Болгаріjею, jак зajаць у тенети! Окрім карантинів ось jака вийшла чепуха: контракт мій з болгарським міністерством скінчив сьа 1 Авг. с. р. В контракті сказано було, шчо розрив jого мусить бути мені вимовленій од ½ р. до кінцьа, тоб то 1 Февр. 1892. В Jулі мені сказали, шчо, памjатаjе сьа, вже мін. нар. осв. писало в мін. раду про те, шчоб контракт поновити шче на 3 роки. Ja з тим вибіхав, коли вже в Августі мені пишуть, шчо міністер нар. просвіти не певний, чи рада згодить сьа продовжити контракт, але в усьакім разі хоче мене задержати і просить, чи не зостав сьа б ja без контракту і з платоjу по лекціjам, jак jесть у нас бувший міністр Балабанов, і з тим, шчо ja можу писати в Сборнику, скілько хочу. Потім пи-

[1]) Правопись оріґінальу. *І. Ч.*

шуть, шчо мін. рада одкинула поновліньньа контракта і шчо міністр просить мене зостатись на инших умовах. Ja одписав, шчо дльа мене контракт — пусте діло, бо за мене нijаке посольство не заступить сьа, але шчо ja держусь за дві умови: 1) ранг ординарного професора і 2) старе ж жалуваннье 12.000 фр. в рік, бо инакше ja трачу авторітет у товаришчів і профессорів. Ja знаю, шчо сего по правилам звичajним, тоб то без нijакого контракту, не можна зробити, і готовльусь зоставатись у Парижі, тілько плачу, шчо моja бібліотека, мебель, папери і Рада зостались у Софіji. Мені пишуть спершу, шчо моjі умови не підходьать під правила, але вчора полyчаjу лист: міністр говорив з коллегами і ті готові зробити зо мноjу контракт на рік, коли ja згоджуjусь. В мене один тілько мотів: jіхати в Софіjу, шчоб за рік ліквідіроватись, привести в порьадок папери і т. н., але діти тратьать шче рік, бо Болгарами jім усе рівно не бути, a од Франціji jім шче на рік треба одрізатись. A Зорьку ми вже вчора записали в 9 кл. ліцеjу. Шчо jего робити? A тут шче карантин. A тут зіма надходить, a наша навіть тепла одежа в Софіji. Хиба до ворожки jди! A поки будем філософствувати про наші громадські справи. Не раджу ja Вам дуже поспішати сьа з початком друку квартальника. Вам тепер і без него буде чимало роботи, тай Ваша робота в квартальнику буде ліпша, коли Ви попрацьуjете в Відні дльа чистоjі науки. Жаль Вашого таланту, читаjучи такі речі, jак замітки про Співомовки. Коли Ви будете писати таке дльа квартальника, то жаль буде j Вас і jего. Вам не багато зосталось молодости — не тратьте jеjі. Далі „Шевч. і Міцк." мене льакаjуть. Бojусь, шчо се буде балаканина. Охр. і Лев. не дали дльа Народа нічого дійсно вартого друку (a надто Охр., бо Лев. хоч дав звичajні газетні статейки), тоj не

бачу, чому б вони могли б ліпше виступити в квартальнику. Ліпше би ліпше вчитись, а потім писати. Зостаєть сьа одна працьа О. Терл., та чиж єї коли небудь автор пустить у світ? На решту ja не розумію, чому б не можно було і в Народі напечатати, jак би шчось знайшлось вартного?

П—к мене трохи посвjатив у справу Окуневського, jего вступу в клуб і jего безгласіja в соймі післьа того, jак він обішчав коломиjцьам сказати промову, в котрій скритикував би стан річеj у Галичині. Сумна річ цьа невидержка Окун.! Вона показуje, шчо він зовсім не маje ньуху на стан Галичини. Тимчасом емиграцијнвj рух показуje, шчо настрій народа став рішучо гострij. Коли справди Австріja j Росіja готуjуть сьа до вijни, то австр. урьад не поправить діла малими дарунками Романчуковому клубові формально-національного характера, тоді jак Россіja буде оперувати на грунті аграрного пессімізму народу. Лік може бути тілько один: проти радікалізма мітологічного, церковного поставити радікалізм реальнij, европеjськнj. Поки австрijський урьад це зрозуміje, треба нашим льудім голосно своje вигукувати. Коломиjці говорьать про те, щоб виборці зajавили Ок. недовірья. Ja не раджу того, але раджу отверто скритикувати стан народу і недогльад послів, в тім числі j Ок. Специјально Ок. мене не дивуje. Він і перше хотів jакось проскочити проміж дошч. Але треба, шчоб осібно од нього, а таки чутно було правдиво-радікальнij голос, а инакше так не варто і писатись радікалом. Ліпше просто „возвратитись на блевотины“ народовецькі. На сегодньа буде. Ваш *М. Др.*

Jаке шче митарство мусить проходити справа забраного Вікліфа? Чи не пора вже jого напечатати в Женеві?

N. 123. Лист до І. Фр. 28. Окт. 92. Paris, Avenue de Wagram.

Дорогиj земльаче. Ja шче тут і пробуду мабуть з тиждень. Про арест Кістьак. писав уже мені П—к. Жалко в двijні, бо ja певнісіньким, шчо К—му нічого було плутатись у польські справи. Це вже така звичка в наших льудеj: робити мінімально дльа свого діла і путатись у чужі. А з чужих діл найчужіщчі мусили б бути справи тих Польаків, котрі з Маркса вивели нову шльахетчину і нову полонізацију. Хтів би знати, чим власне скомпрометовані Косачі, і чи в Дерпті просто (там М. Косач), чи в Волині?

Де власне знаходить сьа Воронцова, не знаjу. Бojусь, шчо навіть коли вже і в Парижі, то тутешні Лавровці j Плехановці не пустьать jеjі до мене, або збрешуть, шчо мене вже нема.

Пишіть мені шче сьуди. Може зберете газети, шчо пишуть про емиграцију галицку. З N. 19 Народу бачу, шчо вона вијать підньалась, та тілько тутешні газети ні слова не кажуть про те. Цьа емиграција — jавнij доказ, шчо нijакі „угоди“ в Галичині лиху не поможуть. Треба радікальних ліків. Невже про це не можна писати в німецькі газети? До скорого побаченья.

Ваш *М. Драг.*

N. 124. Лист до І. Фр. Paris, 29 Avenue de Wagram. 4. Нов. 92.

Дорогиj земльаче. Хотів би ja вијіхати звідсі в Неділью (7 Нов.) і значить, бути в Відні в середу (зостанусь на 1 день в Цьуруху в Hôtel National). В Відні вијду в Hôtel de France, Schottenring. Поки шчо посилаjу Вам рахунок типографічнij і пишу дejакі відповіди.

Cosquin статейка про Варлаама і Іосафата приложена (јак і про египетських 2 братів) до јого казок, котрі вже в мене ј прийідуть зо мною в Відень.

В чім заґа о Пшемиславі, ја забув, а може ј не знав ніколи, а варјантів слав. про великого грішника багато. Дејакі показані в статејках Карловича про Мадеја в Віслі. Ја думају писати про них, вернувшись в Софију, де в мене богатенько зібрано про це матерјалу.

„Русское Богатство“ виходить в Петербурзі. Ја јего иноді бачу в Софијській бібліотеці. Це народництво тіпа В. В. Колись Р. Б. нічого не платило за статті; чи тепер платитиме, не знају.

Антікварів так упорьадкованих јак німецькі, тут нема. Та все ја розстарајусь каталог тих, шчо је. Ліпшого благодітеља по нашим спеціальностьам јак лејпцігськиј Koehler нема. По фольклорам тут богато маје Rolland, так не друкује каталогів. Вирізки про еміграцију дістав. Спасибі. Вже спорудив Post-sciptum до статі, шчо мусить појавитись в Децембрі або в Јанварі. Сподівајусь, шчо буде „изрядная нимфа къ носу нѣкоторыхъ благородій“. А шчо собі думајуть кијівські угодовці з поводу еміграцијного руху? Не вже думајуть звојувати јого, а за одно ј москаља, фонетикоју або ј хоч новоју катедроју у Львові? Чи не розказували чого пријізжі Ваші Россијане? (Шчо се за льуде?). А про еміграцију, ја думају, треба пустити в великі німецькі органи, або в англијські. Јак би хто склав добру статью по німецькому, то јаб узьав сьа знајти јій місце в Лондоні або в Едінбургу в великому журналі. Тілько звісно, дльа Англичан треба написати з дејакими прелімінарјами. В усьакім разі пора підньати крик про галицькі справи на всью Европу, бо, по правді кажучи, говорити перед самими Русинами та Польаками не варто, — все рівно, шчо повідати камньам. Та про це поговоримо. До побаченьа.

Коли шчо екстренного буде, то пишіть шче сьуди. Хто зна, чи вијідемо ми так скоро.

Ваш *М. Драг.*

N. 125. Лист до І. Ф. 25. Нов. 92. Владајска ул. София.

Дорогиј Друже. Вже 7-миј день, јак ми вискочили зо чрева китова, і вже ја ј лекціјі почав, а все голова не пријшла в порьадок післьа дурости карантинноји. Треба јеји будити навмисними намовами. З таких намов одна з перших: чому ти не пишеш Франкові? јак тобі не сором? Хоч би двома словами подьакував јего за ту прихильність, котру він тобі показав шче раз у Відні і т. д. Таке казала моја совість голові мојій вже днів з 4, аж таки голова не одмовилась і звеліла рукам брати папер, перо і писати, — шчо руки робльать дуже повільно, мов працьу дльа них дивогльадну. Ну, та все таки робльать, і може по троху згадајуть стару науку. А поки шчо пождіть і зразу од мене не требујте нічого мудрого, а здовольајтесь тим, шчо все таки ја живиј і не здурів, јак ті два хлопці, котрі здуріли в карантині при нас.

До того ја поки шчо не багато мају розказати Вам. Најцікавішче — лист полученнј мною од Мордовцева з Пітера. Розказује, шчо було, јак він зібрав громаду, шчоб обсудити мій лист про стан партій у Галичині і про потребу помогти радікальній партіјі. „Прочитав Ваш лист — пише М. — „Добре, добре!“ А другі мовчать, ждуть. Коли один схопився, мов Пилип з конопель. „Э, нам, братці, воно не тее, а тее як его. Коли йти сюдою, то ми пошкодимо тудою. А вони й там за чуби взьали ся, вони там бьють ся, а ми

їм канчуків мусимо посилати". Та ще й натяка на якогось Р. Я. у Вѣстн. Европы, що пише про Галичину. „Це, каже, його пальці тут знати — у свою руку тьагне" (се б то Ви, добродію). Так і розбилась наша череда: усі пішли за бугаєм і оставили нас трох куцих".

Позаяк більше ја не можу Вам дати, јак даје документ, то ј розсуждајте далі самі. А ја скажу, шчо все таки добре, шчо справа поставлена ребром у Петербурзі. Шчо скажете про статью Р. Я? Ја в усьакім разі безмірно вдьачний Стасьулевичу, бо та статья не подобаје сьа всьаким угодовцьам починајучи од Спасовича, јого пријателя а часом і Егеріји.

Вам оберну дуже смішну просьбу: напишіть мені коротенько, в чому справді Ваш парламентськиј кризіс і јакиј смисл јого кінцьа, а також јаку ролью тут грајуть Русини і чи буде јакиј вплив на Галичину? В часі карантину ја не читав газет, а тепер нічого не розберу з N. Fr. Presse. То вже наставте і вразуміть.

Ваш *М. Драг.*

Жінка дуже шчиро Вам кланьаје сьа і дьакује.

N. 126. Лист до Ів. Фр. 10 (22) Дец. 92. Улица Денкоглу (Владайска), София.

Дорогиј Друже! Принесли оце Ваш лист з патретом дітеј, — а то ја було починав сумувати, шчо з Вами. За фотографіју дуже велике спасибі. Павлик помилив сьа, вивівши з мого листу, шчо ја захорував. Не знају, јак сталось, а ја видержав карантин досить благополучно, хоть це була не проста штука висидіти 8 день в такіј дурості, де під стіною вода мерзне, а коло печі шкура репајеть сьа од жару і де треба було через кожну годину будити слугиньу, шчоб підкладала углів. А шче ми були в привілегірованному стані і навіть остатні 4 дні провели в консульськім бараці! Не описував ја Вам цеји погані, бо нехај јіј біс, шче приснить сьа або Вам, або мені.

Про Вашу притчу написав Стојану Новаковичу, та шче не мају відповіди. Це не так велика вгајка, бо друк VIII кн. Сборника спинив сьа через брак паперу (жовтого), а на кн. IX Ви поспіјете[1]). Гоммельа книжка — уви! — не те, шчо ја згадував; то Die erste christliche Redaktion і т. д. Погльаньте у Gaston Paris у примітки. А ја не трачу надіји знајти в своіх нотатках. А шчо китајська повістка вијшла подібна до слав., то була шче ј не таке в фольклорах. Поки шчо треба такі пригоди занумеровувати.

Погано буде, коли Ви свій скептицизм доведете до того, шчо не напишете статьті про Галичину до англ. журналу. Справа зовсім не мудра і досить јасна: сісти тај писати. А propos: в чому власне Вислоух мій противник?

Цікавльусь на інд. легенду. Вложити јіјі в уста Будди трохи сміло, ну, та тут рішаје ефект праці на публіку. Побѣдителя не судятъ, — јак написала Катерина на раппорті Потемкина об тім, шчо Суворов узьав Ізмаіл проти приказу головнокомандујушчого.

Мају до Вас просьбу: одішліть посилајемі рукописи в К. Старину в закритім пакеті. На се посилају Вам 1 рубль, котриј вже років з 5 лежить у мене в портфелі.

Кому Ви здали тој куферчик з дамськими річами, шчо дала Вам жінка? Тепер уже пропускајуть такі речі в Білграді без дезінфекціји, і в Відень поіхав кузен Шішманова, котриј му-

[1]) Поспів одначе аж на XIII. *І Ф*

сять узьати куферчик. Ja дав jому до Вас каргку, та бojусь, шчо jак Dienstmann Вас спита і дістане відповідь, шчо відjіхав, то тим і вдовільнить сьа і куферчик не придже до свjат і т. д. Jак сему запомотти? Веселих Вам свjат з сімjеjу.

Ваш *М. Драг.*

Чи не могли б Ви мені посплати NN. Kurj. Lw. з цікавими даними про еміграцію і Kulturkampf? А шчож Ви мені не шлете мого екземпльара статі Арабажина про Галичину? Не по правді Ви з II—ком зробили, шчо задержали, а шче j доси не шлете. Напишіть, б. л., кому Ви посилали в Россію Чуд. Думки, і пришліть мені 5 екз. комплету Австрор. Споминів. По мojому треба всі наші виданьнья посилать в Петерб. в Имп. публ. библіот. і в бібліот. Имп. Акад. Наукъ і в усі університетські бібліотеки, а також в ред. Вѣстника Европы.

Поки Ви у Львові, зайдіть у ред. Зорі і візьміть у неjі мojу статьтьу Інтерес укр. літератури, та напишіть мені, чи варта вона чого[1]).

---

[1]) Була друкована в „Нарсдї“ 1893 р. з підписом автора: М. Гордієнченко. — *І. Ф.*

Рік 1893.

N. 127. Лист до І. Ф. 10 Jанв. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиj друже, Насилу діждав сьа Вашого листу. І Ви не поспішались jого писати, тај боги насипали стілько снігу в Угорщчині j тут, шчо ми 5 день не бачили пошти. Одповім Вам в порьадку матеріjі у Вашому листі.

Інструкціjі Ви дали Вашій хазьаjці у Відні про куферчик дамськиj премудрі, та тілько на лихо не звістили про них нас. Вийшла проста річ: прийшов Dienstmann з листом мojім до Вас, jого j одправили! Тепер буду ждати, поки получу од Вас звістку, шчо Ви в Відні, тоді напишу, шчо робити в цій справі. Тоді вишлю і Cosquin, котриj добрав сьа до нас купно з другими паризькими книгами.

Статьу з ред. Зорі б. л. видеріть, а то ja не дуже на них покладаjусь. При случаjі спитајте В. Лукича, чи дістав він недавно посланy мною брошуру „Забѣлѣжки“ і пр. і чи діставав і попередні подібні брошури і чому він не вдостоjує звістити про них в бібліографіjі, коли вони не менше тичать сьа Украjіни, ніж багато других книг, про котрі Зорьа звіщаje.

Сербських виписок раджу тепер добиватись самим з Віднья, а то при теперішній катавасії та чорних кабінетах навряд ja добjусь чого небудь звідсі. На шчо Ви питете: die erste kirchliche Recension, коли ja написав Вам заголовок: Braunholtz, Die erste nichtchristliche Parabel des B. und J. (Halle 1884). З премією поздоровляю. Тілько хтож получив перші дві?

Книжки од Вас получив, а газет шче не маю. Случайно мав одну Вашу статейку з зашчитою попів і трохи здивував сьа. Свою думку про це ja сказав у статейці, котру П—к хоче надрукувати в ч. 1. Народа. Про Ваші будушчі драми покишчо бojусь говорити, бо власне програмів драм не бачу, а тілько зачеплені характеристики моментів.

Записок Тов. Шевченка не бачив. Хто б мені jіх прислав прокльятому? Писав мені про них Вовк з Парижа, бо він маje фавор у Львові, куди jого навіть кликали в часи угоди, коли мені Вовк писав угодовські листи під впливом „откровеній", jакі jему робив А—ч з Віднья. Коли Ваш роман буде печататись в K. Lw., то звеліть мені висилати NN.[1])

Араб. статью получив. Гарненька, хоч не без помилок. Не думаю, шчоб вона мала дуже великий вплив у Россіі, бо дуже коротка. Та все добре.

Jак буде час, то прочитаjте Vernes, Du prétendu polytheisme des Hébreux. Там jасніші jого думки і мусить бути богато вірного, хоч в спеціально релігійній части він загарьачив сьа:

[1]) Мова про повість „Для домашнього огнища", що була написана мною первісна по польски, але не друкована в тій мові *І. Ф.*

політеjізм усе таки видно в Біблії. Але католикам радіти з Верна нічого.

Поньатно, шчо Чуд. Думки розходьать сьа мало. В Галичині всі, кому вони інтересні, вже читали в Народі, а до Россіі jім добратись трудно, тай мало там про них звісно. Кому Ви послали jіх? Ja першого имені не розібрав. Пипин? А Будиловичу ja послав шче з Віднья. Тепер пошльу шче „Кіевлянину". Хай вилаje і зробить рекламу. Жаль, шчо Слав. Обозрѣніе закривajеть сьа, а тоб і воно вилajало.

Послав ja на Ваше имja (т. j. жінки) 2 листи. Один реком., бачу, прijізжа земльачка получила, а другого певно ні. Шчо з ним буде?

Ja думаю, шчо в Жит. стане великодушіja напечатати моjу замiточку. Мене jого разглаголіja з поводу дум і т. п. просто сердьать. Нема в нього власне étoffe d' un savant, а jесть тілько „комонь краснорѣчія", jак про него казали товаришчі шче jак ми були студентами. Куди jого той комонь занесе, туди він і попаде, і через те крутить сьа.

Ну, а шчож буде тепер з катедрою історіі ві Львові? Ja сумнівajусь, шчоб тепер льахи взьали кого з Россіі.

Ви мені купіть Зап. Тов. Ш., а ja Вам пришльу гроші у Відень. В мене зосталось кілька гульденів. Кланьаjемось Вам і жінці Вашій.

Ваш *М. Драг.*

Ja пишу Коцовському, шчоб або скорше послав мені статьтью, або передав Вам. Коли він передасть Вам, то пошліть зараз статьтью Павлику, а одповід Ком. Т. И. мені.

N. 128. Лист до І. Ф. 16/28 Јан. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Думају, шчо Ви вже в Відні і пишу Вам на скоро з поводу звістки, шчо Ви послали П—ку статьтьу: „Попівство ј цівілізаціја“. Дльа діпломатичноjі точности виписују слова П—ка: „Фр. прислав у Народ полемику зо мноју п. з. „Попівство і цівілізаціја“, досить льуту. Ја відповідају коротенько і но змозі супопокіјно“. Ціль теперішнього мого листу: попросити Вас ішче раз передумати сьу справу, ранішче, ніж печатати Вашу статьтьу. Коли вона написана в духу тијеjі статејки, котру ја читав у Kurj. Lw. (Вашоjі посилки ја не получив), то мені здаје сьа, шчо Ви в ніј висказујете несталу своју думку, а „увлеклись“ полемикоју попереду против намістника, а далі против П—ка. Думају так, споминајучи те, шчо Ви мені писали носилајучи дльа В. Слова статьу: „Јаким культурним елементом суть гал. попи?“ при чому в листі писали, шчо гал. попи — просто сьмітьтьа. Подібне говорили Ви нераз і післьа і навіть недавно в Відні. Ја бојусь, шчоб теперішньа полемика Ваша не була Вам же на перешкоді і шчоб Ви самі не пожаліли, шчо написали јеjі, јак це було нераз з Вами, коли Ви давали вольу својім хвилевим „увлеченіјам“, а надто полемичним. Через те ја прошу Вас, передумајте шче раз справу, і звісно, коли зостанетесь на тому, шчоб Вашу статьтьу печатати, то напишіть про це П—ку.[1])

[1]) Статя, про яку тут пише Др—ов, навіть не статя, а маленьке спростоване, надруковане разом з поясненем Павлика в ч. 2 Народа з р. 1893. Ніякої „лютости“ там нема і питане поставлено там зовсім на цівільному ґрунті: чи мав, чи не мав намістник право мішати ся в руські церковні обряди, вдавати ся в контрольоване руського богослуженя і звалювати на руське духовенство вину за еміґрацію селян. *І. Ф.*

Дуже жалко в загалі, шчо між Вами ј П—ком вијшла војна. Позајак почастно до сего причеплено ј мене, то ја мушу сказати ј своје слово. П—к ніколи не переносив до мене „дрязгів“ про своjі відносини з Вами, і Ви можете пригадати, шчо ја ніколи не писав Вам про такі „дрязги“. П—к писав мені про ход справ громадських, котриј ја мушу знати, шчоб моја працьа не була основана на вітрі. Вчера напр. він мені написав про вступ Ок. до кльубу Романчука, при чому дописав, шчо Ок. оправдујеть сьа тим, шчо ј Ви јему порадили.[1]) Ја ј по сеј день не знају, чи правду сказав Ок., а тільки написав Вам, шчо думају про помилку Ок. Ви мені одповіли, шчо ј добре вијшло, шчо Ок. одчипив сьа од Вашоjі партіjі (з богом, Парасьу!). Одно з двох: або Ви не радили нічого Ок—му, або передумали, і в такім разі добре вијшло, шчо П—к вдержав прапор чистим і не пішов за Ок. То јему треба подьакувати ј узьати сеј случај за примір, шчоб і в других уважнішче поводитись. Коли правда, шчо всі теперішні „устоjі“ гал. австр. житьтьа гнилі, і шчо одна надіја на просьвіту ј організацију народа, то П—к робить велику прислугу тим, шчо консеквентно держить себе непримиримим. Це може сердити того ј другого — в тім числі иноді ј Вас, — але розваживши требаж сказати, шчо П—к правиј, по кр. мірі стојіть на дорозі, на котріј најменше може бути помилок. А всего менше резонно і навіть гуманно тогож самого П—ка бити ј винити јого в јаких-то-сь „дрязгах“.

[1]) Се о стільки неправда, що др. Окуневський почав зо мною розмову про резони приступленя або неприступленя до клюбу, а при кінці признав ся, що вже приступив до клюбу. Тоді я запитав його, чи він приступив на основі нашої програми, та він відповів, що про се не було мови і він зробить се пізнійше. *І. Ф.*

Простіть, коли Вам видасть ся, шчо ја не в своје діло мішајусь. В усьакім разі чистішче буде, коли кожний з нас скаже одверто свою думку. Ја писав Вам недавно шче ві Львів. Чи получили лист? Ваш *М. Драг.*

Дами моји просьать Вас той куферчик, шчо Вам зоставлено, вислати по заг. дорозі јак Frachtgut на адрес Івана Шишманова, ул. Бѣлчевъ, София, оплативши пересилку вперед. Довг зараз вишле ся.

N. 129. Лист до І. Ф. 20 Јанв. 1 Февр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогий друже, Вчора в вечері получив Ваш лист. Дуже жалкую, шчо дольа так скубе Вас на здоровлю сімји. Мені теж саме в ці дні достались дві нові скубки: 1) напав мене страшенний кашель, кажуть, через те, шчо ја забагато јім мојого јодістого лікарства, а без него моја аорта бунтује ся! До того Рада заболіла; певно простудилась на скобзанці. Кажуть: анемічна, нехај більше буде на повітрі, а на повітрі простудилась! Крути-верти! Добре, шчо сегодні читају остатню лекцију перед семестр. екзаміном і потім вакацијами в 2 тижні (1—15 фебр.). А Рада сегодні встала з постелі.

Біда нам з попами! Ја бојусь, шчоб Вам не подумалось, шчо ја так чи сьак хочу одньати в Вас слово. Але завважте, шчо рік тому назад Ви в Народі ж з поводу Собору епископів казали, шчо целібат дльа народу вијде вигіднішче. Це показује між иншим, шчо справа страшно нејасна, а надто в будушчому. Проти П—ка, котрого замітки ја вирочім не читав, бо не получив Народа, ја можу сказати, шчо полатинити церков і Відень хоче або може хотіти, і тепер јеји латиньать, а поділ церкви і держави все рівно прјде, і коли він буде вкупі з передачеју церковного маjна громадам (јак цего требује программа радікалів), то громадам вільнішче буде латинитись, рутенитись і повертати до штунди. В усьакім разі нам треба вести своју лінију і не плутатись серед намістника і попів. А поки бачу, Народ більше до намістника підходить, а Ви до попів. Шчо робльать „Віденці", не знаю, бо тільки з листу П—ка дістав натьак, шчо в Відні було јакесь віче, а јаке, шчо говорено і т. д., не знаю. Не знаю, кого ј попросити, шчоб мені написали, а тим часом, коли дольа на мене складаје посередництво між Галичанами ј Украјінцьами, то мені треба б більше знати, ніж ја знаю.

Моја рада — зоставте Соломона і кінчіть Варлаама. Соломон не втече. Памјатаjеть сьа, в Веселовского јесть про Вашу легенду, а коли ні, то гльаньте в жидівські джерела Tendlau і т. и. В 1001 ночи ја памјатаjу геніја в сосуді, та, здаје сьа без Соломона. Ја в Женеві державсьа перекладу Lane, The Arabian Nights, здаје сьа, з index-ом. А порівньаних коментарійв ја не памјатаjу. Тепер вијшов јакијсь англ. переклад з 1001 ночи, та може той же Lane, тілько богато картинок, бо дуже дорогий. Ја маjу собі немудрий франц. переклад, куди ј гльану, а Ви в Відні певно достанете бреславського Habichta.

Сночуваjу Вашим замислам і фантазіјам, котрі навіваје Romania, та не раджу дуже розкидатись. Поставте собі за ціль обробити кілька наших національних сьужетів інтернаціональним способом, то з того вијде колись і інтернаціональна робота і користь. Так власне робить і Gaston Paris і Веселовскиј і др.

В загалі јак би моја вольа, то јаб шчо небудь зробив Вам, шчоб Ви менше розкидались.

І так дольа Вас примушує досить розкидатись, працьюючи то дльа хліба, то дльа партіїи. Концентрујте себе хоч в науці, тим паче, шчо в Вас шче не видно — простіть — того, шчо фр. звуть une methode serrée. Мені іноді дуже жалко читати напр. Ваші реценэіїи на моїи праці, јак Ви кидајете основне, женетесь за побічним, зводите до купи ріжне ј т. п. Мені один читатель Народу, на ½ фольклорист, казав, шчо Франко показује сьа ученостьу, — то неправда, але може мати такиј вид через брак методу.

Не беріть мені за зле цих усіх слів. Ја Вас льублу јак брата ј бажав би Вам наљіпшого дльа Вас і дльа праці ј слави Вашоји.

Ваш *М. Др.*

N. 130. Лист до І. Ф. 2/14 Февр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже, Учера дістав Ваш лист, а сегодні N. 3 Народа, і хоч плач! З Вашого листу і одповіді П—ку видно, шчо Ви таки „льуті“ на П—ка. Остатнье замітив і Шишманов, читајучи Вашу замітку в 2 N. Нар. Він не знав нічого прелімінарного, а просто читав јак најдалекшиј од індівідуумів чоловік, і спитав мене: шчо таке? Фр. з П—ком посварились. Вольа Ваша, а в кількох місцьах тон роздразненнј! Тепер абсольутно беэтактна одповідь П—ка в 3 N. Народа мусить підлити масла, і мені, котриј попавсь у середину, зостаје сьа тілько плакати не тілько через те, шчо прјателі моји бјуть сьа, а через те, шчо діло псује сьа. Јак мені вмолити Вас обох жаліти один одного, і не знају! В справі того, шчо ја оберпув сьа до Вас з поводу Вашоји статејки, ја страшенно бојусь, шчо на Вас робить вражіньа, буцім то П—к жаліје сьа мені на Вас. На ділі ми з П—ком давно звикли один одному все писати, може шчо ј не треба, немов думајучи в слух. Мені показалось, шчо ліпше буде спинити полеміку між своїми з за справи побічноји (инакше ја б бажав, шчоб усе вијшло на верх; напр. јаб радив помістити статьју Буда., котру тепер П—к одкинув); ја Вам і написав, — а вијшла шкода. А тепер уже не знају, шчо ј вијде. Можу тілько молити: бијтесь, коли вже треба, та не забувајте, шчо нам обох Вас жаль, коли вже Вам чомусь не жаль одному другого. Ја думају, шчо тут винні в обох нерви, котрі самі виходьать з гірких обставин обох Вас, і так виходить, шчо Ви замісць жаліти один одного тим більше — бјетесь.

Нијакого N. 12-го Зорі 1892 р. мені не прислали. У них страшеннај безпорьадок в експедіції. Мені напр. не дослали богато нрів за 1892 р., в тім числі N. 23 з інтересноју ст. Нема грошеј, котра каже дешчо з того, шчо ја казав у конфіскованіј статті. Шчо мені робити? Ја писав навіть Коц., просив јего скорше або прислати статьју або передати Вам. Не вжеж він знівечив моју роботку?

Вашоји посилки шче не получили.

Коскена посилају, а вкупі ј Зап. тов. ім. Шевч. Ваш екземпльар ја попписав замітками, а цеј получив недавно зі Львова з печаткоју тов. друкарні. Чи це Ваша жінка замовила, чи друкарньа удостојіла?

Жидівшчину ја залишив, абсольутно ніколи. А Щерб.[1]) радиј буду бачити з лексиконом і без

[1]) Мова тут про росс. князя Сергія Іпполітовича Щербатского, що був тоді у Відні на університеті як індолог, слухач проф. Білєра. Через д-ра Мурка я познайомив ся з Щербатским і в переїзді Драгоманова через Відень познайомив також їх обох. Драгоманову Щерб. дуже подобав ся і він часто в листах розвідував ся про нього. *І. Ф.*

него, та мало надіюсь, шчоб він добрав сьа до нас такоју довгоју дорогоју. Поки шчо дуже јему кланьајусь.

Зараз мені принесли од Тов. ім. Шевч. новиј статут і вмісті просьбу вступити в члени. Не знају, шчо робити. Одмовити — скажуть народовці: бач, прохали, сам не зхотів, — а пристати: противниј Барв., тај Вас і П—ка вони не приjньали. Напишіть мені, јак це сталось: хто Вас предложив у члени, хто не пустив, шчо було говорено на загальних зборах Товариства і т. д. Ја надумавсь так зробити: поступлу тепер у члени і на загальні збори подам записку про потребу безпартијности товариства і т. п. — новому виділу предложу в члени Вас і П—ка; коли одкажуть, вијду з товариства. Треба знати Вашу думку скорше, бо 26 февр. не далеко.

Ваш *М. Др.*

Напишіть мені адрес Шчерб.

Получив листи з Галичини. Виходить вијна між Коломијцьами і братијеју. Біда. По мојому оба боки винні: Кол. тим, шчо поцілувались з намістником, а віденці тим, шчо за попів дуже стали; но, конечно, коломијці цілком праві, коли не хвальать танців Буда. і бр. з Марковим та з віденськими москвофілами і всіјеји політики „тактичного вбиваньња клинів“ (між попами ј епископами, ріжними народовцьами ј москвофілами) ј забуваньам прінціпів. Ја взагалі не дају багато ваги цій вијні — аби Народ вдержав сьа, — а держить сьа він більше з Россіји, ніж з Австріји, і в Россіји більше приносить користи (јак бачу по листам). В Австріји ж головне діло — мужики, т. ј. Хліборо. Сам ја, зо взгльаду на Россіју мольу П—ка ј Вас тілько об однім: робіть шчо знајете, та тілько зоставајтесь обоје при

Народі, а то ј ја подам в одставку — по безсилности!

Дајте мені адрес Јаросевича.

N. 131. Лист до І. Ф. 3/15 Апр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже, Давно писав Вам. Був хориј. Два місьаця мајже пропало. Од мого јодистого лікарства став у мене катар горла, а до того прискочило шчось подібне на інфльуенцу, та таке було, шчо нікому не хочу: кашель, головоболіје, нудота etc. etc. Сидіть навіть не міг, а серед того всего мусив читати лекціји, задвхајучись од кашльа. Перед пасхоју троха полекшало і ја сів писати запушчені речі.

А з Вами шчо? Чому таки Ви мені слівцьа не написали? Ажеж могли догадатись, шчо коли такиј говіркиј мовчить, то значить, не може вже ј јазиком повернути. Тепер ја власне не знају, куди Вам і писати. Чи Ви в Відні, чи вже ві Львові?

Писав мені П—к, шчо Ви з січовиками задумујете видавати квартальник. Писав також, шчо Чајч. і др., котрих цензура притиснула в Зорі і котрі не раді јти в „Правду“, готові посилати своји повісти ј поезіји в Народ, — так Народ не маје права печатати беллетристику ј поезіји по декрету св. собору 1891 р. Тај не маје за шчо. Ја вважају декрет собору глупим, та тепер після того, јак собор нічого не робив і не робить дльа Народу (тај у загалі шчо він робить?), зовсім не обовјазковим. Друге діло argumentum a pecunia. Ну, а Ваш квартальник јакі маје літературні ј грошеві?

З Тов. Шевченка ja скінчив написавши, шчо в теперішньу хвильу не можу до него приступити. Головнij резон — предсідательство Барв. Після проби в Правді і при політиці Барв. хто зна, куди вступиш з таким шефом.

Шчо Ви робите цікавого?

Ja написав кілька дрібниць дльа Народа і V листів на листи Вартового в Буковині — окрім індівідуальної одповіді, котру послав у саму Буковину. Ред. обішчала напечатати, та не знаю, чи зважить сьа містити мій терпкій суд про Нечуja, Конiського і т. в. начальство? В Листах, котрі послав у Народ, jесть дejакі прибавки до Чуд. Думок, та на біду нема в мене під рукоjу матерjалів. Не міг ja розшукати в своjому книжному хаосі Рилєєва і Истории Руссов.

Ну, поки шчо бувajте здорові.

Кланьajусь Щерб., коли Ви обоje шче в Відні.

Ваш *М. Драг.*

Хтось мені прислила зі Львова К. Стар., котру ja получajу своjім порьадком з Киjіва на імja Шішманова.

Не вже не можна одібрати в Коц. моjу статьту „Інтерес укр. літератури“? Ja писав Коц., та він „не восхотѣ разумѣти“.

N. 132. Лист до І. Ф. 7 Junьa 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиj Друже, Ja не занедужав знову, а так багато діл, шчо инoді аж нічого не роблу — діло діло перебиваje, думка думку, і инoді мозок не видержуje, рука бере Шекспира або Пушкина, та так і виходить, шчо ja „нічого не роблу“ окрім безусловно текучого, а j сего не мало і по лекціjам і по „Народу“. До того додajте j сьурприз: недавно П—к прислав „Кобзарьа“ перепушченого через Огоновщчину, а оце в Субботу пише Герцен з Лозанни: молить написати замість него статьту про jого батька дльа jакогось французського словника, та шче j скорше і не більше 100 рьадків. Писав 2 дні і написав 200 рьадків: може jак би мав 2 тижні, тоб і вмістив у 100.

З посилками книг так само виходить: ja став дуже важкиj на такі справи з того часу, jак не ходжу сам на пошту, а треба прохати других. Постарajусь сими дньами вислати Вам Вашу К. Ст., а про Сборникъ казав Ш—ву, та сего мало. До мене jшов VIII т. Сб. 3 місьаці, то до Вас мусить іти довше.

Од Гр. шче нічого не получив. Діставши шче перед Вашим листом звістку з Парижа, шчо він jіде в Рим, ja писав jему туди. Думajу, шчо він вже получив мій лист і сими дньами жду од него звістки j листів петербурґських. А Ви все таки од себе пишіть, шчо знajете про арести. Не думajу, шчоб се по „нашим“ справам, бо „наші“ стосунки не заходьать до Харкова, а Madame Русову, а за нею j чоловіка нераз арештовували по справам росіjських радікальних кружків, і по більшій частині по пустому. Сподівajусь, шчо j тепер так буде і шчо по кр. мірі Arbeitg. прijіде j подивить сьа накінець на конституціjну Галичину.

Ваші рахунки про 100.000 р. на Народ зовсім фантастичні. Звідки таких грошиj узьати маленьким льудім?* „Меценат“ же укр. тепер тілько один і jесть, та j тоj запьатиj „Правдоjу“ (respective А—чем) хоч і на 100.000. Будемо вегетувати jак доси, аж поки не буде в Россіjі конституціjи;

та хоч би вегетувати, шчоб не давати льудім зовсім спати та скрізь сон народовствувати. А в Галичині нема надіјі ні на шчо окрім на мужиків, та до них треба заходу хоч 5—6 душ „інтелігентних“, так і тих не набереш!

Та се вже не новинка!

Пипіна „Очеркъ ист. р. повѣстей“ Вам не можу прислати, бо в мене не 2 екз., а 1, тај того знајти годі в хаосі. А пришльу Вам і у подарунок Dunlop-Liebrecht, бо учора получив нове англіјське виданьньа, зрештоју не важне. Ја набирају дльа Вас книги з својіх дуплікатів і набрав би чималеньку коллекціју, јак би кому јеjі запакувати ј вислати.

Тепер певно Ви вже екзаменујетесь і бачите, шчо чорт зовсім не страшниј. Кінчајтеж швидше. А діссертаціју Ви певно будете писати спершу по німецькому.

Писала мені двічі Кобринська. Просе статі дльа јеjі збірки. Ја радиј і навіть обіцьав, та послі вже получив N. 4 Зорі і прочитав дурницьу јеjі про радикалів. Позајак вона сама про те заговорила зо мноју, то ја јіј сказав своју думку досить прьамо про чепуховатість і непримістність јеjі вибрику. Тепер не знају, јак і бути: і не хотів би рвати з неју, і противно мені, шчо так вона „убухалась“.

12 Јуньа. Одібрав Вам дејакі книги. Всего не знајшов з того, шчо одклав, бо на тих полках серед фолькльору шукав собі дечого Ш. і водворив порьадок. Тепер треба робити пакет, а се візьме часу. Тим часом шчоб лист не задержував сьа, посилају. Простіть усі моjі дурниці. Јіј богу, сил нема серед 10 діл, робінзонівшчини і непорьадку, та шче ј хорому.

Ваш *М. Драг.*

Пишіть скорше про екзамін і т. и.

Вас мусить розшукати Вульф, доцент мінералогіјі, котриј пробуде в Відні кілька місьаців. Сам він льудина ординарна, учениј чиновник, рожденнј росс. чиновником (дірект. гімн.) в Польші. Але жінка јого симпатична, хоча більше пташечка ніж льудина. Добра музикантша. Головнож пријателька наших пријателів: Гольштејна, Гревса і др. — і в неjі ј через неjі можете здибатись з досить інтересними льудьми з Россіјі тіпу Шчербацького. Шч. кланьајусь. Він може познакомити Вас з В—ами. Ја оце шукају листа В—оjі з адресом, та не знаходжу.[1])

N. 134. Лист до І. Ф. 4/16 Јуньа 93. Улица Денкоглу. София.

Дорогиј Друже, Спасибі за звістки і за прокламаціју „москаликів“. Цікавиј ја, шчо то видумајуть січовики. Бојусь, колиб не дополітікувались до новоjі національноjі свјатошчі — церкви. Дльа мене в усіј катавасіјі најцікавішча звістка, шчо кілька газдів у Тучапах виписались у Confessionslos. Коли церков не поділено од держави ј нема громадськоjі автономіјі в церк. справах, то одно остајеть сьа навіть тим, хто јакусь віру маје, але не хоче слухати поліціјі і поліцејських попів — виписуватись в Confessionslos, а там собі бути чи православним, чи буддістом, чи евольуціоністом.

Од Гр. вже получив листи з Рима. Петербурськиј укр. пријатель пише сумно і сум наводить тим, шчо показује, јак в суті діла далекі од них укр., а надто галицькі справи. Плакати вони за Украјіноју вміјуть, а реальну працьу дльа неjі

[1]) З Вульфами менї не довелось познаймити ся. *І. Ф.*

навіть здумати не можуть і через те шче більше плачуть. До того їм, як і всім россіянам хотілось би праці в оперних формах, з прапорами, оркестрами і т. п.; шчоденна „сіренька“ одежа їм скучна, — ну, і тим наче плачуть. Се все мені не нове. А нове наріканьня на те, шчо ми занадто полемизуємо з народовцьами замісць того, шчоб виробити з ними modus vivendi. І се пишуть льуде, котрі бачили на очі Корнила Сушкевича і чули самі його афорізм про хлопа „під грушкоју“. Ja вже їм нераз казав: попробуйте намовити народовців, шчоб виробили і вони modus vivendi з нами. Так якось одскакуje.

Пригода з Русовими і Комп. сумна. Зостаje сьа молитись богу, шчоб далі Харькова арешти не пішли. Та може так і буде, бо Харьків у загалі не дуже то маje звязків навколо.

Шчерб. кланьяjусь, коли шче застане мій лист його. Ja получив од січовиків лист, шчоб збирати їм книги од авторів з Россіjі. Скоро одповім. Тепер тілько і можу переказати про се декому через Гр. А Ви скажіть Шчерб.. хай поговорить з Вернадським.

Може з Вами через місьаць побачимось у Відні.

Ваш *М. Драг.*

N. 135. Лист до І. Фр. 6 Авг. 93. Faris, 29, Avenue de Wagram.

Дорогий земльаче, Одповів ja вже був Даниловичеві, коли получив листи Ваш і П—ка. Приходить сьа поспиратись, по кр. мірі дльа Вас. На скілько ja знаjу, в о л ь а значить і в Галичині, а в усьакім разі на Украjіні теж саме, тоб то маje 2 значіньня: 1) libertas, 2) voluntas. За остатнье поцітуjу пісньу:

Оj цыганочко та Солошечко
Та вволи моjу вольу.

Не маjу спеціjально прикарпатських джерел тут, а тоб певно поцітував би Вам. До того вистроjівши під рьад всьакі прояви „народництва“ П—ка, не кажу вже про других коломиjців, ja певнісіньківj, шчо вони самі перше мали на думці власне наперти на voluntas. Та діло і не в тім, шчо в Россіjі всі так зрозумijуть і шчо всьакі Конисьскі підуть кричать, шчо П—к і Др. хотьать бути украjінськими Тихомировим і Лавровим. А загородити уста таким крикунам нічим, навіть колиб де в Народі і було раз напечатано, шчо, мовльав, наша „Нар. Вольа“ не те, шчо петербургська. Шчо до того, шчо Ваш народ про jакобинщчину і т. п. не чув, то се не резон, шчоб jему забивати голову власне такоjу старовиноjу, котру потім придже сьа в него з голови вибивати.

Нарешті в сіj історіjі сумно j те, шчо льуде не хотьать не тілько поправити безспорну помилку, а навіть признати jеjі, і пускаjуть сьа на мене ж, котрому зроблено найпоганьшиj (і далеко не першиj) сьюрпріз. І за шчо сердьать сьа? За те, шчо ja не хочу помагати їм у ділі, котре порішили без моjеjі ради і котрому ja при даних умовах абсольутно не можу помогти, навіть колиб хотів: на Украjіні ніхто не схоче j слухати про Нар. Вольу, а в печаті росс. теж не можна буде про неjі сказати. Хотьать, шчоб ja побив себе самого без усьакого хосна навіть дльа них. Курjозно, jак у мене з коломиjськими народновольцьами повертаje на туж саму дорогу, на jакій вламавсь у мене віз з росс. народновольцьами, з правдьанами, з Бурцевими j т. и.

Наша Kabinetsfrage може рішитись хиба так: буду писати в Народі, бо пишу ја там дльа тих, хто хоче, шчоб ја писав, дльа росс. укр., а коломијські народновольці хај собі робльать, јак і шчо хотьать. Ја јім помагать не в силах. А то, шчо на мене з јіх поводу будуть брехати Кониські, то вже ја здоров зношу, јім дьакујучи.

Обішчаного Вами 2-го листу буду чекати.

Ваш *М. Драгоманов.*

Не розумију, чого Ви думајете, шчо ја можу бути невдоволениј Вашоју заміткоју про Січ. Ја на неjі ніколи оптимистично не дивив сьа і навіть шче в блискучі часи јеjі — діктатури Терлецького переконав сьа нагльадно, шчо з неjі мало проку. Помагав ја закладати јеjі бібліотеку, бо се входило в моjі обовјазки, і то помагав тілько раз по власніј ініціативі — в Кијіві, коли О. Т. був на зјізді археол. 1874 р., а потім двічі невільно, коли О. Т. в 1875 р. потребував, шчоб јему в позичку дали 800 рублів (котрі гарантували ја і шче один громадьанин і јіх потім заплатили), здержані јім на бібліотеку, котра de facto більше січова ніж јего, — нарешті коли в друге взьав у мене О. Т. теж 800 р. у Відні в 1876 році јаку плату за роботу в Громаді. Тоді О. Т. двоје Січовиків сказали мені, шчо треба дати јему сі гроші, бо инакше він утопить сьа в Дунају, а гроші — казали — мусьать пітти Брауміллеру за книги. О. Т. дльа „Громади“ не написав нічого і ја поповнив јіх у кассу „Гром.“ з своjіх. Про бібліотеку Січі ја, здаје сьа, не писав нігде окрім Австрор. Споминів. І мені нераз приходило в голову, шчо ліпше було заснувати бібліотеку ві Львові, а не в Відні. Та кому јеjі дати? Старим? то вони не будуть пускати молодіж; а молоді розкидајуть і на зло одні другим знишчать. У нас шче льуде елементарних громадських правил не вміјуть держатись.

N. 135. Лист до І. Фр 29 Sept. 1893. Paris, 29, Avenue de Wagram.

Дорогиј Друже, шчо Ви так замовкли? Скучив сьа за Вами. Тепер звішчају Вас, шчо в Вівторок, 3 Окт. виjізжају з Парижа і буду в Відні, в Hôtel de France, Schottenring, 5-го. Зостанусь два дні. Можу виjіхати і 4-го замісць 3-го, то значить, увесь каліндар треба на 1 день переробити. В Білграді буду сидіти в карантині 3 дні, а в Царибродi 5.

Хотів би получити Ваш лист у Відні, а також довідатись, хто јесть з Галичан у Відні і јак јего здобути. Чи знајете, шчо виjшла робота Ernest Kuhn, Barlaam und Joasaph, eine bibliographisch-literaturgeschichtliche Studie (aus Abhandlungen der k. bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1893, 88 сторін. Ваш *М. Драг.*

Коли Дѣло не хоче напечатати мојеjі замітки про Огоновського, то візьміть собі і держіть до мого показу, шчо з неју робити.

N. 136. Лист до Ів. Фр. 4/16 Окт. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Учера виліз ја зо чрева китова, де був 3 дні і 3 ночі і прибувши в Софіју застав Ваш лист. Все таки жалко, шчо Ви не написали мені ні в Париж ні в Відень, хоч би про те, когоб з Русинів міг ја знајти в Відні, а то ја в друге проjіхав через Kaiserstadt, нікого з земльаків не бачивши.

З поводу Русалки скажу, шчо имја мені не подобаје сьа: сентіментально і неточно, тај віри в јеjі довговічность не мају ј думају, шчо ліпше

реформувати і розширьувати готові виданьнья, як Зоря і Народ, ніж заводити нові. Бойусь ja j уступок цензурі россійській. Ну, та в таких справах у мене правило: не перечити шчирому заміру других, а коли льуде беруть сьа за діло і просьать помочи, то помагати.

Дуже багато помогти Вам не можу, бо j так роботи маю аж через силу. А все таки поможу і статьтьами і матерійалом фольклорним. Може зважусь пустити і Коскена статьтьу з своїми прибавками.

З поводу фольклору скажу, шчо ja не раджу дуже висовувати, шчо се буде спеціjально фольклорне виданьнья, а зajавити программу jак найширшу, хоч переважно літературну, і сказати, шчо фольклор зajме видне місце. А там можна буде пускати j історіjу і літературу і фольклору давати в кождому числі. Перекладів з россійського раджу давати jак найменше, і дуже добрі, ergo Евг. Онѣгина, коли плохиj, не пускать. Евг. Онѣг. в Россіi зна на памjать всьака письменна душа, і коли трохи видде слабиj переклад, то тільки сміху наживете.

З поводу Роланда нагадаjу Вам, шчо jесть діло G. Paris, Histoire poétique de Charlemagne, а чи A. Lang видав книгу про Роланда, чи статьтьу, ja вже забув. Треба перегльанути своjі замітки, а також Revue Critique і the Athenaeum і т. и. Де Ваша сімja? Чи не чуть чого нового з Россіi? Пишіть хоч карти, а то сум бере, коли довго звісток нема.

Ваш *М. Др.*

Зо „Сборникомъ“ все вам буде влагоджено, аби була в руках моjих Ваша робота.

Шчось нема довго Народа. Не маю і звістки од П—ка та з Відня.

N. 137. Лист до І. Ф. 17 (29) Окт. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиj Друже, Два дні jак получив Ваш лист і все думаю про Ваш журнал. Чи не назвати jого Життє і Слово? Ja вже склав дльа нього Матерjали дльа історіjі віршів украjінських, котрі j посилаю. Jавилось питаньнье про правопись. Матерjал фольклорниj требаб давати женевкоjу, бо инакше він не буде гіднij дльа філологічних студій. А тоді чи не печатати і все так? Тепер же розльучені на Куліщівку москвофіли стануть ласкавішчі до женевки. А може дозволите всьакому сотрудникy своjу правопись. Позajак справа не рішена між нами, то ja не виправльав текстів своjіх віршів на фонетику, а зоставив jак вони колись були написані взгльадом Россіi. Коскена ja розумію статьтьу Les origines des contes européens, переклад моjеjі жінки і моjі примітки. Ja jеjі мушу розшукати і перегльанути. Се булоб і загальне і національне по прозajічному фольклору. Шче загальнішче — jаб радив переробити статьтьу Шишманова.

На частину релігійну jаб радив дати спершу Brahmanisme і Buddhisme з La grande Encyclopédie. З неjі можна куповати окремі випуски по 1 франку і коли статьтьа в одному випуску, то j коштуватиме по 1 фр. Ja звичajно кажу книгареві: дajте тоj або ті випуски, де jесть така статьтьа.

Посилаю Вам випуск з Буддоjу і Буддизмом. Думаю, шчо статьті сі треба дати в перекладі на першу книжку. Коли згодитесь, то ja допишу вступну заміточку. На жаль про Брамajізм в Gr. Encyclopédie статьті не важні. Треба почекати, поки видде нове виданьнье книжки Барта Les réligions de l' Inde, а се мабуть буде шче

сеjі зіми, jак казали мені в Парижі. З жидами jа вагаjусь. В мене jесть лекціjі про них з досить обширноjу вступноjу статьтьеjу про історіjу бібл. критики і теперішні спорні вопроси, та мені соромно не гебраjісту лізти в печать. Можна б позбутись, давши переклади Vernes, Bible, Critique sacre, Canon і т. д., так Верн усе по своjому ставить і треба б більш обjективно показати стан спору. Мабуть приjде сьа мені заховати сором і дати Вам кілька статеjок під заголовком „З новоjі біблijноjі науки. Зріст біблijноjі критики, оповіданьньа про початок сьвіта і льудеj. Оповіданьньа про початок Ізраельа. Заповіді. Пророки. Мессіjа“. Та пождіть до 2 книжки. На першу, а може j на другу буде з Вас Буддизма.

По історіjі европеjськіj у мене jесть серіjа статеj „Старі хартіjі свободи“ (Англи, Нідерланди, Америка), заготовлена мноjу дльа Болгарского Прегледу. Коли хочете, можу дати вступну статьтьу шче на 1 книжку. Зовсім нового почати не можу — рішуче нема часу і сил. Jак би був знав про Ваше виданьнье, тоб не обіцьав нічого Б. Прегледу, а тепер назад одступити не можу.

Про христіjанство раджу дати Vernes, Les évangiles, Les apôtres, Les Epitres і jак виjде Jésus (з Encyclopédie), а також з Nuova Antologia про недавно знаjдені вривки jевангеліjа Петра. Хтоб міг перекладати се все не по рутенському? Нальагаjте Ви на россіjан і т. и.

Думаjу, шчо сего всего на моjу дольу буде. З пісень і т. и. повибираjу шче матеріjалу. Дам кілька рецензіj і заміток. Напишіть Вовку (85, Boulevard, Port Royal). Jа вже одчаjав сьа вимолити в него шчо дльа Галичини; він заньатиj біганиноjу дльа хліба, а окрім того „угода“ (А—ч) і „академична“ важність jему голову покрутила. А шчо чуть про А—ча катедру?

Ваш *М. Драг.*

Пишіть скорше!

Про Потебньу не можу писати, бо не маjу jого всіх праць. Перші — необрітаjемі. Торік jа шукав Дольу і не знаjшов. Поки шчо дльа „нашоjі“ публіки досить того, шчо сказано в Кіевской Старинѣ.

Шче рада: не показуjте в новому виданьньу великоjі учености. Досвть буде, коли воно даватиме сьвіжиj матеріjал і точні реферати того, шчо пишуть учені льуде.

N. 138. Лист до І. Ф. 30 Окт. 1893. Улица Денкоглу, София.

Дорогиj Друже, Ви певно получили Будду і Буддізм. Коли будете jого печатати (jак jа радив би), то зробіть таку примітку: *[Вона надрукована в Ж. і Сл. 1, стор. 75—76 у нотці до перекладу].*

Тілько тепер можу вислати Вам „Матеріjали до історіjі віршів“, бо насилу зібрав по льудіх своjу К. Стар., без котроjі не можна було написати потрібних уваг до текстів. Прошу Вас дуже напечатати в першіj же книжці по кр. мірі першу половину, вірші про речі церковні, бо хоче сьа мені по фольклору дати Вам з початку своjу працьу.

Вступну статьтьу про Хартіjі постараjтесь перекласти jак наjскорше, шчоб пішла теж у 1 кн. А там буду справльатись з Коскеном, хоч навіть розшукати jого по моjім портфельам буде не легко, а надто зваживши, шчо вже в моjему кабінеті бібліотеці досить холодно.

Ну, та рахуjте на те, шчо jа мушу в усьакіj роботі спершу розіjтись; на першу книжку буде і двох моjіх праць.

Сегодні зійшлось богато діла та шче і лекція і рада після обіду, то скінчу сей лист, щоб не задержувати посилку.

Ваш *М. Драг.*

Пустіть також у 1 кн. і матерял з Угор. Руси — для маніфестації.

N. 139. Лист до І. Ф. 22 Нов. 93. Ул. Денкоглу, София.

Простіть, мій голубе, шчо спізнивсь з висилкою манускрипту. Захорував і препаскудно. Простудивсь та шчось лихе зійв, і таке причинилось на грунті моєї остилої хороби, шчо хоч у гріб льагай: і пече мене і ріже в усій верхній половині тіла незносно. Ледви можу трошечки почитати та списати, і те робльу, аби не думати про себе.

Посилаю кілька листків історичної статьті. По болгарському саме тут кінець печ. листу. А як у Вас? Треба мабуть дослати шче кільки. Жаб хотів зробити у Вас 200—300 одтисків, за котрі заплатив би. Тілько треба їх робити для всеї праці. Напишіть мені, кілько се коштуватиме на 1 лист?

Посилаю замісточку про Сумцова. Пропаде чоловік, коли його не вилаюють. Ja було полаяв його в К. Ст. за бунт проти порівняного методу і він поправивсь, та вже такого почав крутити, шчо шче гірше. Може тепер схамене сьа.

Довідуюсь ja з Украіни, шчо там не знають, як розуміти наші відносини до Тов. Шевч., бо ja проти него, Ви сміетесь над уставом і Барвінським, а даєте йому свою роботу. В мене зостався в голові спомин, шчо Ви взьалп свою роботу назад, чому ja був радий, — аж перечатав Ваш лист і бачу, шчо одну роботу Ви взьали,

а другу дали. Батечку, сеж promiscuité, котру може звиньати хиба остання крайність. Маючиж для своіх робот Ж. і Сл. і К. Стар. Ви зовсім не в крайности. Прекратіть же скандал: возьміть свою статьтьу з тов. Шевченка. Гірко мені писати Вам таке, але мушу, бо бачу, як наша кулка топить сьа в загальній деморалізації. Вас мені спеціально жалко, бо не з одного приміру бачу, шчо навіть народовці, хоч раді послуговатись Вами і вказувати на Вас, напр. як Ви порадили Ок—ому в новоерський клуб, над Вами ж потім сміють сьа.

Ваш *М. Др—ов.*

Б. л. пришліть мені самі Загірної Хведора Християнина і Діву Орлеанську. І коли можна тількп скорше. Гроші порахуйте. Та мені шче треба Соколова Матерьялы.

Чи не моглиб Ви здобути в ред. Правди моју замітку про Костомарова, в ред. Дѣла про Огоновського, а в ред. К. Ст. про Житецького?

В кінці замітки про Сумцова поставте тітул студиіі про Коскена. Вона була в Revue des questions historiques і памятаје сьа, перепечатана в Contes lorrains.

N. 140. Лист до І. Ф. 12|24 Нов. 1893. Улица Денкоглу, София.

Дорогий Друже, Дістав Ваш лист і запросини до предплати. А ja вже більше тиждня вагаюсь з манускриптом „Старих Хартій", все боюсь посилати Вам початок, коли не виправлений кінець хоч першої статьті. Перекладаючиж на украінське ja иноді виправльаю і росс. оригинал, а то обхопить скептицизм, і піду гульати по Арістотельах та Полібіях, і робота затьагаје сьа

Тільки безпремінна охота, коли вже мені писати у Ваше виданьнье, то в I книжці, — пха мене послати Вам тепер третьу частину вступноjі голови про азіjацькі народи. Шчоб виjшло на Ваш лист, треба буде шче сторін з 10, тоб то $^1/_2$ Еллінів, котрі jа пошльу в понеділок, бо треба шче передивитись дешчо. Сподівajусь, шчо не задержу Вашоjі I кн., в котру jа непремінно хочу попасти, коли тілько Ви всьу моjу працьу не забракуjете. В мене jесть осібні „соображеніjа“, шчоб бачити, непремінно бачити сьу працьу в I кн. В дальші Ваші адміністративні порьадки не вступаjу, але радив би не дробити дуже статьтів по австро-галицькіj методі, котра в мене напр. часто виклика біль в голові. Статеj оснівних не можна давати менше jак по 1 листу (16 сторін), а то j по два л. Инакше забуваjеш, об чім власне розмова jде.

Попросіть сестру моjу дати Вам лірницькі пісні. Jа Вам дам на далі ненадруковані шче кобзарські матерjали і м. и. рітуал кобзарського посвjаченньа в маjстри.

Кременьушок Гребеньушок украjінських знаjде сьа у мене кілька варjантів. Погльану також у замітки про параллелі. Тілько про такі сьужети тепер не можна писати не маjучи Child, Scottish and English Ballads, де приведені усьакі параллелі в страшенному числі. А се виданьнье коштуjе коло 200 фр. Jа jего не купуjу, бо тепер такими річами не заjмаjусь, а був зовсім виписав дльа бібліотеки училишча. При нагоді того ректор математик наплутав з рахунками і вислав Брокгаузу в Лондон 7 фунтів замісць 7 шиллингів, та нова плутанина виjшла, так шчо j гроші не вернулись і книги не получились. Ніjакоjі теоріjі про Гребеньушку jа не маjу і думати собі не позвольу об тім, поки не матиму Child'а.

Бібліографіjі болгарськоjі ні jа ні III. Вам не напишемо, бо по кр. мірі до нового року так завалені роботоjу вже початоjу, шчо j дихати ніколи.

Пришліть мені хоч 1 сторону корректури, шчоб jа мав ідеjу про формат і правопись Ж. і Сл. Дуже плачу, шчо дольа судила мені бути батьком „женевки“ і шчо jа не можу виступати лишень jеjі адвокатом. Не розуміjу, jак можуть розумні льуде, jак Ви j П—к, писати такоjу нелогичноjу правописьсьу, jак власне Ваша, галицька Кулішівка. А до того шче j Ви пишете на один лад, а Народ на другиj, і jа бідниj навіть не знаjу, jак мені писати Вам навіть слово руский, чи руський і т. д. Кого Ви боjітесь, кому Ви догоджаjете, одкидаjучи женевку? Не розуміjу.

Ваш *М. Драг.*

Чи було шчо в гал. печаті про Голос украjінців? Чи Ви переклали jого в K. Lw.?

1894.

N. 241. Лист до Ів. Ф. 10/22 Янв. 94.

Ну, врізали Ви мене біографійєю в І кн. Ж. і Сл. Ще один доказ аксіоми, шчо таких річей не можна робити сьурпризом. Се вже не те, шчо попередні Ваші переробки тітулів моїх праць, index'у до Чуд. Дум. і т. п. сьурпризів. Тут просто ja вихожу бльагером, хвастуном і доносчиком на товаришів і на редакції россійські. Просто хоч у воду кидайсьа, коли б не замерзла. Посилаю Вам поправки, та шчо вони вдіють, коли Ви напечатаєте їх через 2 місьаці?

Дуже все жалко, бо квижка Ж. і Сл. вийшла досить серйозна і при тому сьвіжа.

Посилаю Вам Старі Хартіі. Дуже прошу вбгати хоч частину в II. кн. Чи не можете прислати мені Лімановского про утопістів а також про соц. в Польщчі? Пришліть, коли можете, скорше.

Почав перечитувати „Бесѣду". Jак се Щурат дістався серед філістімльан? Кумедно, шчо він там єдинний, котрий уміє писати по московському. Хиба сей курйоз може звинити його гетеризм. О рутенія!

Ваш *М. Драг.*

N. 142. Лист до І. Ф. 29 Янв. 94. София.

Дорогий Друже! Не може бути розмови про те, шчо Ви мене на хотіли різати, а все таки різнули мене та і себе, бо помилки в біографіі моїй і такі речі jак фанфаронада проти А—ча, предательство редакцій россійських і др. — скандальні. Це, шчо пізно було мене питати — не резон, бо в такім разі не треба було робити діла. Се рутенське самодурство росправльатись з другим не спитавши jего. Ви не раз показали jего надо мною, та перші проби були лекші, а теперішня вже занадто важка. До того ja не можу вигнати з голови моєйі думки, шчо Ви мене не спитали сей раз, бо знали, шчо jаб не згодив сьа на мій портрет і др., jак не згодив сьа, коли Ви видавали Світ. Мені противно виступати в іконостасі перед нашою громадою. Дльа приятелів досить приватних фотографій, а „наша публіка" показує себе досить jасно хоч би тим, шчо напр. „Зоря" не напечатала навіть моjего імени аж тричі, подаючи зміст Вашого Ж. і Сл. і одньала в мене навіть авторство 2 з моїх статей на 3. Коли додати до того, шчо навіть Чайченко пише про мене jак про москвофіла або навіть за такого, котрий за шмат гнилоjі ковбаси продасть матір, — коли дійсно ja себе сам дльа укр. писань, котрих ніхто не читаje, вигнав з росс. журналістики, де ja мав не послідньe місце, то можна зрозуміти моjу нехіть виступати перед „нашу публіку" з своjім портретом і біографійєю. Хай перше вивчить сьа та публіка слухати без слини і піни на роті думки, може хибні, та котрі jдуть од серцьа і котрих вироб шчось коштуje авторові, хай вивчить сьа терпіти хоч заголовки праць того, хто jій не подобаjеть сьа і праць нікого не чіпаючих і котрі теж шчось та коштуjуть, jак напр.

болгарські моїї монографії, шчо забороньа росс. цензура і редакція Зорі однаково. А поки шчо мені також гидко робити візити новорочні такій публиці як і Побідоносцеву.

Ну, та шчо случилось, то случилось, коли тілько се в остатній раз і коли б се не навчило Вас шанувати самого себе більше, ніж се показалось в сему випадку.

Нічого ja не можу Вам зробити тепер дльа хроніки сеїї книжки. Про Верк. не читав ja нічого в болг. газетах, котрі не тим заньаті. А тут шче і Шишм. нема, поїхав на ревізію. У него јесть листи, котрі доказујуть документально, хто фальшував вірші, котрі бідний Верк. видав за Веди славјанські. Здаје сьа, сі листи будуть у X. кн. „Сборника".

Напишіть мені, скілько увійшло моїх Хартій. По болгарському ½ того, шчо ja Вам дав, зробило 14 сторін, то Ви мусите мати на 2 книжки. А зрештоју мені треба знати, шчоб поспішатись з працеју далі. То прошу Вас дуже, напишіть мені скоро.

Спасибі за звістки про зјізд. В них ja нічого не розберу, шчо то таке клерікали, брати Черльунчакевичі. Рутенија јак Клеопатра в Им провизаторѣ Пушкина — la belle regine ne aveva molti. Јакоји се власне масти? Не розберу і того, шчо Ви одповідали Антоновичу про відносини радікалів до попів — і цікавиј ja знати, јак то Ви не належачи ні до јакоји церкви будете боронити екон. бит і нар. характер попів. В Америці, де поділена церква од держави, не видно, шчоб методісти порьадкували церкву епископальну, а секульаристи, контісти і т. п. методістів. Певно, Рутенија шчось покаже світові невидане. Прошу, передајте мій листочок II—у јак најскорше.

В мене важна новина: моја віденська німота вернулась досить несподівано і раптом. Ось

уже 10 днів, јак можу говорити тілько шопотом. А јісти по старому јод — нікуди: ja ј так уже отроєниј јодом, котрого вже в Парижі вменшили порцију, а до того кашльају після плеврігу і інфльуенци. Не знају, шчо буде далі, але певно прије сьа подавати в одставку од професури. Кумедна моја хороба. Тепер мало чују болі, тілько кашель та німота, а голова вільна — і писав би, писав би шче може років 10. От і в остатні тижні перечитав силу і написав чимало. Тепер викінчују Рај і поступ. Прохав ja Вас Утопістів Лімановского. Тепер не треба, знајшов самого Т. Моруса. А коли б Ви прислали Новиј Завіт Куліша і Пульуја, то був би вдьачнвј. Тілько скоро! Бувајте здорові з сімјеју.

Ваш *М. Драгом.*

N. 131. Лист до І. Ф. 14/28 февр. 94[2]*). София.*

Дорогиј Друже! Получив Ваш лист і довідав сьа, шчо Ви без моједї волі печатајете Замітку про Жит. Це вијать некорректно. Јој богу ж се аксіома, шчо не спитавши автора не можна розпорьажатись працеју, а з бунту проти аксіоми ніколи добра не виходить. Пригадајте, шчо так Ви мені зробили в брошурі про нову теологију: ja говорьу про Верна, а Ви напечатали друге. Так само скандал вијшов і в Чуд. думках, де ja зробив одні заголовки, а Ви ијх у кінці замістили своїм індексом. На шчо Ви таке робите? Мольу Вас, покиньте сьу самодурську звичку! Ви писали мені, шчо у Вас моја замітка про Ж. і питали, чи не напечатати? Але ja не одповів Вам, бо шче не рішив, шчо робити. Тепер, коли вијшла книга Ж., нема змислу в моједї урівочній

[2]) В листі через помилку виставлено рік 93. *І. Ф.*

замітці, а приобіцьати Вам рецензіју на всьу книгу ја вагав сьа, бо через хороби бојусь брати на себе нову роботу. А Ви ј поспішились без мене. По настојашчому требаб Вас попросити викинути моју замітку, та се б був новиј скандал. Приходить сьа робити скандальчик: напишіть редакціјну замітку такого сорту: Замітка з поводу ст. Ж. була написана дльа К. Ст. шче в кінці 1892 р., та редакціја К. Ст. довго продержала јеји ј звернула јеји нам. Позајак замітка та обговорьује дејакі точки, котрі можуть бути вијаснені лишень свобідноју науковоју діскусіјеју, то ми печатајемо јеји тепер, але сподівајемось дати пізнішче осібну рецензіју на цілу працьу д. Ж. з поводу укр. дум, котра вијшла тепер осібноју книгоју". Б. л. непремінно напечатајте таку замітку, хоч би ј далеко од мојеји статејки, бо инакше і вривочність јеји і криптонім не мајуть смислу. А вперед б. л. не робіть сьурпризів ні мені, ні кому другому.

Пише мені Вовк, шчо јому подобалась 1 кн Ж. і Сл., та плачеть сьа на моју обиду Сумцова. Каже: „все вірно і все се треба було сказати, та ја, јак звичајно, не видержав міри і т. и." Чомуж сам Вовк не сказав у міру? Се звичајне украјінофільське „двуручничество". Але Вовк доходить до простого предательства, зрештоју теж звичајного в украјінофілів. Він каже, шчо порадив Вам поправити справу, написавши Сумцову. На се ја јему одписав: „Напишіть зараз же Фр., шчо јак він послуха Вашоји ради, то ја перерву з ним всьаке знакомство, та і з Вами теж".

Ваш рахунок пренумерати і коштів Ж. і Сл. не веселиј, та иншого ја не ждав, або ждав

[1]) Замітка під кріптонїмом Р. Л. Н і під заголовком „Творцї козацьких дум" була надрукована Ж. і Сл. I, 289—292.
І. Ф.

гіршого. По мојому і 140 абонентів багато дльа Ж. і Слова в Галичині. Чи не можна б підвисшити плату в Россіју, бо Ви писали, шчо 100 абонентів звідти була б рујіна дльа виданьньа при теперішніј платі. Звісно, упадок Ж. і Сл. при тому, јак Правда і Зап. Тов. Ш. дістајуть підмогу через Антоновича, најліпша осуда паскудства політики остатнього, та се вијать натурально. Ја думају, шчо помалу Ж. і Сл. 94 р. розкупить сьа јак книга, але јак періодика непремінно муситиме впасти. Quod erat demonstrandum. Те саме треба сказати ј про Павликову екскурсіју в Броди. Коли тут хто винен, то більше всего Ваша Нар. Вольа. На шчо було ставити П—кову кандидатуру од товариства, при всіх данних умовах: браку грошеј, незвісности П—ка в місці, јого хоробі і т. и. А тепер бачили очі, шчо купували!

Мені најбільше гірка з усіх Ваших новин, се звістка про пропажу Ваших двох драм. Чи не можна пристројіти јіх у Россіјі? Думају, шчо напр. Кропивн. міг би ј заплатити, а на кошт Австріјі ј цензура россіјська могла б бути милостивішча. Шчо Ви знајете про Катренка-Вартового? Јака јего профессіја і образованьньа?

Пожалујста, јак тілько вијде Ж. і Сл., пришліть мені, та надписујте via Budapest, бо јак тілько піде на Руминіју, то вијать сьаде денебудь.

Ну, будьте здорові! Ваш *М. Драг.*

Чи замітили Ви колоссальну дурницьу, јаку написав Огон. в кінці голови про Костомарова? Чи показати јеји в кн. III. Ж. і Сл., чи махнути рукоју?

N. 143. Листок Ом. Огоновського до Драгоманова зі Львова 11/23 лютого 1894 з увагою Драгоманова.

Високоповажаний Пане Професоре! Спасибіг Вам за тее, що зволили менї прислати деякі звістки про Ваше житье і про Вашу літературну дїяльність. Алеж досї не получив я с почти ні Ваших болгарських моногрáфій, ні студії про дуалістичне миротворіньня. А рад би я прочитати найпаче ось-ту студію, позаяк вона відносить ся до етногрáфії. С поважанєм маю честь зостатись Вашим покірним слугою

Омелян Огоновський.

Увага Драгоманова.

Про житьтье нічого не писав, а одіслав до De Gubernatis, додавши, через шчо тепер про житьтье моје дльа земльаків не можна писати. З бібліографіїї написав дешчо про заграничні роботи і рецензіїї на них. Дуалістич. миротв. одна з болгарських моногрáфій, а всі вони однаково належать до „етногрáфії“!

N. 144. Лист до І. Ф. 18 Февр. (2 Марцьа) 94. София.

Дорогиј Друже, получив учора Вашу рукопись і перегльанув. Показував і Шишманову. Все јак слід, — тілько не пошкодило б згльадом на „нашу публіку“ поставити разів 4—5 в ріжних місцьах слово „болгарськиј“. Ш. каже, шчо роботу Вашу бере до Сборника. Тепер кінчаєть сьа книга X, значить, Ваша робота піде в XI або XII, коли знајдуть, шчо в XI вже комплект готовиј, а надто заграничних сотрудників (јесть уже Вовка статтьа). Думају, шчо піде в XI і вијде к літу. Тоді тілько получите і гроші.

Тепер жду нетерпливо Ж. і Сл. З Анконоју ја незнакомиј, а G. Paris не буде з Вами міньатись на Romania, бо ні він, ні хто другиј в јеји редакціїї Ж. і Сл. читати не зможе. Та звичајно такими виданьньами хазьајнујуть книгарі, а не редактори.

Вашу „трагедіју“ ја так і прижмају за частину нашоји спільноји трагедіїї. Јака частина більш трагична, не розбереш. З об'єктивного погльаду всі однакові, або трагичні, або коли хто схоче, комічні, а терпіти јіх теж всьакому одна ково. Та нічого не видумајеш, јак терпіти. А правда все таки на нашім боці, то тим паче треба терпіти. Колись, јак нас не буде, хто небудь і спасибі скаже. Властиво терпіти нічого б не коштувало, јак би бути певними за дітеј, шчо з них без нас будуть льуде. Та при всіх теперішніх обставинах діти — лотеріја. Инше прекрасно обставлено, а виходить на свиньу, а инше препогано, а дивись, вијшла льудина. Мораль будемо робити по совісти, поки сила, а шчось то вијде навіть з дітьми.

На счот Ж. і Сл. ја певнісінькиј, шчо воно збанкрутује, але коли книжки јого будуть видержані, јак і слід, то по троху буде росходитись і свій плід принесе. На цензуру россіјську нічого і огльадатись. Навряд вона розрішить, а коли ради јеји треба робити уступки, напр. не печатати статеј Верна і др. про Біблију, Евангелија і т. и., то се б значило підрізувати виданьньа. Ја вже не жалкују, шчо почали ми справу занадто систематично, з Буддизму а не просто з Бібліїї. Та Будда поможе Вашіј диссертаціїї, тільки бојусьа, шчо Буддизм Ви довго тьагти мете. Лесьа пише, шчо Біблија буде готова на III. кн. Ја так

думају: дати Bible, Évangiles, може Genése, а далі наспіје Jésus de Nazareth.

З Кулішем ја ј сам знају, що справа небезпечна. Капризниј він дуже та ј стариј, иншого ніјак не вбере в голову, та все таки він маје талант, а окрім того і доси најбільше образованиј з усіх наших писателів, і јак не дивно, навіть нові речі пристајуть до него скорше, ніж до других. Ја допевнив сьа сему переписујучись з ним про Біблију. Лихо тілько, шчо він впевнив сьа, шчо тепер најголовна річ — боротись з козачиноју! І де він ту козачину бачить, коли тепер навіть недавні козаки лиш ex professo стали народовцьами! Звісно, Ви з Кул. своју лінију ведіть, та будьте трохи обережні на слова.

В остатніј книжці Этнограф. Обозрѣнія јесть звістка про Ж. і Сл. Тамже Кр. говорить про Зап. Тов. Шевч. теж саме, шчо ј у Народі.

Посилају Вам јак епістолографу листок Огон., котриј шче раз впевньа мене, јак нічого квапитись нам з біографіјами нашими і портретами перед „нашу публіку". Колиж вона шче навіть до бібліографіјі не доросла!

Чи не моглиб Ви прислати мені остатну Христоматіју Барв.? Ја мушу незабаром получити кілька рос. ассігнаціј, то вишльу Вам рублів з 10 на текушчиј счот дльа таких комісіј.

Чи Ви взьали в Дѣлѣ мо[illegible] замітку про Огон.? Візьміть і держіть у себе в схові.

Будьте здорові з жінкоју і дітьми.

Ваш *М. Др—ов.*

Ја Вам добавив легенду про єдинорожцьа з Чуб. I, 211. Зо мноју колись сталась пригода, котра мабуть близча до Вашоји притчи, ніж історіја шотландськоји баллади. Ішов ја з пријателем і Радкоју, котріј було років 6, в Альпах у низ по рівчаку, де було навалено сосен. Радка по-

сковзнулась у низ. Ја біжу за неју, коли вона пада досить низько; ја скачу, але Рада пада на соснові гілки, ті јеји підкидајуть і потім Рада летить у низ зовсім далеко, јак камінь; ја ледви памјатајучи себе стрибају до неји і чују вже плач јеји, коли се Рада предовольна протьагује руку і почина јісти малини! Вона впала счастливо на гілки сосни јак на пружини і тілько перельакалась, але побачила просто рота кушч малини з прекрасними јагодами, котрі зо сміхом почали јісти і ја з пријателем.

N. 145. Лист до І. Ф. 3 (15) Марцьа 94. София, ул. Денкоглу.

Кілька день уже јак получив Барв. і 2 N. Ж. і Сл. Піджидав і листи, та певно Вам дуже ніколи. Номер Ж. і Сл. вијшов досить живиј, та жаль, шчо в нему мало фольклору, тобто матерјалу. Лесині Куп. пісні підходьать під те, шчо Ви ж кажете про польські печатаньньа: перевод паперу, бо нового в тих варјантах нема нічого. Не вже в неји і сестри нема нічого свіжішчого? А шче сидьать на селі! Та і в Вас мусить же бути. Нарешті хочби Ви напечатали чорта і бабу з листка Красіцкого (котрого тільки Ви не мали права звати повним іменем). Не везе мені з сим прекрасним анекдотом: в Преданіја запізнивсь, а в К. Ст. не схотіли печатати, а тепер коли б шче не згубивсь.[1])

На 3 N. наврьад ја Вам дам Хартіјі, хоч буду старатись. Хотів би дати рецензију на V том Ренана Hist. du peuple d' Israel, та не знају, чи вспіју тепер.

---

[1]) Оповідавечко було друковане Ж. і Сл. II, 146. *І. Ф.*

Перечитую Барв. і хоч плач за Вашу школу! Незнаттье, крутійство, партійність! Мабуть помішчу рецензію в „Народі“. На лихо мій пражськиј Кобзарь далеко. Напишіть мені, про јаку думу Ш. Полуботко говорить Барв.? Здајесьа нијакоји такоји думи Ш. не писав. Гльаньте б. л. в пражського Кобзарьа і в Огоновського та одпишіть мені не дуже барьучись.

Шче про Ж. і Сл. Не розумијусь ја в поезіји Маковеја. Дльа мене там нема ні поезіји, ні навіть стихотворства.

Ваш *М. Др—ов.*

N. 146. Лист до І. Ф. 7/10 Марџьа 94. Улица Денкоглу, Софиа.

Дорогиј друже, мовчите Ви і навіть П—к. Нічого не знају об тім, шчо робить сьа в Галичині, а тимчасом бачу по N. Fr. Presse, шчо там Ром. і Кор. робльать угоди, шчо вчера мусів бути зјізд, де ј Ви і Дан. мусіли бути. Дуже ја бојусь, шчо в најліпшім випадку скінчить сьа на „программі 1848 р.“, тобто на самостојачести національній, при чому всьа політ.-демократ. ідеја піде к чорту, а далі і всьа самостојачість поверне на рутенство. Тимчасом і в мене до Вас јесть нове діло. З петербурськоји газети „Русская Жизнь“ просьать у мене корреспонденцій про Галичину і в загалі про Славјаншчину. Перш усього просьать статьті про партіји в Галичині. Ја абсольутно не можу взьатись за нову роботу, і надумавсь зарекомендувати Р. Ж. Вас. Беріть усьу Австрійську Славјаншчину! Дешчо ј заробите. Раџжу, подајучи біжучі факти, давати і ретроспективні огльади і філософіју. Сподівајусь, шчо Вам буде ліпше ніж в Краји, бо редактор „иностранной политики“ в Р. Ж. — радикал, Вас. Вас. Водовозов. Жду од Вас звісток.

Ваш *М. Драг.*

N. 147. Лист до І. Ф. 10 (22) марџьа 94. Улица Денкоглу. 24.

Дорогиј Друже. Получив оце Ваш лист, а бандероль мабуть прије завтра. Про Хартіји скажу так: ја думав написати серіју: 1) вступ, 2) середневічні англ. хартіји, 3) середнев. нідерландські хартіји, 4) середнев. швајц., угорські і др., 5) англ. хартіји XVII ст., 6) Америк. XVII—XVIII ст. і відносини до них француськоји Declaration 1789. Всего в сеј рік не вберемо, вкорочати ж не слід. Ergo: јак бог дасть, а на IV кн. ја Вам пришлью 2 голову всьу, пришлью потім незабаром і Нідерланди. Принесли зараз посилку Вашу. Перегльанув ја Лучак. Ні, рецензіји писати не буду! Дітеј Ваших не увільньу од визубрьуваньња таких глупостів, а собі віку вкорочу. Хај пише хто дужчиј. Тілько мајте на оці, шчо не в однім Галичині таке зубрьать. Ја колись, за часів царьа Миколи учив в гімназіји риторику, потім бачив јак јеји вигнали з гімназіј росіјських замінивши історіјеју літератури, думав, шчо вже світ увільнив сьа од риторики. Аж у Женеві бачу: моја Ліда вчить фігури, аж 36! При нагоді кажу директору École secondaire про своје здивованьнье. — Е, каже, јак ја поступив у директори, то вчили дівчата 48 фігур. — А коли се було? — питају. — Років з 15 тому назад. — Ну, кажу, значить, ранішче јак через 40—50 років фігури не счезнуть з École secondaire de Genéve. — Дај боже, каже, шчоб і за 100. — Тепер чују, і в Росіји риторику возстановили. Камо бѣгу?

Величка IV т. одшукаје жінка і завтра пошлемо. Нійакоїі студіїі про него ја не памјатају. Хиба јесть шчо в Г. Карпова, Источники для исторіи Малороссіи, та ја страх давно бачив сьу книгу, а виписувати пробував та не діставав. Може Ви будете счастливші.

Чи зјість свиньа Кальдерона, не можу вгадати, бо шче свинологіја не підньалась до ступня астрономіїі. Одповідно теологічному стану сеїі науки треба молитись богу, памјатајучи: „Богъ не выдастъ, свинья не съѣстъ“, а јак зјість, то бачити в тому попушченіје за гріхи.

Чпт. Барв. получив. Спасибі! До всеїі Барвинчичини можна прикласти шче одну пословицьу московську: „Мели Емеля, твоя недѣля“. Про „Новика“ поговоримо, јак скінчить сьа. А шчо се воно означаје, шчо мені оце прислано відбиток статьті О. М—ея з „Зорі“ в куверті Тов. ім. Шевч.? Ні слова при тому, ні підпису. Чи се јакијсь криптогамичнїј заклик на конгрес 15 Маја, чи впјать западньа? Шчо Вп ждете од конгрессу?

По части криптогаміїі вијшла мені нова штука. Получив сими дньами листи К. Паньк. і Макарушки в справі карти етнографічноїі Руси-Укр. Шче в Женеві предложив мені К. П. криптогамічно од имені Просвіти зробити таку карту. Ја в принципі згодивсь і вмовив сьа з Перроном, картографом Рекльу і Гашета, послав рахунки і 2 проекти сітки. Та Просвіта одклала справу, навіть мені ніхто не одповів, а ја взнав лишень з газет, шчо мовльав увіходили в переговори з Гашетом (?!) та одклали. Післьа того ја вијіхав з Женеви і читав нераз, шчо роботу веде Величко. Тепер пишуть мені К. П. і М., шчо карту Вел. дали літографувати, та запримітили, шчо вона нікуди не годить сьа, то виділ Просвіти поклав віднестись криптогамично до мене через К. П., шчоб ја дав суд про карту Величка і робив нову. Карта мусить получитись сьогодні, бо принесли поштову звістку. Побачу карту В. Але своєјеї робити не можу. Де мені за нові роботи братись? А до того ја сам чертати карт не вмију. Се б робив Перрон під моїм догльадом, а јаб јему давав лишень матерјал, план і текст карти. Тоді справа була так налагоджена, шчо місьаців за 5-6 карта могла б бути готова. А тепер пројшло 6 років, і...

N. 148. Лист до І. Ф. 22 Марцьа 94. Улица Денкоглу. София.

Получив ја од Вас газети і тілько шчо роздумавши добре надо всім матерійалом шчо до зјізду 19 М. хотів писати Вам, јак получив од П—ка текст 1 §. пригаданїј Вашими децемвірами — і розсмійавсьа над „своєјеу вірою і обрьадом“ (з правом бути і без віри і без обрьаду і без сего права) і над стілем таким і над думкоју, а також і над собоју, шчо стільки тратив чорнила на сьу справу. Очевидно шче з одного пункта з сеїі програми, шчо галицьким поповичам без віри не прожити, бо вони навіть коли може і в бога не вірьать, то таки чорта бојать сьа, а окрім того страшно таки пуститись на отверте політ.-соц. поле, јак би було, коли б вони признали кожному вольу думок етнографічних і релігійних. Јім хоче сьа туптатись на однім місці. Ну, і будуть туптатись! Рішучі москвофіли все одно не пристануть на §. 1 ради „малоруськоі національности“, рішучі радікали, коли такі јесть, не пристануть ради віри ј того, шчо вони ж казали проти самого принціпу перемішуваньнья справ культурних з політичними, і все скінчить сьа новоју угодоју рутенсько-народовецькоју, пів-

оппозіцiјноју Барвиншчиноју, тобто новим туптанньем на однім місці. По правді ја волiју чисту Барвиншчину! На місці Вашім і Дан. ја б на спільнім зборі мужів довірја стојав би все таки на тому, шчоб §. 1 викинути, а натомісць прijньати §. 4 з наших (Ваших) пунктів, напечатаних в 1 N. Хлібороба, — та не знају вже, чи слід мені плутатись більше в сьу справу такими радами, чи сказати просто: „Аллах великиј, да буде вольа јого!“

А „Зорі“ возвішченоjі Вами зовсім не получав. Де вона запнулась? Јак Ви јеjі послали? Набіг 3 N. Кіевск. Старины і виклика у мене дві замітки, котрі посилају. Тут јесть один досить розумниј чоловік, проф. нашого училишча, котриј хоче познајомити сьа з економічноју статистикоју Галичини. Шчо јему порадите купити? Жінці Вашіј кланьајусь.

Ваш *М. Др.*

Писав мені Морд., шчо в Петерб. ходить Ж. і Сл.

Лихо мені тај годі! Прислав мені П—к Ваш листок і просить, шчоб ја написав Вам своју думку про §. 1 Ваших децемвірів. А јак мені писати Вам, коли ји прибитиј або до мусулманського: Аллах великиј, або до сміху надо всім, починајучи з себе. Попробују ухопити в себе уже не індівідуум, не собрата Вашого по першіј, а хоч ученика класичноjі гімназіjі, котрого все таки вчили писати сіллогізми і хріjі.

Јак нам пристати на своју віру і свіј обрьад, коли стілізаціја смішна (свіј замісць наш), а до того допустивши, шчо в кого з нас јесть віра, так ні в кого з нас нема обрьаду? Јак ми можемо писати таке ради політики, коли в пункті нашоjі політики власне стојіть поділ політики од літератури, віри і т. и.? Втішатись тим, шчо нас не обовјазује ні до чого тој §, не можу, бо тоді москвофіли скажуть, шчо јіх не обовјазује малорускість, хоч в суті москвофіли получили в згоді більше нас, 1) бо вони получили мало, а 2), бо ніхто ніколи з них і не одрікав, шчо јесть „малорускиј говоръ“, јак јесть малопольани ј т. д. Народовці скажуть, шчо јіх не обовјазује всьа згода і т. д. В тім і була завдача зјіздів, шчоб знајти політично-соціальні точки, спільні всім фракціјам і виставити јіх јак обовјазкові, а решту зоставити на вольу ј објавити сеј pactum unionis et tolerantiae.[1]) Навіть признаньньа самоjі толеранціjі було б нове і... оліјем дльа всьакоjі рутеншчини, московшчини і т. и. дьачковшчини ј фанатизму, а тепер виходить јакијсь спільниј обман один одного і світа, з котрих остатніј не такиј дурниј, шчоб јего не розібрати і не посміјатись над усіми утопістами, а надто над нами. Аргументаціја Р—ка, шчо того хоче урьад, сеж стара рутеншчина-лакејшчина 1848—1890 рр. Ја волiју чисту лакејшчину Барвінського, бо за неjі може пан міні дасть шістку, а півопозіціјна лакејшчина не даје вигоди ні оппозіціjі ні лакејшчині.

Ја не можу розбирати, чи резонно зроблено було П—ком і Коломијцьами, коли вони скликували зјізд 2 февр., та шче ј без Вас, але вже коли Ви були на зјізді і згодились на пункти напечатані в Хліборобі N. 1, то фраза Ваша: „треба стојати до кінцьа“ повертајеть сьа проти Вас. Стіјте Ви до кінцьа на тих пунктах, і ні в јаку рутеншчину не путајтесь!

---

[1]) Др—ов уживає звичайно форми tollerantia, та ся форма не відповідає етимольоґії слова. *І. Ф.*

Практичноjі користи з того ја не жду ні дльа кого і ні дльа чого. Пресса москвофільська, особливо „Бесѣда“, не перемінила сьа в справі малорусізму, народовці не перестануть јеjі лајати. Завтраж можуть знајтись нові Гнилички[1]), і народовці вијать закричать: staatsgefährlich! Урьад і польаки не помирьать сьа з тим, шчо Ваші децемвіри не јдуть до Барв., а стилізаціја Вашого §. 1 не одрізује ні урьаду ні польакам права загльадати Вам в душу. То шчо Ви повписујете кілька радікальних §§. в программу акціjі уніjі партіjноjі, самоjі акціjі не вбільшить. Було вже вписано чимало таких §§. в программу „Нар. Ради“, та шчо з того? А зајава, шчо релігіја, націон. і т. и. јесть eine Privatsache, заставила би власне всі старіjі партіjі робити шчо небудь політичного ј соціјального. Нарешті тілько така зајава вибавила б Вас усіх од епископів, а тепер і вони будуть плутатись до Вас і Романчуки і Королі бігати до них, а самі епископи будуть брехати Вам усьаку чепуху, а гладити по голові Барв.

Не розумію ја ј того, чому про Ваш §. не можу писати? Кожниј з децемвірів скаже текст јого пријательам, і секрет, котриј в таких ділах непотрібниј, не вдержить сьа, а лишень спинить сьа діскусіја, котра могла б до 15 Мају вијаснити шчо небудь массі публики і помогти тому, шчоб на зјізді пријньата була резольуціја більш раціональна. Можна б сподіватись, шчо на II-му зізді при помошчі консеквентних москвофілів пројшов би і §. 4 наших пунктів в смислі поділу політики од етнографіjі і релігіjі. В такомуж смислі говорив Кул. на зјізді 19 Марта. Ја думају, шчо коли б Ви показали себе твердішчим, то і децем-

[1]) В рукоп. „може«... „нове“. *І. Ф.*

віри могли б пријньати јего, шчоб усьа справа згоди не пропала.

Таке пишу Вам примушениј II—ком, котриј пише мені, шчо звістив і Вас об тім, шчо попрохав у мене написати Вам. Простіть, шчо навјазујусь Вам, бо всеж таки Ви самі не написали мені про справу і мојеjі думки не питали, то мені зостајеть сьа лишень в печаті јеjі висказувати. Там ја не перестану виступати проти всьаких рутенських темнот і мертвих плодів в роді Вашого §. 1.

N. 149. Лист до І. Ф. 17 (29) Марта 94.

Получив ја окрім Вашого листу шче N. Fr. Pr. а од II—ка вирізку з „Дѣла“ з пунктами згоди і бачу, шчо суть пунктів просто взьата з тих наших, шчо були в Хліборобі, та тілько виложена темнішче. Дуже жалко, шчо наші пункти не були доси напечатані ні в Народі, ні в Kurj. Lw. ні, здајеть сьа, окремими листочками. Се тільки в нас таке бува, шчо ми не виступајемо не тому, шчо пријмајемо і зоставльајемо того, хто виробив шчо дльа всеjі спілки і шчо неју приньато, так мов се лишень јего особиста справа. Через те наші праці і летьать в Лету! §. 1 јесть чистісінька рутеншчина і ја дивујусь наівности предлагати јего јак згоду. Та стилізаціја, котру предлагајете Ви, вијать однобічна, тоб то јесть думка Вашоjі фракціjі і не може бути пријньата всіма. Тој же трехчленниј вступ, котриј Ви написали, вигльада справді јак Witz і конечно старими не буде цринятиј, бо вони самі зовсім не одноцільна партіја. Тим то ја думају, шчо один вихід поставити на першиј план пункти згоди політичні в такому напр. порьадку: §. 4 (1), §. 2 (2), §. 3 (3), §. 5 (4), а в кінці поставити пункти

про внутрішньу толеранціју в стілізаціїі пунктів Хлібороба. Ја думају, шчо старі підуть на те з разу, бо їім се ліпшиј вихід, а народовцьам прийде сьа або зректись усієїі згоди, або привньати теж наші пункти.

Окрім усего иншого ја жду од пункту толеранціїі такого послідку, шчо він тихенько та віжливенько одсува епископів од усьакого кньазьуваньньа політичного. Звісно, вони будуть сердитись, таж усе рівно вони можуть симпатизувати лишень з Барв. і в усіх других комбінаціjах лишень плутати. Ја жду на будушчих виборах рішучого паролья з польського боку не допустити нікого в сойм окрім Барвінців. Коло польське, епископи і Барвінці стануть за одно, а всім иншим треба буде стати за одно. Пункт толеранціїі вдекшпть остатнье і дасть можливость і нам требовати, шчоб при постанові кандидатів спільним комітетом були вділені хоч дві кандідатури і нашим.

Того ради добре б було, јак би Ви держались з Ок. твердо за пункт толеранціїі. Ја пишу Ок., та Ви од себе напирајте на него. А инакше скінчить сьа не тому, шчо може Король і кілька других рутенців пристане на стилізаціjу Ром. і видже дві новоеріjі: N. 1 — Барвінського і N. 2 Романчука, а решті сторін, москвофілам і радікалам прийде сьа все таки спати окремо, — то Барвиншчина і візьме гору, Ја б волів би вже, коли так, так зразу Барвиншчину.

Посилаjу Величку. „Зоря“ шче не прijшла. Посилаjу про Огоновського. Шчо хочете, те ј робіть. Жінці Вашіj кланьајтесь.

Ваш *М. Драг.*

N. 250. Лист до Із. Ф. 113 Апр. 94.

Дорогиј Друже, Дуже вдьачниј ја Вам за остатніj лист, котриј мені вијаснив стан річеј в децемвіраті. Помилка вијшла з того, шчо післьа того јак на Зборах 19 Мар. льуде јасно показали неможливість 1 §., децемвіри почали јего „стилізувати“ замість того, шчоб просто јего викинути. Тепер зостаје сьа згодитись на те в новому зборі. Клерікалам нічого бојатись такого викиду, бо він більше признаје јім, ніж чудна своја віра або шче чуднішча батьківська віра (Перун? православіје? унија?). Гірше всего, шчо за клерикалів починајуть укладати формули півклерикали à la Romantschouk.

Шчо до того, јака користь буде із згоди радікалам і народу, то ја з Вами згоджуjусь, шчо аби більше було користи остатньому. Та лишень на перших порах ја думају, шчо урьад попробује „виелімінувати“ із соjму і парламенту всіх окрім Барвинчуків, і певно се јему зробити буде не важко, та лишень з сего часу Русини почнуть навчатись бути політичним народом.

Звернемось до Ж. і Сл. Пісні про Кошута в мене јесть і гарненькі, та треба лізти в спеціальну скриньу, а вона в холодному місці. Попробује жінка полізти. Ја думају вислати Вам галицькі збірки, то Ви там знајете всего.

Вовка ја не міг сполохати, бо писав јему лишень про Сумцова, і в загалі тепер з ним ні про јаку роботу јего дльа Галичини не говорьу. Мене занадто сердить в нему брак ньуху на те, шчо він почитајучи себе укр. соц. мусить чим небудь пројавльати себе власне в наших виданьньах, а не напів новоерськими буркотаньньами, котрими він наповньав листи до мене з 1890 р., коли јего накрутив був Ант. З Петерб. мені Морд.

тільки ј писав, шчо там „по руках ходить Ж. і Сл.“, а шчо ходить лише в однім екз., то се зовсім в петерб. укр. стілі. Морд. пише в остатнім листі, шчо до „закуски“ багато охочих, а до діла нема. — Про Рачкого нічого не можу Вам сказати. Сам ја місьаців зо 3 нічого не бачу. Возможно, шчо К. Стар. зовсім не напечата Вашого Варлаама, коли Ви там не вставите чого „южнорусскаго“.

Кінець статьті Вашоји дльа Сб. получив ја і в свій час передав Ш—ву, та післьа того сам Ш. забіг. Вислали јего спершу розсліджувати страјк гімназістів в Віддіні (кажуть, буцім то тутешні марксисти, не мајучи 4-го стану, котрвј міг би дбати про діктатуру, страјк гімназістів упорьадкували і 2 класси в Віддіні перестали ходити в гімназију). Страјку Ш. не вгамував, а тілько в снігу в Балканах трохи не загруз, — і через день вернувшись, був посланиј в Антверпен, порьадкује болг. відбитовку і буде там мабуть до ½ Маju. Вже через те нічого про дольу Вашоји роботи не знају, окрім того, шчо Ш. сказав шче при п лучці першоји ½, шчо буде вже напачатана. З грішми за статьті тут стілько формальностів, шчо і коли посилајуть, ціла процедура. Попробују розвідатись, чи не можна мені получити гроші за моју статьтју в X кн. і коли дадуть, то вишльу Вам франків з 150—200.

Карту ја одіслав назад, сказавши, шчо вона не лаха, тільки треба градусну сітку навести, та може б зробити дејакі додатки. Ви мене кличете власне на конгрес літерат. у Львів, — ја не знају. Все шчо ја получив: конверт Тов. ім. Ш—ка, а в нему одбиток статьті з Зорі. А „что сей сонъ означаетъ?“ — ја не знају. Само собоју

розумијеть сьа, шчо ві Львів ја не поједу. Куди мені! За фотографију спасибі. Дуже добра!

Ваш *М. Драг.*

Зорі все таки не получив! Мені треба саме листи до Погодина.

N. 151. Лист без дати до І. Ф. 1894. Улица Денкоглу, София.[1])

Carrissime.

На мене наскочило нове лихо, — або 2-ге виданьнье плевріту сухого в лівому легкому. 5 день лежав колодоју в гарьачці. Ледви вчора полекшало трохи, — і ја згадав, шчо хотів Вам написати дльа фіналу II кн. похвалу Сумцову, між нічим шчоб не думали, шчо ја все лајусь. Не знају, чи тепер наспіје. Пишу карандашем, бо можу писати лишень пів лежучи. Уткніть, голубчику, коли можна шче в II кн.

Німота моја все в старому стані. — Не маju звісток од II—ка, ні „Народу“. Хотів би мати газетні думки про зјізд 2 Фебр.

Непремінно напишіть Кулішеві про сотрудництво в Ж. і Сл. — В нього багато јесть перекладів з Шекспира і Бајрона. Ја јему писав про Ж. і Сл. Погано буде, коли Ви јему не пошлете книжок і не напишете. Не одкладајте!

Ваш *М. Драг.*

N. 152. Лист до І. Ф. 17/29 Апр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже.

Тільки шчо получив Ж. і Сл., Ваш лист, а в куні з ним і лист II—ка про Вашу згоду-не-

[1]) Листок написаний, здаєть ся, десь у половині лютого і попав сюди тому, що я вже по надрукованю попереднього аркуша віднайшов його між своїми паперами. *І. Ф.*

згоду. Де тонко, там і рве сьа, а все таки досадно, шчо увірвалось власне на нашому кінці. Коломийці погарьачились, а надто в справі программи, але на скільки ja розбираю діло, винні більше Ви: 1) тим, шчо забули про прин[illegible] Вами §. 4 умов згоди, предложенїj 2 февр., і шчо почали „стілізовати“ незгоду, — тобто укладати §. 1 децемвірскиj і 2) тим, шчо поспішились в печать з деклараціjами, про полученїj Вами вотум недовірja і т. и., тоді, jак і по Вашому листу виходить, шчо Вам товариші писали уваги, про котрі шче був час порадитись до 15 Маjу сім раз. Зрештоjу ja шче ніколи не бачив таких товаришів, jак Ви з II—кôм, котрі jакось так завше зробльать, шчоб одн[illegible] другому перерізати шчо небудь.

Шчо власне робити далі, ja не придумаjу з такими інгредіjендами. Слід би в усьакім разі, шчоб і Ви і Дан. і коли можна, то j II—к були на зjізді 15 Маjу і там проводили §. 4 з 2 Февр., котрij луже легко можуть прийняти і москвофіли. Инакше вся „згода“ зведе сьа на те, шчо Ром. + Кул. зробльать Барвіншчину N. 2 коло Барвіншчини N. 1.

Може воно так і бог велить рутенцьам, та все таки досадно — на сьу хвильу по кр. мірі, бо діло було почало повертатись на льудське, а не на рутенське. Коли б ja міг сподіватись, то дуже прохав би Вас зробити можливе, шчоб поправити помилки, котрих все таки більше всего зроблено Вами.

Ж. і Сл. розрізав. Досить інтереснiй N. Статтьу Вашу про легенду Ш—ка прочитав. Дуже інтересна, хоч про Ценгл. до речі не належить. Дejакі поправки пришлю — про Граматику і т. и. Ваш *М. Др.*

Ст. про Костом. продержіть шче. Здаje сьа, ja вже все сказав тамтошнье в др. статтьах.

Простіть, шчо послав Вам мало грошej. За своjу статтьу ja шче не получив плати і не получу, поки не вернеть сьа Шишм. з Бельгіji.

Получив ja доволі чуднiй лист од Гар.[1]) з приписконjу од Дан. Там склалась буча на мене через те, шчо Ок. пустив в оборот лист мій до него, де ja говорив про некорректність того, шчо не покликано на зjізд II—ка, а також про непевність Дан. в справі клерікалізму і про те, шчо Ви самі, jак поет, можете запертись туди, де б не слід. Гар. і Дан. пишуть, шчо мені злі інформаціjи дав II—к, а ja про Дан. суджу з поводу історіji з моjею статejкоjу „Віра а гром. справи“, котру держали 4 м., а потім напечатали з таким початком, котрij мусив замазати справу і котрого ja не розумijу. Про Вашу поетичність ja не ховав думок своjіх од Вас самих і казав і Вам і Ок. напр., шчо вступ Ок. в клуб новоерскиj, котрij він оправдув Вашоjу згодоjу, був превеликоjу помилкоjу і невстоjкоjу. Можете хоч розстрельать мене, а ja скажу те ж саме, шчо говорив Вам нераз, між тим і те, шчо треба Вам взьати себе в руки холоднішчоjу прозоjу, коли хочете заjматись політікоjу, та j в наукових справах бути трошечка не таким скорим. Коли Вам се неприjатно, шчо ja говорьу, то простіть, ja мовчатиму, але ja говорьу не з лихими замірами на Вас, а з самого братнього почутьтьа. І в угодовій справі вийшло лихо м. и. через невстоjку і Вашу і Дан., — а власне, шчо Ви забули і про зjізд, котрij пропоновано було 2 Февр. і на котрому репрезентація партій мусіла бути раціональнішча і не залежати од ласки Ром. + Кул. і К°, — а також забули про IV §. приньатих Вами резольуціj. — А тепер виходить такiй шче комізм, шчо буцім то в розриві угодовоjі акціji

[1]) Гарасимовича. *І. Ф.*

і в тому, шчо Ви ввійшли з комітету і Нар. Волі, винен ја, — ја, Мих. Драгоманов persona propria!!! Откуду мнѣ сіе??

Мені се не в перше і ја, јій Богу, не серджусь, не сердьтесь же і Ви і поправльајте помилки, ідіть на зјізд 14 Маju, настојујте там на §. IV Ваших резољуцій, то решта налагодить сьа.

N. 153. Лист до І. Ф. 10/22 Маju 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогвј друже.

Посилају Вам хвіст Хартіј на сьу книжку. Тут натуральнвј перерив. Далі будуть 3. Католицьквј клерикалізм і початок ліберальноји свідомости в Англіји і 4) Великі Хартіји і ствердженьња јіх. На сему скінчимо рік. Јак бог дасть віку мені і Ж. і Сл., то потім буде III. Хартіји Нідерльандські. IV. Хартіји Швејцарські. V. Хартіји англіјські XVII ст. VI. Хартіји англо-американські, і кінець — вплив јіх на франц. декларацију прав 1789. — На 5-ту 6-ту кн. Ж. і Слова буде приблизно по стілько ж, скілько на 4-ту.

Міні все жалко, шчо угодова акција увірвалась не без вини нашого сторонництва. Та тепер нішчо робити. Формально тепер мусить виступити тој комітет, котрвј установив зјізд 2 Фебр., бо куди ж він дів сьа? Јего ховати рад. партіја не маје права, бо вона ж скликувала зјізд.

Зјізд самих радікалів був би в усьакім разі потрібнвј, хоч ја розуміју скептицизм II—ка і ¾ јого сам дільу шчо до тих, хто доси прјімав участь в зјіздах партіји і хто на них покладав постанови і плутав ними других (власне робучих), а сам нијаких дльа себе обовјазків не признавав. Та може на новому зјізді знајдуть сьа нові льуде.

Ceterum censeo студентів не пускајте, бо студенти мајуть свій обовјазок — учитись і через те вже не можуть сповньати обовјазків партијних. А без обовјазків навішчо ж і конгресси збирать, программи укладать і т. д.?

Хотів би ја знати, хто і через шчо інтересује сьа мојіми Хартіјами? Гарно писати далеко од публіки і без крітіки! Також хотів би знати хоч Ваш суд про мојіх богів і про Рај. Ја писав јіх з запалом, а тепер иноді думају, шчо даремно! Коли б мені самому прочитать јіх 2—3 розумним мужикам! Та ба! То хоч би помогли пријателі своїми увагами.

Вам мусили недавно послати IX і X кн. „Сборника". По кр. мірі з міністерства приходили питати Ваш адрес. Шишм. шче не вернув сьа з Антверпена.

Всего ліпшого Вам з сімјеју.

Ваш *М. Др—ов.*

Саме тепер замітив недогльад: замість Хартіји вільностів написано — вільности. Libertatum вірнішче, ніж libertatis. Поправте в IV кн. і на сорочці одбитків. Догльаньте, шчоб і книга Bemont була названа Chartes des libertés anglaises без помилки.

N. 154. Лист до І. Ф. 8/20 Јулја 94. Улица Денкоглу. София.

Дорогвј друже,

Слабість, спека, екзаміни, ради, коммісіји і т. зовсім мене довели до літературного банкруцтва, — так шчо ја мушу послати Вам дальшвј уступ Хартіј по московському. Простіть і простіть. Тимчасом і не вијізджајемо, бо жінка заслабла і не може збиратись у дорогу. Тілько ј утішного, шчо

довше пробудемо з Лесею. Треба конче їхати в Париж, — а коли вийдемо, не знаю.

Леся привезла звістку, шчо англичане Вам грошей прислали на штундову літературу. Напишіть про се докладно.

4 кн. Ж. і Сл. добра, окрім відозви од редакції. Як Вам не сором писати звичайні рутенські ламентації? Адже кожен волен передплачувати, чи ні, — і ніхто себе хвалити не мусить. Pas comme il faut.

Ваш *М. Драг.*

Буддізм певно не скінчить сьа раніше кінця року. „Біблію", переклад Лесі, посилаєм в Народ, котрий не багатий матерялом тепер. В Ж. і Сл. 1895 дамо Les Evangiles, Les Hebreux, Genése, Jésus etc., — аби було живе!

Манускріпт Хартій збережіть.

N. 155. Лист І. Ф. Відень, Hôtel de France, 29 Гулька 94.

Дорогий друже,

Давно од Вас нема звістки. Напишіть у Париж (29, av. de Wagram), чи дістали Хартії і шчо робите. Напишіть і про зїзд.

Остатнья книга Ж. і Сл. інтересна, та тільки на шчо Ви пустили рутенського плачу і самохвальства в відозві од редакції. Pas comme il faut! Все рівно, Ж. і Сл. умре, то ліпше по лицарськи умирати, а ніж по цигански.

Ja послав La Bible в Народ. Jему нема матерялу. Коли Ж. і Сл. житиме, то дльа нього знайде сьа шчо.

Ваш *М. Драг.*

Чи не могли б Ви мені прислати (взьавши напр. з Ossolineum) Лібельта брошьуру про Слав. Зїзд у Празі 1848?

N. 156. Лист до І. Ф. 6 Авг. 94. Paris 29, av. de Wagram.

Дорогий друже,

Вчора получив Ваш лист. Жалко, шчо мало пишете про зїзд, — бо j II—к, захорувавши теж майже нічого не пише. Шчо таке говорив голова Ак. Бр.? „Помраченіе умовъ", здаje сьа, — епідеміja на молодіж „радікальну" в усему „рускорусскому" світі. Та в Петерб. і Москві видно хоч наукові інтереси в піврадікальних молодих льудей. Се все теж грунт, на котрому шчось видже. Між ними виходить і прихильність до наших тенденцій. Бачив примір. одного Москаля в Софіji перед виїздом, — і бачу тепер, коло себе тут 2 тримаjу. А в нас, на півдні — сон та конищина! Кажуть, шчо і Груш. — православнеj! Шчо здивувало Міклаш. в Думках?

Про Сирку майте в приміті, шчо він „жуликоватий". Так кажуть усі знакомі мені Петербуржці.

З Ковалевского можна перекласти те, шчо хочете, коли воно дльа Галичини цікаве. Нашим все мусить бути звісне. А можеj ні! Тепер епоха „непомнящихъ".

Леся зостанесь в Болг. мабуть до к. Септ. Тепер вже не селі під Софіjею. Писати до неjі на адрес Ів. Шишманова, улица Бѣлчевъ, або в минист. нар. просв.

Нijаких фольклорних книг в Парижі цікавих тепер не вийшло, коли не рахувати 1 вип. Dictionnaire des traditionistes contempoainsr, котрий ja послав Лесі, получивши в мо-

мент вијізду. Там јесть і моја біографіја з бібліографіјеју і патретом.

Книгу Бр. Зал. ја не бачив і не побачу. Через те ј ради Вам дати не можу.

Вовкову вчера ж давав читати Ваш лист і він сказав, шчо маје лишень шчось переписати дльа Вас. Радив јему післати дльа Вас і одну легенду про те, јак чорт виманив у бога огонь, а потім јего перекрадав св. Петро. Та не знају, коли надумаје сьа Вовк послати Вам шчо. Він усе не може очуньатись од „угодовства", котре було нагнав на него А—ч.

Ја наврьад шчо зможу прислати Вам звідсі окрім Хартіј.

Завтра ја з Л—оју і з жінкоју перебирајемось на село, але Ви пишіть усе сьуди до нового указу.

Ваш *М. Драг.*

Знају, шчо Вам не легко, та все таки пишіть хоч трохи.

Ви забули мені одповісти про англіјські гроші на штунд. книги, а також, чи можете мені здобути Лібельта про Слав. конгрес 1848 р.

N. 157. Лист до І. Ф. 22 Авг 94. Vaucresson. (Dep. Seine et Oise). Villa de Progrès, chez Mlle Julia Beck.

Дорогиј друже,

Не льакајтесь адресу: се в $^1/_2$ год. од Парижа, серед лісів, а Progrès видумав не ја, а хозьајін вілли — масон.

Роскаже Вам про Vaucresson і по части про мене земльачок, секретарь Макс. Ковалевского, студ. кијівськиј Заболотниј, а Ви јего просвітіть по части гал. справ, бо А—ч јего пустив

на Барв. Зрештоју укр. імен, јак Arbeitg. і др. не кажіть јему, бо він шче молодиј, шчоб не почав говорити, де не треба. Таке наставте і П—кові, коли Зб. појіде до него.

В Слав. зјізді 1849 р. мені треба тепер про Бакуніна. Того рода брошуру Морач. б. л. пришліть, а може Лібельта нічого і нема про те, а ја змішав імена. Јак шчо випишете мені про Бак. з других джерел, то буду вдьачниј. Темна мені генеза славјанофільства Бак. Пише він, шчо почалось воно в 1846 р. Тоді він був у Парижі, де славјанофільствовав по својому Міцкевич. Вијіхавши в 1848 р. з Парижа в славјаншчину, Бак. пише Анненкову, „коли б не взнали про те „славянщики". Јакі се славјаншчики? Москалів таких тоді в Парижі не було, а були все западники (Анненков, Герцен, Тург. і др.). Очевидно польаки, але јакі? Може Ви шчо знајете про те? В мене нема ніјаких книг польських про такі справи і спитатись ні в кого.

Печатају ја листи Бак. до Герцена і К-о. Хоч листи ті мајже викльучно 1864—1874 р., та треба все таки розуміти евольуцију думок Бак. 1840—1849 р., а про се джерел мајже нема. Коли б улізти в архиви в Дрездені і Відні, прочитати хоч процесси Б—на, то певно шчось би взнав, та не пустьать. Ну, видам, шчо мају, і скажу, шчо знају і намічу, чого треба шукати. І то добре. Книжка вијде інтересна. Вијде ј по німецькому.

Остатніј N. Народу мене привів у роспуку. Все Драгомановим, а ја П—ку писав кілька разів, шчо післав јему матерјалу свого аж до кінцьа року. Більше ја не можу писати, і коли ніхто окрім мене не хоче, або не може, то Народ треба буде поховати. В загалі преглупиј стан нашоји партіји. Саме вспіли добратись до масс, і но-

казалось, шчо говорити з ними ніхто не хоче, коли масси хотьать слухати...

Шчо Ви мені скажете про Рай і Поступ? Чи стануть јего читати сельане? А коли ні, то хто читатиме?

В—к получив Ж. і Сл., та чи скоро напише шчо дльа него, не знају. Јему важко тут битись дльа шматка хліба, а окрім того Ант—чевиј туман все јему з голови не виходить.

Ну, на сегодні буде. Ждатиму тут Ж. і Сл. А Ви јего пошліть Леже (Louis Léger, Rue de Boulainviliers, 43) комплет.

Ваш *М. Драг.*

Ів. Виш. і Тел. Ваш посилајте б. л.

N. 158. Лист до І. Фр. 24 Сент. 94. Vaucresson, (Seine et Oise), Ville de Frogrès.

Дорогиј друже,

Получив Ж. і Сл. V і лист Ваш. Книжка вијшла заньатна. В легендах лишень мало нового, — більше варјанти, — та інтересно, шчо скріь вони однакові. Дальше легенд і новель давајте јак најбільше.

За справки про Б—на спасибі, тільки навряд, шчоб ја знајшов шчо тут, а в Nettlau не можна прохати матерјалів, бо він сам готовить книгу про Б—на, навіть 2 томи. Він мені писав 2 рази і ја јому, але по віденському адресу ја јего не знајшов, або ліпше депеша моја, послана јему з готелю. Де він тепер, не знају. Та шчо він за чоловік? Анархист? — і јакого калібру?

В—к каже, шчо ні 4, ні 5 кн. Ж. і Сл. не получив.

Ја написав уже по укр. 4 ст. Хартіј англіјських середневічних (конець) — вијшло 34 моіх сторін, тобто коло 2 листів Ваших, — та треба в Парижі шче повставльати дешчо з виписок у Нац. Бібл. Після завтрьа буду в Парижі і незабаром вишлю Вам рукопись.

Драм Ваших тепер на ново не перечитав шче. Укр. Счастье мені подобалось, јак ја читав у „Зорі“. Живо і місцьами ефектно, — але чи реально, сего не берусь судити, бо житьтьа галицького не знају. Вам треба самим за собоју слідити по части реалізму, бо Ви часто то з фантазіјі, то з сімболізму і тенденціјі одступајете од него. Памјатају, колись Кобр. і Окун. у мене в Женеві восхишчались Вашими Панськими Жартами. А коли ја спитав, чи бували ж у Вас такі попи, то Окун. одповів: а, ні, таких не було![1])

G. Paris ја Вам добуду, про fabliaux справльусь, — і коли не безбожно дорого, то звельу вислать. Ја мају кредіт у книгарьа Picard, 82, Rue Bonaparte; колись порахујемось, а без збірки fabliaux фолклористу жити важко, а надто јак зачепиш новелли. Јесть у мене в Софіјі нова монографіја про fabliaux, забув имја автора. Про Romania теж справльусь в Парижі.

Там адрес міј 29, Av. de Wagram. Зостанусь там днів з 6—7.

Ваш *М. Драг.*

---

[1]) В такім расі др. Ок. сказав непрану, в якій Др—ов міг тут же й уличити його хоч би на підставі Павликових „Читалень“, де згадано про Карлівського попа Григоровича, якого сусідні попи прозивали „insensatus Galatus“, а власти переслідували за його мужиколюбство. Було таких попів і більше, починаючи з того Щавінського, що 1808 р. укладав у Доброгостові свій Буквар „для пользи чад своіх і парафіян„. *І. Ф*

N. 159. Лист до І. Фр. 29 Sept. 1894. Paris. 29, Avenue de Wagram.

Дорогиј друже.

Посилају Вам Хартіјі і Časopis. Спасибі. Ви певно получили La Poésie fr. M. A. — Памјатају, шчо там јесть і статејка про Fables Orientales dans le littérature fr. — Се лекціјка напечатана в R. Pol. et Littér. і нішчо в ніј особливого нема. Fabliaux коштуватимуть 40 fr. за 5 томів. — Чи висилати?

З Бак. так стојіть справа: ја поробив виписки з Časopis. Не багато. Aufruf пришліть мені в Софіју. Промови Бак. на слав. конгрессі ја не знајшов. В Bibl. Nat. знајшов лишень 3 випуск Pamiętnika і в нім безбарвну статьтьу про Славјаншчину. Јак би мені промова, то ја б задовільнив сьа. Maleho пришліть мені в Софіју. Звідси ја јіду днів через 4, спиньусь на 1—2 дні у Відні (Hotel de France, Schottenring).

Ваш *М. Драгом.*

Шчо за чепуху про Вас пишуть „кацапи“, — шчо Ви б то говорили про мене Мілковському? Се ж пронунціаменто за Історичну Польшчу? Ја в загалі не знају, јаке Вам місце „чорноробу“ в польськіј прессі, в конгрессі? — А тут јакијсь украјінець в Народі пише, шчо Правда тим добра, шчо в ніј писав Франко! І скрізь Франком тикајуть проти Франковојі партіјі!

1 Окт. 94.

Приходить сьа прохати Вас напечатати в Kur. Lw. слідујучиј лист міј по польському:

Ш. Р.

Ја получив кілька запитів з поводу книги Ks. Stan. Załęskiego — Geneza i Rozwój nihilizmu w Rosyi. Мушу обернутись до Вашого ш. журналу, шчоб сказати, шчо в книзі тіј в загалі матерјал зведениј з ріжних джерел без всьакојі критики, котра ј трудна дльа автора, бо він не знакомиј у загалі з житьтьем і літературоју в Россіјі. Окрім того багато звісток взьато автором бог вість з јаких джерел. Спеціально про мене мајже всі звістки автора фантастичні. Вкажу лишень на ті, котрі може оцінити всьакиј знакомиј з самоју бібліографіјеју справи.

Напр. на стр. 355 д. Zał. назива між журналами россіјськими, шчо виходили в Женеві порьад з такими, јакі ніколи не виходили (јак Dielo i Borba) Swobodnaja Rasija — organ ukrainofilów, pod red. Dragomanowa; Samouprawlenie — „bezbarwnych“, а на стр. 387 вже каже: Samouprawlenie wyszło z grona grupy Ukraińców z Dr—wem na czele... Odłamem tego stronnictwa była grupa Swobodnaja Rasija; założył ją Dr. z kilku eks-Narodowolcami...

Ја кілько раз зајавльав, шчо всі моји політичні виданьньа і статьті — підписују. Отже Самоуправленіја ја ніколи не видавав, ні навіть не помістив там ні слова, і всьакиј, хто гльане на NN. сеји газети, побачить, шчо там нема нічого украјінського. Також хто гльане на Св. Россіју, побачить, шчо јеји редакторами були дд. Бурцев і Дебагоріј-Мокріјевич, про котрих ја можу сказати, шчо вони не були народовольцьами. Ја помістив в Св. Р. лишень кілька статеј, з котрих одна, Земскій либерализмъ въ Россіи, була перепечатана в Kur. Lw. і вијшла і по польськи окремоју брошуроју.

Нарешті мушу сказать, шчо ја кілька раз зајавльав, шчо ја зовсім не украјінофіл, а лишень украјінець, котриј маје претенсіју бути на украјінськім грунті европејським лібералом і соціјалістом, в роді напр. радікалів і соціјалістів англіјських. Навіть не виходьучи з Галичини можна

бачити, шчо проти моїх думок, як проти „космополітичних“, ведуть гарьачу полемику народовці-украйнофіли.

З пошаною зостаюсь

М. Драгоманов.

Пришліть мені NN. 2 K. Lw.

N. 160. Лист до І. Ф. 4 16 Окт. 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогий друже,

Учера виліз ja зо чрева китова, де був 3 дні і 3 ночі, і прибувши в Софію, застав Ваш лист. Все таки жалко, шчо Ви не написали мені ні в Париж, ні в Відень, хоч би про те, кого б з русинів міг ja знайти в Відні, а то ja вдруге пройхав через Kaiserstadt, нікого з земльаків не бачивши.

З поводу Русалки скажу, шчо имja мені не подобаje сьа: сентіментально і не точно. Та j віри в jеji довговічность не маjу і думаjу, шчо ліпше реформувати і розширьувати готові аиданьньа, jак Зорьа і Народ, ніж заводити нові. Бojусь ja і уступок цензурі россійській. Ну, та в таких справах у мене правило: не перечити щчирому заміру других, і коли льуде беруть сьа за діло і просьать помочи, то помагати.

Дуже багато помогти Вам не можу, бо j так роботи маjу аж через силу. Але все таки поможу і статьтьами j матерjалом фольклорним. Може зважусь пустити і Коскена статьтьу з своjіми прибавками.

З поводу фольклору скажу, шчо ja не раджу дуже висовувати, шчо се буде спеціально фольклорне аиданьньа, а зajавити программу jак найширшу, хоч переважно літературну, і сказати, шчо фольклор зajме видне місце. А там можна буде пускати j історіjу, і літературу, і фольклор давати в кожну часть. Перекладів з россійського раджу давати jак найменше і дуже добрі, ergo Евг. Онѣгина, коли плохиj, не пускати. Евг. Онѣг. в Россіjі зна на памjать всьака письменна душа, і коли трохи видже слабиj переклад, то тільки сміху наживемо.

З поводу Роланда нагадаjу Вам, шчо jесть діло G. Paris — Histoire poétique de Charlemagne, а чи A. Lang видав книгу про Роланда, чи статьтьу, ja вже забув. Треба перегльанути своjі замітки, а також Revue Critique i the Atheneum і т. и.

Де Ваша сімja? Чи не чуть чого нового з Россіjі? Пишіть хоч карти, а то сум бере, коли довго звісток нема.

Ваш *М. Др.*

Зо „Сборникомъ“ все Вам буде влагоджено, аби була в руках моjих Ваша робота.

Шчось нема довго Народа. Не маjу і звістки од П—ка шче з Відньа.

N. 161. Лист до І. Ф. 22 Окт. 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогий друже,

Получив од Вас Вишенского і карту, а Ви певно дістали моjу карту. По части Б—на все таки мольу: прислати мені скорше: 1) промовупрограмму jего чи з Dziennika Domowego, чи з Slav. Jahrbücher, 2) Aufruf an die Slaven, 3) Maleho, або написати мені, шчоб ja на Вас не надіjав сьа, а то часу вгajано страшно з часу мого листу до Вас з Парижа. Ви ждали чомусь мого листу з Софіjі, а ja ждав од Вас одповіди на моjі

листи і Maleho, про котрого Ви писали, шчо він у Вас єсть.

З одним моїм листом з Парижу шчось поробила нечиста сила. За день до мого виїзду з Парижа получив ja зі Львова лист приблизно такий: „їдучи в Прагу хочу побачитись з Вами в Відні. Єсть шчо багато переговорити. Напишіть, коли будете в Відні. Виїзжаю на 3 дні в Київ". Підписано: Л. Р—ский, чи Р. Л—ский. В горі адрес, котрий ja забув, в листі замість имені автора листу — mieszkanie pani NN. (забув имja).

Не знаючи нijакого Л. Р., чи Р. Л—ого, ja послав Вам лист в орігіналі, шчоб Ви розшукали jего і сказали, шчо стріча наша неможлива, та ja j не розберу, куди власне jіде кореспондент, чи в Київ, чи в Прагу. Тепер нечиста сила зjіла лист і нijаких дальших звісток по сій справі нема. Чи тут нема шпіонства?

Огоновський хай простить за те, шчо зробив jего дурнем. Вам, думаю, на jего оффіціальній катедрі не сидіти. Хиба вже ja, jак буде в Россіі конституція при Николаji II-ому і ja буду в Київі куратором, то покличу Вас на катедру в Київ. Книгами радий Вам помогти, та ось біда: тих власне книг, шчо Ви називаєте, в мене нема, а другі всі в хаосі, з котрого ледве вибрані фольклорні виданьнa. Ні ja з аортоjу, ні Лесьа з ногоjу, ні жінка моja, змучена за 1000 робітників того хаоса розібрати не здолаємо, та шче зімоjу по скриньам, котрі стоjать в ріжних холодних місцьах.

Хартіji поспішусь вислати. Б—на задержав. А ні на jаку рецензіjу моjу не рахуjте і в загалі не забувajте, шчо ja кінь зjіжджевj! Оце jак ми з II—ком помремо, то Ви муситимете solo-so-

lissimo наповнjати і Народ і Ж. і Сл., то Ви не давajте дуже обіжати II—ка ві Львові.

Лесьа мабуть тут зостанеть сьа зімувати.

Ваш *М. Др—ов.*

Посилаjу сей лист рекомендованим, шчоб і jего не вхопила нечиста сила, а Ви скорше одповідajте. Та jак будете посилати книжки пакетом (Zollstück), то вкиньте Новоjі Теол. науки трохи і Чуд. Думок.

N. 161. Лист до Iв. Фр. 13/25 Окт. 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогий друже.

Страшенно Ви замовкли! Мабуть дуже нікобли. Тим часом мені хоче сьа довідатись, шчо то таке за лист, котрий ja переслав Вам, а також получити Aufruf Бакунина. В Відні ja бачив Nettlau і той мені казав, шчо промова-программа Б—на на пражському зjізді була нерепечатана в журналі Jордана (Slav. Blätter?). Чи в Оссол. нема того журнала? Чи не маjете кого в Празі, хто б міг переписати сьу річ? Була вона напечатана приміром в Окт. 1848 р.

Мені вже відомий возврат Павлика в землью Халдejську і радий ja, шчо Ви пишете хроніку в кожнім N. „Народа" і шчо „старший" молодий Будз. појавив сьа упjять в „Народі". Тілько зверніть увагу, шчоб писати так, шчоб було зрозумнішче за кордоном. Ви пишете так, jак би скелет фактів був відомий читателььам. А за кордоном jого то j не знajуть і через те філософіjу Вашу не вnізнajуть. А Будз. на вішчо таким високим штилем і з таким вигуком пише? Се до-

волі нудна мішанина манери галицькоїі з соціальдемократичноју!

Лесьа тепер переклада з Gr. Encyclop. Les Evangiles Верна. Куди се вмістити? Чи в Ж. і Сл., чи в Народ?

Ваша статьтьа піде лишень у XII кн. „Сборника". Про те, шчоб Вам вислали недостаючі книги, ja казав і казатиму, та не знаю, чи з того шчо вийде. Вже 3 роки назад ja випрохав був книги Сб. у міністра і думав був, шчо Ви їіх маєте комплет, — аж бач!

Огон. покарав мене, — лишивши мене критики Кузьм. і болгарських етюдів.

Ваш *М. Драг.*

Пришліть мені Біблійну Історію вид. Просьвіти.

N. 162. Лист до І. Ф. 25 Дец. (ст. ст.). 94.
Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже,

Спасибі за преінтереснеј лист. Про справи Ж. і Сл. скажу таке: ja б міг митьтьу вислати Хартіјі далі, тобто нідерландські, так мій фламандськиј корреспондент задержуje мене. Бачите, треба говорити про Велику Прівілегіју Маріјі Бургундськоїі, котра одна з найінтереснішчих документів sui generis. Так ось біда: новоїі перепечатки јеїі нема, а јесть лишень в одній збірці 1792 р. виданій в часи брабантськоїі революціјі проти Јосифа II. А сеїі збірки навіть у Парижі в Bibl. Nationale нема. Зостаје сьа прохати Бельгіјців списати јеїі мені в флам. орігіналах та додати j фр. переклад, бо ja не все впізнаjу по фламандському, та шче j по старому. От ja j обернув сьа шче з Октобрьа до мого

бельг. корреспондента, котриј робив уже дльа мене подібну роботу за плату, та він мене і водить доси. Ja вже нагадував, і jак тільки він пришле своју роботу (а јесть 3 редакціјі прівілегіјі дльа ріжних провінціј), то ja сьаду за редакціју статьті, але коли пришле.

Коскена буде жінка шукати, шчо те ж не легко. Clouston — Popular Tales etc. ja маjу і мусив Вам рекомендовати, вкупі з другими jего виданьньами, коли тільки розмова в нас була після 1887 р. Звісно, jего Introduction варта перекладу дльа просвіти наших „ученихъ", шчоб бодаj мовчали, коли не вміjуть говорити jак слід. Чи перше дасте Клоустона, чи Коскена, все одно. Після Евангелиј Верна ja думав дати jего ж Ісуса, котриј мусить незабаром појавитись в Grande Enc. Поки скінчить сьа Ев., певно појавить сьа Ісус. Перекладе Лесьа. Звісно, се не шкодить Порфіріју, котрого працьу ja зрештоју забув. Дуалізм мій посилаjу. По мојому, коли jего перекладати, то хиба по німецькому дльа матерjалу. А в кінці робіть jак ліпше. Про те, шчоб Вам вислали „Сборникъ", ja товчу Ш—ву, та в тутешніх льудеј уха тугі, jакось нічого не вдержуjуть. Аж дивно! Буду шче товкти. Вам шче міністр Живков розрішив видати комплект „Сборника" по мојіј просьбі трохи не в 1891 р.

Реценаіј не обіцчаjу. Не льублю ja jіх писати, бо вони мене коштуjуть стільки, скільки і своја працьа, а сліду лишаjуть мало. Хотів би ja Вам послати дејакі недруковані Кобзарські матерjали, а також статејку про думу про Івана Богуславцьа, котрого фальшованиј варјант влучив до „Истор. Пѣсень" завдяки С. Носу і котрого фальшованности не розібрав Жит., хоч мав правдивиј варјант Ломиковського. Сі моји коммунікати залежать од того, jак скоро поклассуje

жінка моїі портфелі. Вже бібліотеку покласcовала.

Скалабановича і Малишевського там нема. „Aufruf“ отберу в Мінцеса (перекладчика листів Б—на) і пришлю сими днями. Простіть!

Ваших бандерольних посилок шче не получив. Будьте ласкаві не посилайте мені поки шчо нічого Zollstück'ами (пост-пакетами), бо тут завше на них було і здирство чимале і тьаганина, а тепер митницьу в місті скасували і треба за пустьаком іхати аж на зал.-дор. станціjу і там тьагатись сугубо.

З Кулішем хоч так, хоч сьак, а в чепуху вскочите, „зане Куліш jесть і Кулішем зостанеть сьа“.

З доцентурою і катедроjу Вашоjу, певно, не одно тьаганьньа виjде, та вже терпіть хоч би дльа того, шчо объективно говорьучи, зо всіх можливих кандідатів Ви найліпшиj.

Спасибі Вам і жінці Вашій за поздоровліньньа і бажаньньа. Та певно Бог і Вас не послуха: аорта моjа все більшиj горбик видавльуje на грудіх і певно давить на трахеjу і вбільшуje jеjі катар і кашель, а сеj не даje класти льоду et vice versa... А через се все страшенно втомльаjусь і мало маjу часу писати, бо мушу більше лежати. Лежу то jа з книгоjу, та jа читаньньа не вважаjу за роботу, в усьакім разі се не соціальна робота.

А роботи треба б робити силу і крім Ж. і Сл., Нар., Хліб., шче обіщчав написати літер. огльад укр. дльа Revue des Revues, а тепер Revue de Paris (котра хоче зjісти Revue des deux Mondes) просе статьті про участь Украjіни в лібер. і рев. руху в Росіjі, а сегодньа получив запросини шче од Zeit. Досадно, шчо нема сил і нікому передати калавур.

31 Дек. Кілька днів задержав лист; між иншим треба було перебрати дejакі папери, а в них знajшов речі, котрі задумав звести до купи і переслати Вам, jак матерjали дльа Ж. і Сл.; посилаjу окремо. Знajшов і статьтьу, вирізану цензуроjу з В. Евр. 1874 р. не через те, шчоб там було шчо грішне, а через те, шчо в Петерб. пійшла чутка, шчо мене арештовано. (Се було після брехень „Кіевлянина“ і „Голоса“ про мій спор з Ор. Міллером з поводу билін і дум на арх. зjівді і після великих арештів народоходителів). Тут дехто перечитавши знajшов, шчо воно не зовсім стратило букет. Jак думаjете?[1])

Ваш *М. Др—ов.*

---

[1]) Статя п. з. Українське письменство 1866—1873 років, у перекладі М. Павлика була надрукована в „Літ. Наук. Вістнику“ 1892 р. т. XX, стор. 1, 57, 121.

1895.

N. 163. Лист до І. Ф. 15 Јан. 95. Софіја.

Дорогиј Друже,

Послав Вам з тиждень назад Замітки і стару статтьу, та довідав сьа, шчо моії поштарки (Лесьа та Рада) забули рекомендовати, то ј боју сьа, колиб не пропала посилка. Заспокојте мене листочком, чи получили. Вчера послав додаточок до Кобзарських співів, а сегодньа шче один посилају.

Помістіть Ви Бодьанського варјант „Дворьанськоїі жони“ коло Ломиковського, а другі пісні з Бод. де небудь в Вашім фолклорнім відділі. Виправив ја Вам шче пачку Кобзарів (јесть цікаві речі) і новиј, досить повниј варјант Кішки, та не посилају, — може шче јакиј додаток видеру з паперів, котрі тепер привожу в порьадок. А јіх у мене сила! Та добре, шчо јесть јакась робота, котру можна робити з переривами і навіть лежучи (простіть, шчо пишу карандашем, се ј јесть лежача робота), бо кашель не даје сидіти довго. Шчо у Вас нового? Јакі шанси Ваші на професуру?

Ваш *М. Др.*

Шче задержу пісні Б—ого.

N. 164. Лист до Богдана Кистяковського. 1/13 II, 95. София, ул. Денкоглу.

Дорогиј Богдане Александровичу.

Ваш лист, хоч змістом і дуже смутниј, врадував мене јак слово од Вас та шче ј з землі вільнішчоїі. Те, шчо росказујете Ви в початках, власне трагедіїі, смутнішчі од шибень, і жалко, шчо про јіх не печатајуть через те, шчо бојать сьа пошкодити мученикам. А мука тимчасом все росте. Виберіть кілька біографіј таких осіб, котрим би публичність не могла пошкодить, і виложіть точно ј подрібно, а ја постарајусь јіх пустити в англіјські газети.

А поки шчо про Ваше житьтьа в Берліні. Ја не бачу резону вписуватись Вам у студенти до кінцьа семестру. Даремне гроші потратите, хиба лишень імматрикульујтесь, а лекціјї пишіть з будушчого семестру. Доти ж знајдете шчо робити: ходіть в музеји та в театри. Але перше всего знајдіть собі иншу квартиру. В Берліні јесть багато хат і з двіјними вікнами і з печами, і не дорого. Ви певно наскочили на Schlafkabinet, котриј мусить нагріватись з сусідньоїі хати і де німець спить під бебехом і в колпаці. А Ви писати хочете!

Може Вам придасть сьа протекціја професора Шімана (остзејець, редактор Russische Denkwürdigkeiten), то звістіть мене; ја јему напишу про Вас, а Ви до јего підете.

Ја за Ваш берлінськиј побит трохи бојусь. В Берліні поліціја придираје сьа, а надто до руських. Досить буде, шчоб Ви пішли до соціальдемократів, познакомились, то вже ј чипльатимуть сьа та шче можуть вислати в Россіју. А досадно, бо Берлін все таки eine Weltstadt і там је

шчо побачити і наукового і політичного. Подумайте, чи не ліпше б Вам на перший раз пожити напр. в Мьюнхені?

Про те, буцім то ja на Вас „сержусь“ і т. и. Ви не вірно інформовані. В таких справах глупо „сердитись“, та j шаблони не в моїх звичаях. Мені тілько сказали, шчо Ви піймались в цілком польській справі, а ja на ділі бачив, jак польські кружки легковажать наші справи, хоч раді послуговатись нами, і думаjу, шчо економіja сил потребуje, шчоб наші ліпше не роскидались, бо jіх роботи ніхто не робитиме. (Це просто комічно: $^{9}/_{10}$ інтелігенції, шчо живе з нашого народу, розходить сьа по московських та польських кругах а там кажуть: у Украjінців мало робить сьа! Се слабий рух!)

Шчо до Вашого „марксізма“, то одкинувши моjу неохоту до всьаких партійних назв од імен особистих (Филипони, Федосіевцы, акулиновцы і т. п.), коли Ви стоjіте за важність або навіть перевагу городських льудей, то ja сам був такий „марксіст“, коли всі були народниками (див. моjу статьью про Шевченка в IV кн. Громади). Коли Ви додаjете, шчо тепер у Россіjі на селі не можна робити, то проти сего ja нічого не можу сказати. Ja тільки проти викльучности, проти того, шчо вчерашні „чернопередѣльцы“ сьогодні, jак Щедринский „помѣщикъ“, мольать сьа богу, шчоб „мужика истребити“. А в Галичині теж просто ми маjемо перед собоjу факт соціалістичноjі шльахетшчини, котра лаje Фр. і П—ка (основавших польську соц. пресу там!) реакціонерами лишень за те, шчо вони працьуjуть коло сельанина-русина. Ja вдержуjу своjіх прияателів од полемики з сим фактом, але вказуjу на него і раджу робити своje.

Не памjатаjучи тиjеjі фрази моjеjі в Народі, котру Ви згадуjете, ja не буду боронити jеjі тексту. А шчо до політ. программ, то ja тепер дльа

Россіjі кажу лишень одно: треба добиватись волі політичноjі. Але jакими власне способами? В се ja не пускаjусь, бо далеко стоjу од деталів житьа в Россіjі.'

Через те ja пишу в Народі дльа рос. читателів самі прінціпіальні речі, найбільше оборону прінціпів нашоjі громади од ізміни „дьадьків“, а переважно програмові речі, пишу, або писав дльа Галичини.

Вертаjучись до Вашого „марксізму“ ja скажу шче. Чув ja, шчо рос. марксісти звертаjуть увагу на робітників городських і jак на jедину, можливу в Россіjі „баррікадну“ силу. На скільки в Петербурзі можливі парижські, або навіть берлінські дні, jак 30 Jульа, 24 Февр., 18 Марцьа і т. и., котрі і на заході можливі були лишень дьакуjучи конфузу урьадів під напором інтеллігенціjі і навіть (у Франціjі) jавному спочутьтьу арміjі до революціjі, котру вона мусила всмирьати. В 1848 р. в Австріjі конфуза урьаду досить було дльа того, шчоб Метерніха повалили самі адвокати з студентами і без робітників. А шчо вспіли і робітники в Берлині, не кажу про Відень, коли урьад вийшов з конфузу і повів на революціjні столиці — арміjі?

Нарешті се все справи, про котрі можна шче буде розмовитись, в літі може і на словах, jак буду jіхати через Відень до моjіх парижських лікарів. Поки шчо поспішаjусь послати лист, шчоб звістити Вас, шчо Ваш ja получив.

Вам звиньатись за почерк нічого. Прекрасно все написано, а ось ja... Діктувати мені шче важче, ніж писати. Ja ж був 2 рази по 2—3 місьаці німий через паралізаціjу лівого голосника надавом од аневрізму аорти. Торік саме в сей час. А тепер кашльаjу через надав аорти на трахеjу. Учера не дописав Вам листу, бо перед тим ліг спати в 11 год. ночі, кашльав до 2, насилу

заснув за помічьчьу морфіну, та прокинувсь в 4 і кашльав без перерви, без сну до 10 год. перед обідом! Ось моје житьтьа! В такім роді 5-иј рік проживају. Се на свіј лад варто росіјських тьурем. А може ј не варто, бо все в антракти можна писати, а то ј в акти, шчоб не думати про хоробу.

Моjі дами і племінницьа моја, котра тут з Мају і буде до Јульа, Вам кланьајуть сьа. Фотографіју візьму в фотографа і Вам вишльу.

Ваш *М. Драг.*

N. 165. Лист до І. Ф. 13/25 Мају 95. Софіја.

Дорогиј Друже!

Не писав Вам і нікому, бо через болізнь, а шче більше може через ліки (м. и. tinctura belladonnae!) був слабиј так, шчо ні думати ні писати ні навіть читати не міг. Тепер ледви прихожу в себе головно через гарну погоду.

З поводу попереднього Вашого листу треба говорити про „Сон князя". Скажу коротко: не в тім діло, шчо в Вас наклін до романтизму, јак кажете, а не до реалізму. Поезіја завше реалістична при всіх напрьамках, а напр. англіјські основателі новішчого романтизму були вкупі і основателі новішчого реалізму. А в тім діло, шчо в Вас рутеншчина прибила ньух до реалізму і поезіјі правди. Треба ліки, м. и. дози француськоjі, англіјськоjі і россіјськоjі літератури доброjі школи. „Сон" мертвиј і ні до чого, а всего менше до р. житьтьа навіть староjі епохи. Коли тема јего је в фольклорі, так те нічого не показује — зајшла з Тібету або шчо, тај годі. У нас кньазів злодіјів і Гарунів Ар-Рашидів не було. І через те нічого ј не викрутиш із сеjі теми.

З „Камяною душею" по мојему шче гірше. Опришки шаблонні, жінка нејасна, всьа діја не розвита. На сцені через міміку та декораціјі може ј буде інтересно, а в читаньньу: по бороді текло, а в рот не попало.

Простіть різкість виразів: занадто ја слабиј, шчоб прибирати академічні.

Остатньа книжка Ж. і Сл. інтересна, та ја все таки трохи претендују за магазина, а надто за те, шчо јего видано сьурпризом, бо ја рахував на те, шчо в Москві зроблена буде дејака реклама Ж. і Слову з поводу Кобзарських документів, котрі дльа гелертерів росіјських најбільше інтересні з усего нашого фольклору. Наперед увідомльајте мене про сьурпризи. Статьтьа Остапа, котра зјіла Магадина, інтересна, тілько наголовок загальниј шче менше підходить, ніж инші частини. Се просто вривки про польськиј рух 1848 р., та шче зовсім не говорьать про те власне, шчо головне в темі всеjі роботи, тобто на скілько сеј рух висував обставини спријајучі чи ні руському відроджінньу, політичному, соціальному і національному, і јак характер јего обусловльував конечність руськоjі реакціjі і реакціјности.

Про Хартіjі скажу, шчо міј Бельгіјець писав, шчо він нарешті посила мені копіjі потрібних документів, та ја шчось не получају. Сподівајусь, шчо незабаром усі таки приjдуть і тоді ја вакаціјами спечу Вам Нідерльандські Хартіjі. Кобзарські матеріјали лежать у мене на далі готові. Можу в усьакиј час вислати.

Ја все таки не розберу, јак стојіть Ваша доцентура, коли не профессура, і при чому тут Колесса? Та не розберу, де власне сидить Колесса, чи ві Львові, чи в Чернівцьах? Шчо Вам трудно стати оффіціальним професором — се на перед можна було знати, але трудности прибавила занадто скора смерть Огон. Ви не вспіли

шче пустити корні јак доцент. Тепер на Вашім місці ја б узьав собі спеціальниј курсик в 1 год. на тиждень, такиј шчоб давав привід і до філософіјі науки, тај читав собі помалу, показуючи льудім,' шчо то наука, а шчо Огоновшчина, котроји чимало і в Колесси.

Те, шчо Ваші молоді марксисти хотьать фолклор істребити — характерне јак показ того, јак „нігільятину“ не сіјуть, а сама родить сьа в наших расахъ. „Въѣхалъ на бѣломъ конѣ въ уѣздное училище и упразднилъ науки“, јак один з градоначальників города Глупова. Характерно, шчо такі глупці не з того починајуть, шчоб своју працьу організувати, а шчоб чужих розбити. Та нехај би на Народ вони претензіјі мали, мовльав: јак нам украјінські гроші (хоч јім јіх ніхто не дасть, бо јіх ніхто не знаје) — — — [1])

---

[1]) Се був остатній лист Драгоманова до мене, що лишив ся недописаний на його бюрку, і якого копію передав мені д. М. Павлик. *І. Ф.*

ДОДАТОК.

І. Лист М. Драгоманова до Володимира Навроцького.

Флоренція, 10 Сентября 1872.

Шановний Добродію,

Посилаю Вам при цьому копії з доставшого ся мені аж у Неаполі (mirabile dictu!) маленького, але дуже цікавого збірничка казок і леґенд малоруських п. Миколая Мурашка (тепера учитель мальованння в одній з ґімназій у Киеві). Поки назбіраєтця ще кілька матеріалу такого ж роду, щоб видати цілу книжку, думаю, що було б добре напечатати їх у „Правді“, котора ж у свому новому виданню ще не подала нічого „з народніх уст“. Як що згодитесь напечатать, то добавте і примічанне, що надпишу на другім боці цього листочка.

Зять мій Косач писав мені недавно вже з Новград-волинска про свій побит у Львові з превеликим удовольствіем за для щирого привітання з боку Вашого і за для интересу тих фактів, которі хоть на літу а усе таки зобачив у Львові. Він же звістив мене, що вже надіслана стаття моя напечатана і що п. Сушкевича жде продовженння, — але дуже неясно, так що я не знаю, про яку йде річ, чі про ту, що була у Вістнику Европи, чі про ту літературну корреспонденцію з Украіни, котору послав я з Віареджіо. Пьятого ж випуску „Правди“ я не получив. Доси мені „Правду“ висилав по моій просьбі п. Бучин-

ский, але через те виходило замедлінне, которе на цей раз мабуть чі не більш як на дві неділлі розширилось. Для того прошу я Вас пришліть мені V-ту книжку „Правди“ як можна скоріш у Флоренцію, бо я виїду з неї через тиждень, а послідующій у свій час пошліть у Париж. Мені тим ще треба б швидче мати V книжку „Правди“, що я начав писати для С. П. Відомостей корреспонденцію про нові прояви літературні у Галичині. (NB. неладно, що досі не було обявлено у россійских газетах про виход Правди і кондиціі підписки — це вже гріх киевської громади!). Також прошу я Вас вислати і книжку п. Партицкого про Шевченка. Гроші як за Правду, так і за цю книжку переведу я на п. Бучинського, которий має добрість вести для мене агенцію книжного діла галицького.

Повернувшись з Віареджіо застав я вже у студії п. Забіли почти конченний у глині новий бюст Шевченка, на мое око ще ладніший, ніж той, що зроблен був для Ив. Ив. Білозерского. Я у Віареджіо намовив ся з п. Забілою, щоб він зробив бюст Шевченка у $^3/_4$ натури і у шапці и кожусі українському, так щоб він був характерніший і більш удобний для передвиги. Треба буде нам Киевлянам узятись одлити з цинку 20—30 примірників, що має коштувати, думаю, не більш, як 1000 франків. Я тільки не знаю, де лучше одливати, чі у Россіі, де окрім Петербурга мабуть не можна цього зробити, чі у Австрії. Напишіть мені будьте ласкаві, чі у Вас у Галичині де нема литейних заводів, де б можна було зробити таке діло, чі не знаете також і про Відень. Найбільш не рішив я, де зробити склад бюстів, де, значить, зоставити ту вічну форму, з которої можна б по потребі робити копії. А треба вибрати місто таке, щоб можна було доставляти і для України і для Галичини легко.

Ще напишіть мені, скілько б потрібно було примірників бюсту на первий раз для Галичини.

На цім зупинюсь писати до одвіту Вашого.
Ваш щирий покірник

М. Драгоманов.

З С. П. Відомостей бачу я, що у Петербурзі вийшли „Дѣтскія пѣсни на русскіе (великоруські) і малороссійскіе мотивы. А. Мамонтовой подъ редакціей професcора (консерваторіі) Чайковскаго. Цѣна 1 р. 25 коп. — Звістіть це у „Правді“, — та при случаі вилайте Киевлян, що нїхто не пришле бібліографії книг і видань, дотикающихся Украіни, що вийшли у Россіі у остатній рік. Ви обіцали перепечатать з „Кіевлянина“ статтю про Лисенка. От би до ладу було б, як би хоть той же Русов, що поставив головний матеріял для тієї статі, добавив хоть з поводу нового випуску пісень Лисенка також і про випуски украінських пісень виданних у Петербурзі А. Рубцем, проф. консерваторії (по 1 р. 50 коп. випуск) і про названне видання Мамонтової. Запросіть лиш Ви про це, як будете писати скоро до кого небудь у Киев, а я з свого боку докладаю маленьку шпильку, котору прошу напечатати у Правді у новинках.

Ще прошу звістіть мене, чі получили Ви, чі хто другий од Косача або п. Подолинского „Посмертныя сочиненія“ Герцена. Я прохав мого приятеля у Празі, п. Шорова, — которому зоставив деякі книги, вислати цю книгу п. Подолинскому для редакціі „Правди“ з такої мислі, що особливо в случаї недостачі беллетристичного матеріялу було б не без цікавости для Вашої публики, та й для украінськоі напечатати у Правді ті шматки з мемуарів Герцена, которі дотикаютця

польського повстання 1863 р, як М. Б(акунин), Colonel Липинский и т. д. — Окрім того я думав, що як познакомлінне з манерою россійскої літератури, котре начав п. Нечуй перекладом росказів Щедрина, було б теж не без цїкавости для Галичини, то приміри з писаній Герцена, одного з людей, которим усі у Россіи, не виключаючи Украïнців, мусять дьякувати за пропаганду чоловічних ідей і одного з лучших беллетристів у Россіи, могло буть не без цікавости. Для того, коли Ви напечатаєте де що з „Посмертних сочиненій", то мій совіт печатати цілком перевод, а не резюме тілько, — і добавити коротеньку біографію хоть по Supplement'y до Konversations-Lexicon-a Брокгауза новому, або по статті Althaus'a у Unsere Zeit кілька місяців назад. Думаю також, що для молодіжі Вашої могла б буть цікавою беллетристична стаття Герцена „Записки Доктора Крупова". Напишіть мені, що Ви про це думаєте, — я вистачу тоді Вам другі твори Герцена, окрім Посмертних.

II. Три листи до редакції „Друга".

Перший лист до редакції „Друга".

В студентськім органі львівської молодіжи „Другъ" за р. 1875 на стор. 265—270 було поміщене з підписом „Украïнець" „Письмо въ редакцію „Друга", що стало ся вихідною точкою дальших виступів Драгоманова в тій часописи. В тій редакція писала ось що: „Перед кількома недїлями надіслано нам з України отсе письмо, в якім полемізуєть ся зі статею „Новое направленіе украинской литературы", написаною Галичанином і поміщеною в 17 і 18 ч. „Друга" минулого року. Певні користи, яка випливає з чесної та об'єктивної виміни думок в таких важних справах як наші народні, дуже радо удїляємо місця в нашій газеті на таку переписку, доки вона вестиме ся в границях науки, та застерігаємо собі на будуче відповісти шан. автору на несправедливі уваги в отсій статті". І далї друга нотка заявляє, що „з огляду на наших читачів і на завдане нашого органа не поміщуємо листа в оріґіналї". Оріґінал був написаний російською мовою, і редакція вважала потрібним перелицювати її на свою рутенщину. Не важучись відтворити з тої версії автентичний російський текст листу Драгоманова, подаю його лист у своїм перекладї на нашу мову.

І. Ф.

З великим зацікавленьньем прочитав ja в Вашій часописі статтьу „Новое направленіе украинской литературы“. Статтьа в усьакім разі доказуje, шчо не зовсім пропали зусильльа тих Украjінців, котрі старали сьа усунути численні непорозуміньньа, опроворженньем клевет і брехень змjагчити роздвоjеньньe між галицькими партіjами і тим облегчити можність дружньоjі праці чесних і просвічених льудеj на користь руського народа. Задлья осьагненьньа тоjі самоjі мети ja зважив сьа написати Вам отсеj лист, а Ви, надіjусь, помістите joго на сторінках Вашого орґана, з увагами, jакі Вам подобаjуть сьа.

Д. Галичанин, автор названоjі вишче статті, побачив новиj напрьам украjінськоjі літератури в таких річах, jак брошурка „Выдумки Кіевлянина и польскихъ газетъ о малорусскомъ патріотизмѣ“ і статтьа в „Правді“ „Література россійська, великоруська, украïнська і галицька“, хоча сам далïˇ (стор. 415) мусів завважити, що „въ сущности оно и не новое, но сильнѣйше теперь проявляется“. Точнішче випадало б сказати: „але тепер стало відомим у Галичині“, де відома партіja находила дльа себе корисним запевньати, шчо украjінськиj літературниj і громадськиj рух, се видумка Польаків, ворожа Россіjі, Славjанщині і пагубна дльа руського відродженьньа в Галичині. Обмежуjусь тоjу пригадкоjу відомих усім і доси повторьуваних[1]) завин против украjінського руху j не буду запускати сьа в розбір того, на скілько деjакі украjінофіли галицькі зі свого боку були винуваті в тім, що подібні завини могли пустити коріньньа.

[1]) В листї 115: и до сихъ поръ не прекращающихся.

Дльа мене було приjемноjу новинноjу побачити в статьті Вашоjі ґазети дворазове признаньньe згоди з тоjу тезоjу, шчо „література на Украjіні не розвивала сьа пiд польським впливом“ і шчо перші завини проти неjі вийшли від польськоjі „помішчицькоjі“ партіjі (ст. 388 і 413). Та ja шче більше ніж Ваш співробітник зовсім не можу признати новим того напрьаму украjінськоjі літератури, jакиj він назвав новим. Новість тут показала сьа в тім, шчо украjінська література не лише не ворожа великоруській, але j не шкідлива в Россіjі, не противна змаганьньу Галичан війти в духовиj звjазок з нашоjу россійськоjу суспільністю. А тим часом такі думки висловльували сьа в Россіjі богато разів Украjінцьами, в тім числі Костомаровим і Кулішем, в „Основі“ jак і в „Русской Бесѣдѣ“ („Епілоґ до Чорноjі Ради“) і в Галичині д. Русином у листі до д. Стебельського в часі спору Куліша j Головацкого в р. 1867. Природно, шчо ріжні Украjінці, держачись висше вказаних думок, не однаково думаjуть про ступінь самостійности малоруськоjі літератури в теперішнім і будушчім. Скажу Вам, шчо j тепер многі Украjінці і навіть Великоруси думаjуть, шчо розміри, зазначені дльа малоруськоjі літератури в київській брошурці „Выдумки“ і в статьтьох Украjінцьа в „Правдї“ занадто тісні j тепер, а особливо здібні розширити сьа в будушчому. Та се jім зовсім не вадить не мати ані тіни тих антівеликоруських та антіросійських змагань, jакі приписуjуть jім галицькі та немногі наші інсінуатори.

Даремно д. Галичанин не зовсім довірьаje шчирости зajав того „нового (дльа нього) напрьаму в украjінській літературі“ і бачить в них тільки бажаннье спинити „крики“ та „обвинуваченьньа“. „Крики“ та „обвинуваченьньа“ против украjінськоjі літератури тепер утратили майже

весь кредит у Россіїі, а у крашчих льудиј вони ніколи ј не мали кредиту, јак се можна бачити з тоји уваги, јаку Тургеневи, Полонскі, Плешчејеви, Доброльубови, Пипіни і т. и. звертали на Шевченка, М. Вовчка і ин. А до того тепер зовсім не пора твердити, шчо перші завини против украјінофільства јак против хлопоманіїі вијшли від польських панів, бо тепер у Россіїі в ходу дворьанско-консерватівниј напрьам, при котрім польські пани на ново починајуть набирати впливу.

Нешчирість і тајемні ціли бачить Ваш співробітник у тім, шчо льуди „новаго направленія мимовольно може опустятъ слово, що и поэзія и белетристика на малорусскомъ языцѣ може безъ вреда для государства розвивати ся". Мимовільно! Та чи можна ж було б і говорити про јакиј будь напрьам в украјінськіј літературі, јак би заперечено поезіју та беллетристику, јакіј не перечать навіть і Великоруси? Запитајте вчених льудеј у Россіїі, чи крашче б було, јак би ніколи не було Квітки, Шевченка, Вовчка, Сторожснка, Нечуја і т. и.? Чи годьать ся вони відректи ся тих письменників? Та ј Ваш „Другъ" чи відрікаеть ся јіх? Такоји дурниці, шчо буцім то великоруська мова ріжнить ся від малоруськоји лише вимовоју, шчо, значить, досить Островского та Некрасова, а Шевченка і Вовчка не треба, або шчо вживаньнье малоруського јазика в письмі, се ганебне мужицтво і шчо досить Онѣгина і Рудина, а не треба Оксани або Панаса Крутьа, в Россіїі ніхто не говорив, принајмні із людиј хоч троха освічених. І так коли ј Ваш співробітник не заперечује педагогічноји, народноји, або јак він говорить троха по шльахетськи, „простонародноји" малоруськоји літератури, коли не годить ся перечити і поезіїі ј беллетристики на малоруськім јазиці, то ось Вам уже ј не малиј терен дльа малоруськоји літератури! А далі шчо? Про се можна сперечати ся, але сперечати ся чесно, без інсінуаціј, за јакі так часто хапајуть ся публіцисти Вашоји староји партіїі (і чим вони сильно підкопујуть поважаньнье до Галичини в Россіїі і від јаких не чужа ј Ваша молода або украјінська партіја). А в тім на моју думку крашче не сперечати ся, а заньати ся спільноју роботоју в безспорному напрьамі: просвітоју народа, јого мовоју, зближеньньем висших верстов з народом між иншим і при помочи літератури про народ і народньоју мовоју. Розвјазку ж дальшого питаньнья про розмір малоруськоји літератури полишити житьтьу. У нас у Россіїі більше або менше так діјеть ся. У нас јесть і розвивајеть ся украјінська література — хоча склад житьтьевих умов (і певно не сам страх цензурниј) доводить до того, шчо Костомаров і Куліш пишуть своји монографіїі јазиком у нас de facto общчеруським. Та певно, јак би Костомаров видав своjого Богдана Хмельницького по малоруськи, то здоровомисльачі льуди погльанули б лише на те, чи досить живоју, чистоју і народноју мовою він написаниј, а Великоруси або постарали ся б підучити ся, шчоб читати јого в оріґіналі, або переклали б јого, јак се ј робльать одно ј друге з Шевченком і Вовчком.

У Вас у Галичині пробували говорити, шчо „малорусскому вопросу не быть", шчо „въ одинъ день можно научить ся малоруссину по великорусски", пробували осуджувати всьаку ріжнообразність у руськіј літературі јак видумку ворогів Руси. Та скажіть на сумліннья, Ви, шчо тепер наочно можете зрівньати прим. „Слово" або „Друга" з „Вѣстникомъ Европы", чи Ви не пишете јазиком, або крашче сказати јазиками окремими від того, јакиј Ви називајете „русскимъ"

або „литературнымъ“? А кождий Українець викаже Вам у Ваших виданьньах крім признаків малоруських і галицьких ще безодньу германізмів і польонізмів і докаже Вам, шчо як би Ви писали більше і по (народно-) галицькому і по українському, то вийшло би більше і по „русски“ і навіть більше по „великорусски“, ніж тепер. Коли хочете, ja беру сьа дати Вам цілий аркуш прикладів. Ви говорите про один язик Гоголя, Пушкіна і Тургенева, а на який язик Ви перекладаєте Гоголя (Вій) або Тургенева, останнього навіть із німецького (Шес)? І так volens-nolens Ви будуєте віддільну від нашої руської літератури, о много дальшу від неї, ніж українська.

А тимчасом Вашому співробітникови видаєть сьа дивною і обидною моя думка, шчо через малоруську літературу (точнішче слід би було сказати: через малоруських письменників, через малоруський культурний рух загалом) Галичани природнішче можуть вийти в органічний звязок з нашою общеруською культурою.

Чиж не Енеіда Котльаревського і не „Украинскія Пѣсни“ Максимовича оживили Ваших Шашкевича, Головацких, Устіяновича і инш.? Чиж не видно вплиру Шевченка, Костомарова, Куліша, „Основи“ не тілько в „Вечерницях“, „Меті“ і т. п., але j на „Слові“ 1861—1864 рр.? Чиж одинокий Ваш талановитий поет і беллетрист, одинокий, котрого може читати Россія, Федькович (від перших літ) не jшов у крашчих своїх творах просто тою самою дорогою, шчо j українські письменники? Та гльаньте на Вашого „Друга“! Чиж мало місцьа займають там перерібки з Стороженка, Костомарова, а в критичних статьтьах і виписки (не без перекручувань) із многогрішного Українцьа, якого недавно „Слово“ шанувало іменем бакунінсько-польського аґента в Київі? Додам, шчо крім того найбільше запозик

зробив „Другъ“ із журнала, шчо найсимпатичнішче відносить сьа до українофільства, котрий тепер і найбільше розповсьудженій журнал у Россіі — із „Вѣстника Европы“.

Ніхто ніколи не думав намовльати Галичан до того, шчоб вони виключно годували сьа лише українською літературою. Найкрайнійші українофіли богато разів заявльали устно і письменно, шчо нехай уже Галичани пишуть просто по „русски“, як „Вѣстникъ Европы“ або „Московскія Вѣдомости“, тілько не по „рутенски“ як „Слово“. Тим більше врадуєть сьа всьакий Українець бачучи, шчо представники дійсної русскої літератури, Гоголь, Тургенев, Костомаров, Бjелінскиj, Пипін і ин. починаjуть безпосередно доходити до Галичини. Особливо втішить сьа тим здоровомисльачий українофіл. Мабуть ми всі, россійські українофіли, перejшли ту школу — вивчились на памjать Гоголя, Тургенева, прочитали з захватом Бjелінского, Костомарова, і не лише не перестали бути українофілами, а вкріпили сьа в своjім українофільстві, а инші дійшли j до Шевченка від Тургенева j Некрасова (jе в нас і такі, шчо прийшли від Руссо і Віктора Гіго!). Те саме буде зі шчирішчими та догадливішчими із Вас. Перejшовши jак належить сьа нашу великоруську літературу вони непремінно діjдуть до хлопоманіjі, а хлопоманіjа на малоруському ґрунті, се j jесть українофільство.

Тим більше се повинно стати сьа, шчо нijака сила річиj не спинить вплиру на Вас галицького народного ґрунту і традиціj, а сей ґрунт і традиціj мають найближших своjаків на Україні. Хоч jак не відхрещуj сьа, а тепер від хлопської галицько-української мови не втечеш живучи в Галичині. Говоріть шчо хочете, а Ви j Ваші діти будете слухати казок і пісень українських. У Ваших політично-національних супереках з По-

льаками доведеть сьа частійше згадувати Украйінцьа Хмельницького, ніж Івана III Московського. Вам цікавійшиј буде Костомаров, ніж Соловйов, Шевченко, ніж Некрасов; у самого Гоголя Ви швидше кинетесь на „Вечери на хуторі“, „Тараса Бульбу“, „Віја“, ніж на „Ревізора“ та „Мертві душі“, хоч останні ј вишчі в артистичнім погльаді. А сукупність усіх тих природних симпатій і називаєть сьа украйінофільством. Підривати ті симпатиї в Галичині — хиба се не значить підривати коріньньа народного руського відродженьньа?

Все те гарне, — скажете Ви, — але хвонетика, але Кулішівка! Ей, та годі з тим! Чиж ми розкольники, шчоб толкувати про букви? В Россіїі принаймні в 1856 р. нїхто не думав плакати на ту Кулішівку, а опісьла коли ј поплакали два-три з голосу Галичан, то ј вони швидко заспокоілись. Чиж тепер такі часи, аби розходити сьа задльа таких дрібниць?

Другий лист до редакциї „Друга“.

Він попереджений ось якою редакційною увагою, яку подаю тут у перекладї з редакційної „рутенщини“:

„Ще три місяцї тому одержали ми лист від д. М. Драгоманова, одного з „русских знаменитих“ ученых із Київа, що від кількох лїт дуже пильно слїдить за літературним і суспільним рухом у Галичинї. Подаємо тут нашим читачам сей лист по пертрактаціях з автором у оріґіналї і без нїякої зміни. Думки висловлені в ньому, хоч може декуди занадто гострі, та про те до тої міри варті близшого розгляду й уваги, що ми поручаємо його нашій публиці, а особливо нашим молодим письменникам, із яких може не один в тепе-

рішній переходовій порі нашого письменства не знає, на яку дорогу ступити і куди простувати, щоб його праця не була марна, щоб і він бодай своєю щирою охотою причинив ся до здїсненя великої житевої думки: реальної просвіти і піднесеня нашого народа. Ми не вагаємо ся навести й острий суд д. автора про наші часописи загалом і про „Друга“ особливо, бо знаємо, що тілько тодї, коли хтось инший виткне нам наші хиби, зможемо направити їх. Що правда, годї нам безумовно згодити ся на всї авторові думки, бо він, хоч і пильно слїдить за нашим розвоєм, усеж таки слїдить за ним із далека і не може знати тих тисячних менших і більших перепон, з якими мусить бороти ся видавництво літературної часописи у нас. Попробуємо відповісти д. Д—ву на його закиди і коли не зовсїм оправдати ся, то бодай досить вияснити, чому ми в такім а такім разї поступали так а не инакше.

Ред. „Друга“.

Украинщина или Рутенщина?

Я только теперь могу взяться за перо, чтобъ отвѣчать на Ваши замѣчанья на письмо мое, помѣщенное въ 11. числѣ „Друга“ г. 1875. Дѣлаю это въ расчетѣ на то, что Вы не забыли Вашихъ словъ, помѣщенныхъ въ примѣчаніи къ моему письму, — о пользѣ „честной и объективной вымѣны гадокъ“. „Отповѣдь“ въ 12. ч. показываетъ, что Вы не совсѣмъ твердо помните эти слова. Что въ самомъ дѣлѣ пользы для уясненія дѣла въ такихъ выходкахъ, какъ „апостольскій подвигъ“, „на видъ по пріятельски“, въ этихъ намекахъ на какихъ то „корифеевъ, которыи публично и тайкомъ ôтчинѣ нашой чимъ скорше послѣдній хотѣлибы задати ударъ“. Прилично ли въ „объективномъ“ литературномъ спорѣ упо-

треблять такія слова, какъ „дурницй“? Честно ли наконецъ увѣрять, что въ сборникѣ пѣсень Антоновича и Драгоманова „признаки галицкой рѣчи пильно затираются“, — тогда какъ незначительныя уклоненія отъ галицкой фонетики въ этомъ сборникѣ произошли отъ того, что правописи, которыми галичане записываютъ свои народныя пѣсни, маскируютъ звуки до невозможности возстановить послѣдовательно ихъ настоящій характеръ.[1]) Отвѣты на эти вопросы предоставлю другимъ. Самъ я не считаю нужнымъ говорить объ этомъ много. Нѣтъ надобности много говорить и объ упрекахъ въ томъ, что „украинцы вмѣшиваются въ галицкія дѣла“, особенно о ссылкѣ Вашей на мою статью „Литературное движеніе въ Галиціи“, гдѣ будто бы „съ прихвалками

[1]) Это и разъяснено въ предисловіи къ II-му тому, а рецензентъ „Друга“, говоря объ этомъ томѣ, не привелъ объективно настоящихъ словъ издателей и все таки говоритъ о „старанномъ затираніи галицкой рѣчи“ и „накручованіи на украински“. Да и вообще можно ли судить о трудѣ, имѣющемъ историческую цѣль, только на основаніи опечатокъ, какъ это дѣлаетъ „Другъ“? Что все это, какъ не пріемы спора, вынесенные изъ семинаріи и укрѣпленные примѣромъ „честныхъ и объективныхъ“ вѣнскихъ и польскихъ газетъ? Впрочемъ, судя по иному, можно подумать, что многія искаженія чужихъ мыслей дѣлаются въ галицкихъ журналахъ просто по непониманіи литературнаго языка въ Россіи. Такъ напр. въ замѣткѣ „Друга“ о II. томѣ „Ист. П. Малор. народа“ говорится: гг. издатели полагаютъ, — думы о Хмельницкомъ, о Барабашѣ и другихъ чисто козацкого похоженя и представляютъ только интересы козацкіи и религійныи“. А въ предисловіи издателей сказано совсѣмъ не то: „Думы, по всей вѣроятности, обязаны первоначально своимъ происхожденіемъ козакамъ, но думы временъ Хмельницкаго приняли сильно крестьянскій характеръ Въ сферѣ чисто козацкихъ да религіозныхъ интересовъ вращаются только думы о Хмельницкомъ и Барабашѣ, о походѣ въ Молдавію да о смерти Хм—каго. Въ остальныхъ выступаютъ на видъ общенародные соціально-экономическіе интересы, къ которымъ привязаны національные (слабѣе) и религіозные (сильнѣе)“.

порицаются даже усилія О. Наумовича, которому вже галицкі Украинцы давно признали заслуги, и которому тяжко абы где хто на Украинѣ выровналъ“. Неужели въ самомъ дѣрѣ идолопоклонническое кажденіе обязательно для писателя, стоящаго въ сторонѣ отъ всѣхъ галицкихъ кружковъ и партій и критически относящагося ко всѣмъ имъ? Неужели таки всѣмъ намъ, „россіянамъ“ такъ и повѣрить г. Наумовичу, а не глазамъ нашимъ, даже когда онъ увѣряетъ, что „въ Россіи нѣтъ курныхъ избъ и что чѣмъ ближе къ Москвѣ, тѣмъ хаты краще?“ Статья „Вѣстника Европы“ признаетъ совершенно искренно энергію и таланты г. Наумовича, только указываетъ и его ошибки, а главное неясность его политическихъ и литературныхъ идей. И развѣ въ самомъ дѣлѣ университетская молодежь въ 1875 году не должна бы пойти дальше хотя бы и почтеннаго, но все таки „стараго вѣка“ человѣка? Теперь, ознакомившись съ Галичиною, мы скажемъ больше, чѣмъ сказано въ „Вѣстникѣ Европы“ въ 1873 году. Мы скажемъ, что во всей дѣятельности г. Наумовича кромѣ формальной пользы (пріученія народа къ книгѣ, библіотекамъ и пр.), реально полезны только его работы объ улучшеніи хозяйства народнаго, — хотя и тутъ идилически-церковное пристрастіе его къ отжившему повсюду вѣкъ свой пчеловодству крайне странно; большая же часть его писаній, какъ и изданія „Просвѣты“ (кромѣ одного — о лихвѣ) приносятъ весьма условную пользу, а то и прямо вредны. „Другъ“ напр. расхвалилъ „Золотую Книжочку“. Но подумайте, не пора ли найти что нибудь другое сказать народу, кромѣ того, что онъ пьяница да лѣнтяй? Не намъ бы, литераторамъ, чиновникамъ, священникамъ, которые пролеживаемъ больше времени, и выбрасываемъ больше легко заработанныхъ денегъ, чѣмъ народъ, уко-

рять народъ въ лѣности и пьянствѣ! Подумали-бъ мы лучше о томъ, отъ чего народъ пьетъ, да чѣмъ ему замѣнить корчму, — а о томъ, что хлопы лежебоки да пьяницы, довольно говорятъ и шляхтичи! Кормить же народъ сказочками, чудотворными легендами да кислосладкими моральными сентенціями, или соблазнять народъ карьерой совѣтника in spe, или дѣлать изъ ничтожнаго Качковскаго какого то новаго святаго, — право, это значитъ вредить ему, а не просвѣщать его. Объ этомъ всемъ естественно было бы поразмышлять молодежи, а не ограничивать ся только пѣніемъ акаѳистовъ хотя бы и заслуженнымъ людямъ, а иногда и тѣмъ, чья заслуги еще весьма сомнительны и кто смотритъ на патріотизмъ и политическую карьеру, какъ на дойную корову...

Вы скажете опять: Украинцы вмѣшиваются въ наши дѣла и хотятъ произвести новыя раздѣленія между нами. Я рѣшительно не понимаю, что значитъ: „Украинцы мѣшаются въ наши дѣла и произвели у насъ партіи“. Хотите Вы запретить Украинцамъ писать о галицкихъ дѣлахъ, когда нельзя запретить на пр. Галичанамъ даже писать ложные доносы прямо на лица изъ Украинцевъ? Въ XIX в. всѣ вмѣшиваются въ чужія дѣла, — на то и печать существуетъ. Кромѣ того люди издавна уже производятъ вліяніе на дѣла другихъ, вовсе даже о томъ не заботясь.

Такъ Французы произвели вліяніе на Россію въ XVIII в. и поссорили Сумарокова, Новикова и др. съ московскими архіереями и помѣщиками. Такъ Англичане и Нѣмцы произвели раздѣленіе между нашими литераторами, породивъ романтиковъ, которые стали на ножи съ классиками, успѣвшими уже помириться со старпною и церковно-славянщиною въ литературѣ. Такъ и Украинцы прежде всего мимоволи оказывали

и оказываютъ вліяніе на Ваши дѣла: Котляревскій и Максимовичъ повліяли на М. Шашкевича и поссорили его съ Лозинскимъ и ему подобными грамотѣями; позже, когда у Васъ узнали о Шевченкѣ и Маркѣ Вовчкѣ, то естественно отдали имъ предпочтеніе передъ домашними виршеписцами, — и если о чемъ надо жалѣть, такъ это о томъ, что вліяніе „украинское“ на Вашихъ soi-disant украинофиловъ оказывается до сихъ поръ слабо до того, что они все еще могутъ наполнять „Правду“ безсодержательными виршами, или русскими повѣстями, передѣланными съ нѣмецкаго (!!), и допустили до паденія такой талантъ, какъ Федьковичъ, который обѣщалъ изъ себя основателя реальной народной беллетристики въ Галичинѣ. Гдѣ Вы видѣли литературу безъ посторонннхъ вліяній, безъ партій? Ихъ еще мало у Васъ: Вашимъ украинофиламъ предстоитъ еще раздѣленіе и, можетъ быть, не одно, пока изъ нихъ выдѣлится дѣйствительно свѣжая народная партія, которая будетъ въ гармоніи съ лучшими идеями украинскаго литературнаго и общественнаго движенія. Вашей партіи предстоитъ тоже самое, а прежде всего выдѣленіе искренней, народолюбивой, европейски просвѣщенной молодежи изъ разнокалиберной массы такъ называемой „русской“, или „старой“, или „твердой“ партіи, какъ хотите, зовите, которой вожди и знамена пахнутъ гнилью семинарій, консисторій и канцелярій. И это случится какъ вслѣдствіе внутренняго процесса, такъ и не безъ вліяній и съ Запада и съ Востока, отъ родныхъ Вамъ Украины и остальной Россіи.

Мы подошли къ главному предмету настоящаго письма.

„Дайте намъ спокой съ украинщиною и съ великорутенщиною“, восклицаете Вы въ 12 Нр. Я не понимаю только, зачѣмъ же Вы въ 17 Нр.

сердитесь на „Кіевскій Телеграфъ“ за то, что онъ заявилъ по Вашимъ словамъ, что Вы вовсе не „русской“ партіи, какъ толкуютъ постоянно Ваши друзья и покровители, а „австро-рутенской?“ Зачѣмъ поднимать шумъ изъ за того, откуда К. Т. взялъ Ваши слова, изъ „Друга“ ли прямо или изъ „Правды“, если все равно онъ передалъ ихъ вѣрно, если въ 17 Нр. Вы еще разъ говорите: „на сто разовъ заклинаемый (?) Австро-рутенизмъ скажемъ, що то только едино здорова и можлива партія у насъ, до котрои по малу у насъ всѣ теперь клонятся; ани общерусизмъ ани украинизмъ не може мати у насъ теперь реальнои подставы?“

Если я въ письмѣ своемъ говорилъ о томъ, что если бъ Галичане писали больше по народному, по украинскому, то ихъ писанія были бы больше русскія, были бы ближе и къ великорусскому, если я ударялъ на то, что черезъ украинское литературное движеніе Галичане могутъ всего естественнѣе войти въ общеніе съ Россіей, то между прочимъ потому, что въ тѣхъ литературныхъ кругахъ, съ которыми „Другъ“ находится въ пріятельско-союзническихъ отношеніяхъ, такъ много говорено было противъ украинизма съ точки зрѣнія общерусскости, что самъ „Другъ“ напримѣръ противополагаетъ языкъ „литературный“, „общерусскій“ украинскому.

Говоря объ общеніи съ Россіей, я имѣлъ въ виду общеніе нравственное, а не политическое присоединеніе, не потому конечно, чтобъ я питалъ суевѣрное уваженіе къ границамъ политическимъ, проведеннымъ въ то время, когда народовъ о нихъ не спрашивали, а потому, что чисто политическіе вопросы считаю въ настоящее время третьестепенными. Но если Вы читаете въ нашихъ петербургскихъ, московскихъ и даже кіевскихъ газетахъ корреспонденціи Галичанъ, или

напр. писанія г. Головацкаго, напр. недавно разобранный у Васъ указатель галицкой церковнопечатной литературы, то для Васъ не можетъ быть тайною, что многіе Галичане выражаютъ даже желаніе, чтобъ и страна политически присоединилась къ Россіи.

Теперь же, уже не отъ имени того или другого лица, а отъ имени Редакціи Вы говорите, что Вамъ вовсе не много залежитъ на Россіи, что Вы совсѣмъ не оглядаетесь на „Россію“, что Вы имѣете „свой языкъ“, отдѣльный даже и отъ украинскаго, а не только отъ великорусскаго. Вы обращаете вниманіе „каждого, что галицкій языкъ много сотъ лѣтъ уже розвивается разомъ съ польскимъ“, что у Васъ „долшій часъ учили тако-жь по нѣмецки, а тіи, що нынѣ пишутъ, получили свое образованье майже цѣлкомъ на языцѣ нѣмецкомъ або польскомъ. Ктожь може заперечити у насъ вліяніе тыхъ двохъ языковъ на языкъ русскій? Мы беремъ такожь взглядъ на исторію нашего языка отъ принятія нами христіянства, а тымъ самымъ и на языкъ церковный, съ которымъ нашъ народъ за надто тѣсно связаный, слѣдовательно у насъ языкъ муситъ быти по части иный, якъ украинскій, где переважно вилывъ великорусскій, — а межи старшимъ и новшимъ періодомъ литературы хинскій муръ“.

Все это очень важныя признанія, — и Вы конечно должны быть рады, если имъ придаете возможно большое распространеніе. Нужно, чтобъ впередъ и у Васъ и у насъ, на Украинѣ и въ Великоруси не было тѣхъ недоразумѣній, какіи были прежде относительно стремленія Вашей партіи, о которой всѣ думали, со словъ самыхъ же Галичанъ, что она имѣетъ въ виду слитіе Вашей литературы съ русско-великорусскою. А теперь оказывается, что Вы потому чувствуете невоз-

можность писать по украински, что украинскій языкъ подвергся вліянію великорусскому, а вашъ — польскому, нѣмецкому и церковному, т. е. не русскимъ. Для тѣхъ, кто какъ я, больше десяти лѣтъ слѣдитъ за галицкой литературой, нѣтъ ничего удивительнаго и новаго въ этомъ признаніи, кромѣ самаго факта признанія. Совершенно тоже, что теперь сказано въ „Другѣ“ о характерѣ Вашего литературнаго языка, о его рутенизмѣ, я говорилъ въ „Вѣстникѣ Европы“, въ Петербургскихъ Вѣдомостяхъ, Недѣлѣ, Правдѣ, Кіевскомъ Телеграфѣ, — и за это получилъ прозвище „бакунинско-польскаго агента“, извѣстнаго своей злонамѣренностію и т. п. А я только констатировалъ факты, подтверждая свои выводы выписками изъ галицкихъ будто бы общерусскихъ изданій, разбирая каждое русское и нерусское слово.

Но между тѣмъ, что я говорилъ, и Вашимъ признаніемъ есть и значительная разница: я указывалъ фактъ, рутенизмъ Вашей литературы (NB. обѣихъ партій), но считалъ его болѣзнью, исторической, застарѣлой, но все таки болѣзнью, и тѣмъ болѣе трудной, чѣмъ она старѣе. Вы считаете эту болѣзнь нормальнымъ фактомъ и говоря: „дайте намъ спокой съ украинщиною и великорущиною“, намѣрены не лечить ее, а еще укрѣплять. А я именно и рекомендовалъ особенно „украинщину“, какъ одно изъ лекарствъ противъ худосочія рутенскаго.

Отвергая мое лекарство, Вы не обратили вниманія на самое важное въ моихъ словахъ. У меня оказано: „если-бъ Вы писали по народногалицки и по украински, то вышло бы и больше по „русски“ и даже по великорусски, нежели теперь“. Такимъ образомъ говоря: „дайте спокой съ украинщиною и великорущиною“, Вы сказали вмѣстѣ съ тѣмъ: „дайте спокой и съ народногалицкимъ языкомъ“ (Любопытно узнать, какъ

соглашаете Вы свое восклицаніе въ 12 N. съ возгласомъ въ 13 N.: „будьте проповѣдниками великого евангелія Шевченкового?“) Что-жъ у Васъ осталось въ замѣнъ? Мѣшанина польско-нѣмецко-церковная! Такими фразами, какъ та, что будто украинцы навязываютъ свой языкъ галичанамъ, между тѣмъ какъ галичане не могутъ писать ни **зімою**, ни **тільки**, ни тѣмъ паче **мрія**, или **подія**, — нельзя замарать вопроса. Кто говоритъ такія фразы, тотъ не только не понимаетъ украинцевъ, но очевидно не понимаетъ самого себя.

Конечно, между діалектами малорусскаго языка или нарѣчія, какъ хотите, въ Россіи (украинско-новороссійскій, волынско-подольскій, полѣсскій) и въ Австріи (горскіе и подольскіе) есть различія, но такого классификатора, который бы признавалъ особый галицкій народный языкъ, особый отъ „украинскаго“, а тѣмъ болѣе отъ „малорусскаго“, на свѣтѣ еще не было, по крайней мѣрѣ между людьми сколько нибудь учеными, какъ нѣтъ такого, кто бы признавалъ отдѣльный владимирскій языкъ или даже нарѣчіе отъ „московскаго“. Нѣсколько особыхъ формъ, извѣстное количество словъ, изъ которыхъ совсѣмъ отличны и непонятны безъ перевода только слова техническія, большею частью заимствованныя, не составляютъ препятствія къ тому, чтобъ полтавецъ и гуцулъ понимали другъ друга, какъ люди, говорящіе однимъ языкомъ.

Въ литературѣ же принципомъ „украинщины“ вовсе не становится то, чтобъ галичане копировали мелкія особенности украинскаго діалекта и отрекались отъ своихъ, а только то, чтобъ галичане писали по **своему**, по **народному**, а оно уже само собою выйдетъ въ главномъ и по украински. Если бъ паче чаянія и не вышло послѣдняго, то украинскіе „хлопомани“ будутъ удовле-

творены тѣмъ, что галичане пишутъ по своему, по **народному**. Тутъ нечего прятаться за фразу, что „по хлопски нельзя всего выразить“. Если мы не хотимъ отдѣлить образованные классы въ особую касту, а вмѣстѣ съ тѣмъ и осудить ихъ дѣятельность и литературу на мертвенность и отсутствіе оригинальности, то мы должны, елико возможно, стараться выражать наши мысли готовымъ языкомъ „хлоповъ“, а гдѣ не льзя, то словообразованія наши должны дѣлать въ духѣ народной рѣчи и какъ можно народу понятнѣе. (Дѣло не идетъ о чисто кабинетныхъ вещахъ, какъ сферическая тригонометрія и т. п.). Какъ видите, тутъ ставится вопросъ не объ одномъ только языкѣ, а о цѣломъ направленіи культуры и дѣятельности образованныхъ слоевъ. „Украинщина“ — это не только литература на народномъ языкѣ, т. е. языкѣ большинства, это передача ему результатовъ міровой цивилизаціи, преимущественное, если не всецѣлое посвященіе интеллигенціи, которая могла воспитаться только потому, что народъ работаетъ, обливаясь потомъ, на службу этому народу, нравственную, политическую, соціяльно-экономическую съ цѣлью удалить отъ народа невѣжество, безправіе, эксплуатацію. Что же такое рутенщина? Интересно было бы получить прямый и обстоятельный отвѣтъ на этотъ вопросъ.

Пока отвѣтомъ на этотъ вопросъ можетъ служить самъ „Другъ“ и его признанія и реклamы. Вы, правда, говорите, что „цѣлью Вашей газеты есть розбудити **народнее** чувство межи нашою молодежію“, — но спустя нѣсколько строкъ заявляете, „что намъ повинно ходити найбѣльше о тое, абы розбудити духа нашои публики до читаня свого письма и заохотити здѣбнѣйшихъ до писаня“, — и только „**где-инде** абы подати тем-

ному народови найпотребнѣйшіи вѣдомости, такъ политичныи, якъ науковыи“.

Вы говорите, что „средствомъ до того повиненъ служити такій языкъ, якій народъ нашъ найлѣпше розумѣе“. И тутъ же Вы начинаете защищать „**рутенскій**“ языкъ съ его польскими, нѣмецкими и церковными наслоеніями. Но вѣдь это не народный языкъ, а языкъ Вашей **публики** и ея литературы. **Народный** языкъ въ Галичинѣ, конечно, заимствовалъ извѣстное количество чужихъ словъ, но чистоты своей не утратилъ и **рутенскимъ** не сталъ. Очевидно, что при своемъ желаніи стоять на народной точкѣ зрѣнія, Вы на ней удержаться не можете, и заговоривъ о **народѣ**, — сей часъ сойдете на **іерейско-чиновническую публику**, которая Вамъ и представляется настоящимъ галицкимъ народомъ, какъ мѣшаный, рутенскій языкъ ея — народнымъ языкомъ. Очевидно Вы гораздо вѣрнѣе выразили свои понятія о задачахъ Вашего журнала, когда говорите, что Вы хотите дать Вашей публикѣ, особливо красавицамъ, „занятную“ лектуру!

Имѣя въ виду только давать „лектуру“ по вкусу уже готовой Вашей публикѣ, Вы отказываетесь вмѣстѣ съ тѣмъ и отъ того, чтобъ „давати лекціи старшимъ повагамъ“ и даже отъ того, чтобъ „слѣдити за ходомъ общественныхъ дѣлъ отечества, а тымъ меньше, щобъ подвергати ихъ суду хотяйбы и самой легкой и безсторонной критики“. Послѣднее представляетъ образъ кротости, по истинѣ единственный среди молодежи на земномъ шарѣ въ нашъ испорченный вѣкъ, когда есть даже „молодая Турція“ и „Японія“. Но въ общемъ приниженіе себя до готовой публики есть преобладающая черта галицкихъ литературныхъ органовъ, отъ которой хотѣли было отстать немногіе въ 1862—63 гг. А происходитъ это отъ того, что въ Галичинѣ не хотятъ знать

о народѣ и его нуждахъ, и не знаютъ или умышленно закрываютъ себѣ уши и очи на то передовое меньшинство, которое вотъ уже съ сотню лѣтъ работаетъ во всей Европѣ для освобожденія ума и воли народа отъ средневѣковаго рабства, — меньшинство, которое развило свѣжія народныя литературы для себя и для массъ народа. Цѣлью литературной работы въ Галичинѣ служитъ почти исключительно выработанная печальной исторіей рутенская публика, іереи, трепещущіе консисторіи, урядники, держащіеся за свои „посады“, давно позабывшіе свои семинарскія и университетскія тетрадки и не думающіе слѣдить за ходомъ европейской мысли, едва-едва поддерживающіе свой аппетитъ къ литературѣ польскими и нѣмецкими газетами и журналами въ кофейныхъ, да „красавицы“, въ которыхъ въ Галичинѣ, по нѣмецкому образцу, видятъ кухарокъ, или по шляхотско-польскому наложницъ и салонныхъ болтуній, „красавицы“, которыя не читали ничего кромѣ молитвенника да польскихъ „Розмаитосцей“. И литературныя идеи и вкусы этой публики становлятся законодателями Вашихъ литераторовъ!

Понятно, отъ чего такою ветошью несетъ отъ Вашихъ литературныхъ журналовъ, — отчего такъ много въ нихъ одописнаго пустозвонства, отчего такъ кукольны Ваши Сарафы и Натали, отчего у Васъ такъ въ ходу такія безобразія, какъ передѣлки нѣмецкихъ повѣстей въ русскія, отчего Ваши литераторы переводятъ такія пошлости, какъ „Вѣтка бозу“ и т. п., а не возьмутся за Диккенса, Ауэрбаха, Шпильгагена, Золя, Флобера, Эркманъ-Шартріяна, отчего изъ Тургенева Вы кинетесь прежде всего на „Собаку“, изъ Лермонтова на „Повѣсть безъ имени“, изъ В. Колинза на анекдотъ въ „шулернѣ“, отчего Ваши свѣдѣнія о Россіи такъ дѣтски-польско-нѣмецко-

наивны, что Вы въ состояніи были напечатать разказъ „Тайная рука“, гдѣ есть такія лица, какъ „графиня Новгорода“ и т. д. и т. д. Понятно, отчего Ваша смѣсь наполняется извѣстіями „о носѣ берлинскаго депутата“, а ученая часть схоластическими хріями, — а за два года у Васъ не было ни одной статьи о народѣ, его бытѣ, нуждѣ и горѣ, ни даже повѣсти изъ народной жизни, отчего у Васъ не была популяризована ни одна передовая европейская идея, научная, политическая, соціальная. Понятно, наконецъ, что Вамъ не только не противенъ мѣшаный австро-рутенскій языкъ, но Вы даже считаете его нормальнымъ явленіемъ, которое достойно дальнѣйшаго развитія, отчего въ Вашемъ журналѣ не видно даже того, что обыкновенно замѣчается во всѣхъ обществахъ, гдѣ если еще не доросли до пониманія, что **національное** возрожденіе пойдетъ всего успѣшнѣе при служеніи народу въ духѣ современной цивилизаціи, то все таки считаютъ необходимымъ изучать хоть форму народности, народный языкъ въ пословицахъ, пѣсняхъ и сказкахъ народныхъ. (Приводя примѣры я имѣю въ виду преимущественно „Другъ“ и ему подобные органы въ прошломъ и настоящемъ, но все сказанное въ доброй долѣ относится и къ „Правдѣ“ и ей подобнымъ).

Куда въ жизни ведетъ такая литература, объ этомъ можно судить по той политикѣ прислужничества, какой держутся галицкіе депутаты, а въ лучшемъ случаѣ къ такимъ картинамъ, какихъ я былъ свидѣтелемъ на псевдонародномъ митингѣ Общества Качковскаго въ Галичѣ, гдѣ въ центрѣ возсѣли „Отцы Руси и ихъ красавицы“, а народъ **поставленъ** былъ бордюромъ вокругъ, — гдѣ іереи вообразили себя настоящимъ народомъ, а ихъ ораторы по цѣлымъ часамъ занимали собраніе рѣчами на непонятномъ народу

языкѣ, о мелочныхъ и формальныхъ сюжетахъ, произнесенныхъ съ неестественной декламаціей, гдѣ народъ не услыхалъ ни одного живаго слова, а тѣмъ болѣе мысли. И между тѣмъ какъ полякъ, жидъ, нѣмецъ, венгръ налегаетъ все болѣе густой тучей на Вашъ народъ и народность, Вы, галицкая интеллигенція, думаете устроить какой то уніатскій Парагвай, какую то іерейско-чиновническую аристократію, какъ уже устроили австро рутенскій литературный языкъ! Не ужели же галицкая молодежь остановится на этомъ „рутенскомъ“ идеалѣ?

Украинецъ (М. Драгомановъ).

Третій лист Українця до редакції „Друга“.

На чолі його знов була ось яка редикційна увага, хоч писана вже значно „мякшою“ мовою, та все таки не на стілько чистою, щоб можна було репродукувати її без поправок. *І. Ф.*

„Сими днями одержали ми лист д. Драгоманова, в якім відповідно до нашого бажаня висловленого в „Отповѣди па Второе письмо“ розвиває ш. автор яснійше свої погляди на соціяльне житє в Галичині і покликає молодіж до студіованя того житя і ходу европейських ідей при горячім почутю народности. А що ми в тій основній думці годимо ся з автором, то не хотячи довше сперечати ся за деяні дрібниці сего його листа, прим. за його погляд на галицьке духовеньство, про яке ми висловили свою думку вже в „Отповѣди на второе письмо“, то містимо сей третій лист без дальшої відповіди, додаючи лише подекуди уваги в оборонї редакції. Зрештою просимо всіх тих із нашої публики, хто би не годив ся з деякими поглядами д. Драгоманова із становища теперішньої

европейської науки, себто з того самого становища, з якого дивить ся на галицькі відносини д. Драгоманов, відповісти, а ми таку відповідь радо помістимо в „Друзї“.

Редакція.

Кто присутствовалъ при спорахъ людей между собою, тотъ вѣроятно замѣчалъ, съ какого момента споръ перестаетъ быть полезенъ и даже интересенъ, именно съ того, когда спорящіе начинаютъ хвататься за слова противника, въ разныхъ случаяхъ сказанныя, склеивать ихъ вмѣстѣ съ цѣлью составить изъ нихъ какія то новыя, прежде не бывшія на сценѣ положенія, и поразить ихъ, — и будто бы противника, — всяческими изворотами; когда спорящіе гоняются за тѣмъ, чтобъ во что бы это ни стало показать „мое зъ верху!“ и т. п. Въ печатномъ спорѣ это бываетъ также часто, какъ и въ устномъ, — да еще на бѣду печатно спорящіе часто забываютъ, что читатель имѣетъ на плечахъ не пустую голову (вѣдь и спорятъ люди печатно собственно для этого читателя) и что потому нѣтъ надобности отвѣчать непремѣнно на каждое слово противника.

Помня все сказанное сейчасъ, я не стану ни по адвокатски спорить съ редакціей „Друга“, ни тянуть споръ слишкомъ долго: мое письмо въ N. 5 и отвѣтъ редакціи въ NN. 6, 7, 8 передъ читателемъ, — и онъ и самъ можетъ взвѣсить правду аргументаціи обѣихъ сторонъ. О старомъ, о чемъ до сихъ поръ было уже говорено, я скажу поэтому очень не много, — а остановлюсь нѣсколько больше на новомъ, на томъ, что сама редакція „Друга“ высказала въ своихъ отвѣтахъ, и при томъ особенно на такомъ, въ чемъ редакція, по ея словамъ, согласна со мною, или о чемъ она прямо приглашаетъ меня сказать свое мнѣніе.

Правду сказавши о „старомъ“ говорить дальше, послѣ нѣсколькихъ полупризнаній редакціи „Друга“, — было бы не совсѣмъ великодушно, — хотя отсутствіе прямодушныхъ признаній и не обязываетъ къ великодушію. Объясняя, почему „Собака“ появилась въ „Другѣ“ въ переводѣ съ нѣмецкаго, редакція открыла не только слабыя стороны организаціи изданія, вовсе не ручающіяся за единство системы и послѣдовательность идей, но еще и то, что въ генеральномъ штабѣ той литературной партіи, которую представляетъ „Другъ“, по временамъ господствуетъ логика совершенно самостоятельная: „Если трудно понять, почему могли когда либо „не позволить переводить съ великорусскаго на галицкій“ (?), то ужъ совсѣмъ не приберешь резона, почему въ такомъ случаѣ непремѣнно[1]) нужно было „переводить великорусскую повѣсть съ нѣмецкаго“, или „переводить нѣмецкія повѣсти, хотя бы и съ дѣтски-польско-нѣмецко-наивными свѣдѣніями о Россіи, но все таки изъ русской жизни“. При такомъ положеніи дѣлъ ужасно трудно теперешней редакціи защищать все, высказанное въ „Другѣ“ въ теченіе двухъ лѣтъ, какъ то она взялась почему то сдѣлать въ своемъ отвѣтѣ на мое письмо.

Правду сказавши и мнѣ ужасно трудно будетъ защитить все то, что я самъ писалъ въ теченіи четырехъ лѣтъ, если съ моими словами будутъ поступать такъ, какъ поступаетъ редакція

[1]) В відповіди (Ч. 8) не сказано „непремѣнно треба було переводити“, а просто „треба було переводити“, (коли очевидно мало ся поміщати із руського, іменно великорускього житя). А в тім за „самостоятельную логику и резонъ“ видавців попереднІх лїт ми не одвічаєм, нї не силували ся одвічати. Ми тілько коистатували факт, що бувало так а так: причин же того факта не подали, уважаючи зайвим їх теперь наводити. Занадто близький час, щоб можна обєктивну історію його написати. *Прим. Ред.*

„Друга“, т. е. вырывая слова въ одномъ мѣстѣ, переставляя ихъ въ другое съ другимъ смысломъ и т. п. При такомъ методѣ едвали не двѣ трети написаннаго будто бы противъ меня въ N. 6—8 „Друга“ совсѣмъ ко мнѣ не относится: въ одномъ мѣстѣ я напр. употреблялъ слова „простой народъ“ „простонародная литература“, какъ терминъ чужими высказанный, или какъ объяснительный, при чемъ говорилъ, что именно писать „простонародную литературу“ и есть дѣло самое почтенное, особенно на Украинѣ и въ Галичинѣ; въ другомъ я указывалъ на шляхетское презрѣніе другихъ къ „простому народу“, — а мнѣ говорятъ, что вѣдь и я шляхетскія слова употребляю. Или: я говорилъ, что Галичанамъ не слѣдуетъ спорить изъ за м е л о ч е й, — а меня упрекаютъ въ противорѣчіи съ этимъ, когда я говорю, что галицкая молодежь должна выдѣлить изъ себя партію съ чисто народными идеями[1]) и т. д. и т. д.

Но ужъ совсѣмъ невозможно спорить при такомъ методѣ: я говорю, что въ Галичинѣ журналы боятся критически отнестись къ своей готовой публикѣ, вести ее впередъ, вмѣсто того чтобъ принижаться къ ней, къ ея вкусамъ, понятіямъ, — а мнѣ отвѣчаютъ: чтожъ тутъ злого, что „Ластовка“ пишетъ для „готовыхъ дѣтей“. Всеконечно! не родить же ей новыхъ!

Вотъ почему спорить о высказанномъ мною прежде, защищать его я не буду, а только объясню два-три изъ болѣе существенныхъ положеній, прежде высказанныхъ, и скорѣе перейду къ новому и при томъ такому, что выска-

[1]) Противно! Ми не попрікали суперечністю, а хотїли вказати на факт, що дійсно починає видїляти ся у нас здорова народня партія, що ми самі хочемо її скріпити і віримо в її будучність. *Рвд.*

зываетъ теперешняя редакція „Друга“, которая сама за себе и отвѣчать будетъ, если захочетъ.

Я не понимаю, какую разницу основныхъ положеній можно усматривать между тѣмъ, что я писалъ о Галичинѣ въ „Вѣстникѣ Европы“ въ 1872 г.[1]) и тѣмъ, что говорится мною теперь, и что мною говорилось въ „Правдѣ“. Вопервыхъ нигдѣ я не „выхваляю“ украйнофиловъ, а особенно галицкихъ, — а много-много, если снималъ съ нихъ несправедливыя обвиненія въ родѣ того, что они польскіе наймиты, — обвиненія, которыя не оставались безъ послѣдствій и въ Россіи. Постоянный читатель галицкихъ газетъ или знающій вообще галицкія отношенія долженъ знать, чо и теперь еще въ Галичинѣ не совсѣмъ прошла необходимость въ противодѣйствіи самой первобытной клеветѣ и доносительству. А въ 1872 это было еще болѣе необходимо. Объяснять что либо не значить вовсе восхвалять, а особенно восхвалять исключительно, — и если я не восхвалялъ личностей украйнофиловъ галицкихъ, то не навязывалъ я исключительно даже и украйнофильской идеи вообще, ни исключительно украинской литературы ни въ Галичинѣ, ни даже въ Украйнѣ. Я говорилъ въ 1872 г. и теперь повторяю, что украинскія симпатіи, украинская литература есть самое близкое, самое родное для Галичины изъ всего, что выросло въ Россіи — и думаю, что противуположнаго доказать нельзя, какъ нельзя доказать, что изъ Калуги ближе

[1]) Мимоходомъ скажу, что почему то всѣ говорящіе объ этихъ статіяхъ имѣютъ ввиду только „Литературное движеніе въ Галичинѣ“ и не упоминаютъ о предидущихъ — „Русскіе въ Галичинѣ“, — и жалуясь на „злость“, „злую волю“, „дурници“ и т. п. не дѣлаютъ никакихъ фактическихъ поправокъ моихъ злыхъ и не злыхъ ошибокъ.

Прим. авт.

къ Коломыѣ, чѣмъ изъ Полтавы. Я говорилъ, что у спеціальной галицкой партіи, — (замѣтьте, я всегда говорилъ, что въ Галичинѣ три партіи, а Вы даже въ отвѣтѣ своемъ увѣряете, что я говорю о двухъ партіяхъ — общеруссахъ и украинцахъ, — когда я даже озаглавилъ свое письмо „Украинщина или рутенщина“[1]) — я говорилъ, что у рутенцевъ есть своя доля правды, а именно, что Галичина имѣетъ свои особенности, но все таки говорилъ и скажу, что „галицкой народности“ и „галицкаго языка“, отдѣльныхъ отъ украинскихъ я не вижу. Конечно, я говорю о народѣ и его языкѣ, — а не объ индивидуумахъ австро-бурсако-русской народности, дѣйствительно самостоятельной. И потому могу только пригласить Вамъ опредѣленно сказать: А) что Вы розумѣете, когда говорите (Другъ, Н. 7 стор. 111) въ Великоруси — великорусскій языкъ, на Украинѣ украинскій языкъ, въ Галичинѣ галицкій языкъ.[2])

[1]) Просимо тільки уважно прочитати в відповіди нашої 2-гий уступ на стор. 110; там ми цитували власні Ваші слова з „Правди“ і Вѣст. Евр. про 3-ю партію т. зв. у Вас рутенску? Партію ту рутенську ідентифікуйте із „общеруссами“, — ось іще в сім письмі кажете, що у нас „сбщеруссовъ“ нема. А ми чуючи у себе відмінні погляди тої третої партії, (називайте її „галицькою“, „рутенською“ або як хочете) боронили добрі її сторони та стараємо ся о сильнійше вироблене і проявлене тих її ідей. *Прим. Ред.*

[2]) Коли Вам д. Др. свобідно казати (в „Правді“), що в Росії суть три літератури в трех язиках: общеруська, великоруська-народна і українсько-руссько-народна, то чому-ж не свобідно нам повторити того і сказати, що в Вел. Руси вел.-рус.-народний, на Україні українсько-народний, а дальше: у нас в Галичині галицький народний язик, чи мова, діялект, — тим більше, що Ви самі признаєте у другім письмі, що український діялект має свої „мелкія особенности“, яких не слідує Галичанам „копировати“. А чейже ніхто не заперечить того, що галицький і український (властиво назви ті за вузькі) діялекти підходять під ширше поняте „малорусского“.

Я все считалъ и считаю оппозицію „украинству“ со стороны извѣстной партіи въ Галичинѣ или недоразумѣніемъ, каково оно со стороны т. наз. „общеруссовъ“, (которыхъ, какъ я показывалъ постоянно, собственно нѣтъ въ Галичинѣ), или оппозиціей старой, поповско-шляхетской школы противъ новой, свѣтско-народной, — въ родѣ какъ была въ Россіи оппозиція Шишковистовъ Карамзинистамъ и Пушкинистамъ. Вы уже называете многія проявленія этой оппозиціи „безглуздіемъ“. Скажите же прямо: Б) считаете ли вы своею и полезною вамъ украинскую литературу?

Изъ Вашого отвѣта по этому предмету я не могъ ничего понять. Разъ Вы говорите, что „не отрекаетесь отъ бесѣды Вашего народа“ (plebs), другой разъ говорите, что приглашая своихъ быть „апостолами евангелія Шевченка“, Вамъ „идетъ не о языкъ, а о идеи“. Но вѣдь Шевченко писалъ языкомъ и вашего plebs'а! Разъ Вы говорите: „Однакъ, ради Бога, вскажѣтъ намъ ту литературу украинску, зъ которои маемъ зачер-

То само собою розумієть ся; о тім і не спорили ми. Хотівши станути у нас на властивій точці, хотівши видїлити здорову партію з чисто-народними ідеями, слїдує нам опертись на тутешнім народї, заговорити про галицьке нарічє, про галицьку етнографію. Ми сильно переконані, що коли наші українофіли і наші общеруси (особливо ті послїдні) схотять застановити ся над тим, що всї їх усилування утворити въ Галичинї літературу на якім иньшім нарічію задля того на тепер в Галичинї річ дуже шкідлива, бо відриває увагу від народу тутешнього, на який налїтають, як каже д. Др., із всїх сторін експльоататори. Коли дальше схотять розважити наші люде і те, що при теперішніх наших обставинах і досить вялій працї около народу з кождим днем, з кождою майже годиною гине в нуждї тойже нарід, тратить почву в під ніг — кажемо, ми увірені, що всї і старі і молоді перейдуть в ту третю партію, як на дїлї до тепер уже многі перейшли. В тім дусї бували в „Друзї“ з 1875 кілька коротких споминок.
Прим. Ред.

пнути народовства, демократизму?“ — въ другой опять таки увѣряете, что „цѣлкомъ логично воскликнули: „будьте проповѣдниками великого евангелія Шевченкова!“ — Однакъ, ради Бога, скажите: на какомъ языкѣ писалъ Шевченко, и что такое можна „зачерпнуть“ изъ него, какъ не демократизмъ?

Я спокоенъ, что несмотря на остроуміе середины перваго столбца 111 стороны N. 7 „Друга“, никто не запоздрить меня въ томъ, чтобъ я и испанцамъ и туркамъ „украинщину“ навязывалъ, — ни даже, чтобъ я преувеличивалъ богатство и достоинства украинской литературы; но право не понимаю, какъ можно было написать слѣдующее: „де литература украинска..., котора бъ популяризовала европейскія идеи?“ Небольшая, но есть, хоть беллетристика да поэзія да популярныя брошюрки; [неужели же называть имена и заглавія? Извольте, назову: Котляревскій, Квитка, Шевченко, Костомаровъ, Кулишъ, М. Вовчокъ, Нечуй, Рудченко, Стороженко, — Розмова про небо, про земні сили, про холеру, про бідність и т. д. Я уже не говорю о полуукраинской литературѣ, т. е. этнографіи и исторіографіи, писанной украйнофилами по „общерусски“, которой бы они не писали, еслибъ не были украйнофилами; Максимовичъ, издатель малорусскихъ памятниковъ и лѣтописей, Бодянскій, Костомаровъ, Кулишъ и др. всѣ писали и по украински.[1]) Теперь и во Франціи и въ Англіи

[1]) Даруйте, д. Др., що ми після тих Ваших слів приневолені сказати то само, що Ви кажете о нашій відповіди: адвокатський рєвон! Чи взперечували ми коли значіне ось-що тілько прописаних Вами людий? Чи казали ми, що вони не причисляють ся домалоруської, значить нашої літератури? Ми казали тілько, що вся українська література за мала, за скупа, щоб ми могли тепер іще з неї богато „реально полезного“ для галиц. народа зачерпнути. Ви і самі признаєте, що вона

знаютъ про эту украинскую и украйнофильскую литературу, — неужели же Вы серьёзно спрашиваете, чтобъ я ее показалъ Вамъ, малорусинамъ, по Вашему же собственному сознанію! А если и мы и Вы будемъ дальше раціонально работать на своей естественной основѣ, — то, конечно, литература малорусская не побѣднѣетъ.

Будемъ же говорить объ этой согласной работѣ. Обратимся къ тому, въ чемъ Вы согласны съ нами, — только переберемъ и общія мысли и частности, чтобъ увидѣть, дѣйствительно ли и въ чемъ и какъ мы согласны.

Прежде всего замѣчу, что мы таки немного подвинулись впередъ въ нашемъ спорѣ сравнительно съ временемъ хоть напр. лѣтъ пять назадъ, и даже, кажется, за годъ. Вы, конечно, защищаете свой аріергардъ и даже весьма самоотверженно, — но все таки уже признаете, что „не все въ изданіяхъ хоть бы и г. Наумовича безвзглядно хорошо“, признаетесь, что у Васъ есть „патріоты изъ моды“, даже такіе, что смотрятъ на патріотизмъ, какъ на дойную корову, — что есть „пьявки народные“ и у Васъ, есть даже „безглуздые“. Это уже не то, что недавный отказъ отъ всякой критики „повагъ“. Правда, что Вы еще сомнѣваетесь, — что больше „заохочиваетъ до дѣла, чи скептическая критика, чи признанье, хотяй би „сомнительной заслуги“ —

„небольшая“; а на ню саму ограничитись годі, хотя вона з 30-х літ вже мала вплив на Галичан. Що вплив той з самих тих початків нашого житя був користний, то ми вповні признаємо; звісно-ж, рух на Україні викликав і у нас живійше движене. Но Ви самі казали д. Др. в „Правдї“, що Шевченко не може вже бути вповні ідеалом для молодіжи 70-х років. Правда Ваша! крім волї треба іще тепер науки, а тимчасом з 65-тих років а іще більше тепер, задля звісних причин цензури в Росії, література українська малїє.

Прим. Рдг.

боитесь, чтобъ „патріоты Ваши не знеохотились оцѣнками, подобными какъ моя“. Но пройдетъ немного времени, — и Вы убѣдитесь, что только вѣчныхъ дѣтей надо „заохочивать“, что только „цвѣты бумажные дождя боятся“, — и что двигаетъ общество только страстное отношеніе къ дѣлу, не взирающее не то на критику, но на брань, преслѣдованіе, самую казнь, — а вовсе не такое, что чуть только не похвалили и въ руку не поцѣловали за первое, что сдѣлали, такъ ужь и плакать!

Съ другой стороны Вы даже обижаетесь, зачѣмъ Васъ „идентификуютъ съ общеруссами“, — а я Васъ „идентификовалъ“ съ ними только въ первомъ письмѣ, и имѣлъ на то право, — а во второмъ спрашивалъ только: „Хотите быть народовцами, какъ лучшіе украинцы, или рутенцами, т. е. австро-бурсако-русскими?“ и пока яснаго отвѣта не получилъ. Но хоть яснаго отвѣта Вы и не дали, а все таки заговорили о народѣ и даже о европеизмѣ, тогда какъ еще въ 20. Н. прежняго года Вы находили, что „Січ“ не хорошо дѣлаетъ, что переходитъ съ „січевого“ на „европейское“ поле.[1]) Выписавши мои слова съ Вашими стилистическими поправками: „Украинщина — это не только литература въ народномъ языкѣ, т. е. на языкѣ большинства, это передача ему (на этомъ языкѣ) результатовъ міровой цивилизаціи, преимущественное, если не всецѣлое посвященіе интеллигенціи (которая могла воспитаться только потому, что народъ работаетъ, об-

[1]) Просимо читателя тілько перечитати вістку в Ч. 20 „Друга“ з мин. р., чи там гнівається ся Редакція, що „Сѣчь“ стає на ґрунті европейських ідей? Сказано там тілько, що ідеї ті треба на родині, на Руси, бережно і поволи прикладати. *Прим. Ред.*

ливаясь потомъ) на службу этому народу, — нравственную и политическую, съ цѣлью удалить отъ народа невѣжество, безправіе, эксплуатацію", — выписавши это Вы говорите: „такъ само, якъ Вы здефінювали свою украинщину, думав и нынѣ кождий искренній патріотъ у насъ въ Галичинѣ".

Ну и прекрасно! Только такъ ли?! Я съ своей стороны считаю долгомъ признаться, что не смотря на такія Ваши заявленія, мнѣ кажется, что мы почти по прежнему несогласны въ самомъ основномъ.

Начнемъ съ беллетристики, литературы вообще. Вы говорите, что Вы знаете и признаете новоевропейскую беллетристику, имена представителей которой я привелъ противъ Вашихъ „Серафовъ и Серафинъ". А если такъ, то что же значатъ слѣдующія слова Ваши: „Про скудость мѣста въ „Друзѣ" старанося о короткія, занимательныя повѣстки, а если они Вамъ и реальному направленію въ Россіи не по вкусу, то въ томъ не наша вина; годѣ всѣмъ догодити!" Ей Богу, это все равно, какъ если бъ кто нибудь сказалъ: „Я знаю Нютона и Лапласа, и согласенъ съ ихъ системами, но если я разсказываю о томъ, что комета — драконъ, а падающая звѣзда — змій, летящій къ бабѣ на ночь, и это не по вкусу Вамъ, то на всѣхъ не угодишь!" Вѣдь я, кажется, говорилъ не о своихъ вкусахъ, и даже не о направленіи литературы въ одной Россіи, а о реальномъ направленіи, котораго представители въ Россіи Гоголь, Тургеневъ, Островскій и др., а въ Европѣ Диккенсъ, Теккерей, Флоберъ, Зола, Эркманъ-Шартріанъ и др. Вѣдь если уже мѣрять на локти художественныя произведенія, то Вы могли найти въ Шварцвальдскихъ разсказахъ Ауербаха, въ Рождественскихъ Диккенса, въ Nouveaux contes à Ninon Зола, въ Nouveaux contes du Lundi Доде и др. весьма коротенькія и въ тоже время прекрасныя вещи. Вы говорите: „мы знаемъ этихъ писателей, а якъ скоро що изъ нихъ возьмемъ, пытаетесь, чому мы найперше кинулись на „Собаку" Тургенева, на „Повѣсть безъ надписи" Лермонтова?" Извините меня, но Ваши слова означаютъ просто, что Вы просто не знаете напр. Тургенева и Лермонтова, иначе бы Вы поняли, почему мнѣ странно, что Вы пропустили у Тургенева „Записки Охотника", „Муму", „Постоялый Дворъ", а взяли „Собаку", — у Лермонтова пропустили „Героя нашого времени" и взяли „Повѣсть безъ имени". Простите меня еще разъ, но позвольте мнѣ принять въ серьёзъ послѣднія слова Вашей статьи въ 6 N. и дать Вамъ два совѣта. Первый: прочтите Вы хорошенько Пушкина, Лермонтова и Гоголя съ Бѣлинскаго статьями о нихъ, — Тургенева, Островскаго и Достоевскаго со статьями о нихъ Добролюбова, да послѣ этого уже судите о русской литературѣ и выбирайте изъ нея. Другой: пропагандируйте между Вашей молодежью, особенно между тѣми, кто литераторствовать хочетъ, чтобъ изучали французскій и англійскій языкъ, — а то вѣдь многаго изъ того, о чемъ Вы говорите: „мы знаемъ", въ Львовѣ и знать нельзя, такъ какъ, если не ошибаюсь, тамъ нѣтъ ни одного русина-литератора, который бы читалъ по французски и по англійски, а по нѣмецки далеко не все переведено и что переводится, то не всегда своевременно.

Безъ знанія европейскихъ языковъ и литературы какой же и европеизмъ! Мнѣ кажется, что разсужденія Ваши о просвѣщеніи, религіи, духовенствѣ, natio, plebs, о женщинахъ, — есть сцѣпленіе недоразумѣній. Вы протестуете противъ моихъ словъ о томъ, что Вы не хотите знать нуждъ народа и трудовъ европейскаго передо-

ваго меншинства, и стараетесь увѣрить меня даже съ ариѳметическимъ расчетомъ, что Вы имѣете таковое вполнѣ преданное народу и могущее вести его меньшинство въ видѣ 15—20% галицкаго духовенства. Все это крайне щекотливые вопросы, но разъ мы подошли къ нимъ, надо говорить о нихъ откровенно, какъ того требуетъ уваженіе къ дѣлу и къ взаимной искренности.

Вы говорите: „Всего меньше заслугуе на упрекъ „іерейско-чиновническая публика“ за то, що образованье и просвѣщеніе народа основуе на грунтѣ религійномъ, на кисло-сладкой морали.[1]) Чоловѣкъ необразованый, а безъ всякои религіи, — то такъ скажемъ, звѣрь хищный, готовый всякого часу кинутись на другого чоловѣка, его убити, обкрасти, — а примѣровъ того ажь за много дае намъ исторія, живыхъ же примѣровъ и въ самой Россіи певно не трудно, особенно середъ нынѣшнихъ соціалистичныхъ направленій“.[2]) Тутъ что ни слово, то недоразумѣніе. Прежде всего неправильно смѣшивать религію и мораль. Мораль — это явленіе соціальное: то или другое поведеніе человѣка относительно ближняго (убійство, воровство, — неубійство и т. д.) зависитъ прежде всего отъ соціальныхъ отношеній, а религія — это прежде всего совокупность космогоническихъ понятій. Робинзонъ Крузо на необитаемомъ островѣ былъ ни моральный, ни неморальный человѣкъ, а Богу молился каждый день. Религія въ своемъ

[1]) Коли ми говорили о грунтѣ религійнім, то мали ми на думцѣ Вашу статю в „Вѣст. Евр.“, де докоряете о. Наумовичу, що в „Науцѣ“ за много місця дае на религійні статі і взагалі в становиска религійного трактуе о всіх річах. Слово „морали“ же взяли ми з 2-го Вашого письма, і разом зіставили, — не ідентифікуючи одного з другим. *Прим. Ред.*

[2]) Ми все ще тої гадки, що сто разів лучше, щоб необразований (науково, европейськи необразований) чоловік мав якусь „віру“ т. є. религію, ніж ніякої. *Прим. Ред.*

проявленіи въ обществѣ соприкасается съ моралью, какъ все на свѣту между собою соприкасается; религія служитъ причиною извѣстныхъ общественныхъ и противуобщественныхъ дѣйствій (религіозное братство, религіозная ненависть и преслѣдованіе), не какъ и языкъ, національность и проч. — а все таки религія и мораль по существу вещи различныя. Теперь скажите, за какую религію стоите Вы? за православную, католическую, христіянскую, махометанскую, буддійскую, за поклоненіе огню, вѣдьмамъ и т. д.? Вѣдь религіи вообще нѣтъ, — тѣмъ болѣе, что всякая религія, предоставленная себѣ, порождаетъ религіозное ремесло, сословіе, церковь оплачиваемую вѣрующими и экономически конкурирующую съ другою. Пока я вижу у русиновъ въ Галичинѣ уніатскую церковь съ еврейско-сиро-александрійско-эллино-русскимъ священнымъ писаніемъ и обрядностію. При теперешнемъ состояніи науки естественной и гуманной можно ли признавать таковую религію „вѣчною правдою“, „единою истиною“, безъ какого признанія нѣтъ религіи и церкви? Что нибудь одно: или астрономія, или Іисусъ Навинъ, или геологія, или Моисей, или физика, или хожденіе по водамъ, или физіологія, или воскресеніе мертвыхъ, или сравнительная филологія и исторія, — или признаніе откровеннаго какой бы то ни было библіи, какой бы то ни было религіозной системы, о коей благодаря трудамъ египтологовъ, ассирологовъ, санскритологовъ, вендологовъ, гебраистовъ, историковъ церкви христіянской, арабистовъ и т. п. мы теперь отлично знаемъ, что она сложилась исторически, а слѣдовательно и подлежитъ измѣненію. Я боюсь назвать много именъ и при томъ спеціальныхъ, но право достаточно пробѣжать хоть такія вещи (которые весьма нетрудно подъ рукою добыть даже и по нѣмецки),

какъ Дрепера Исторію конфликта между вѣрою и знаніемъ, или Лекки — Исторію поднятія и вліянія раціонализма, чтобъ видѣть, что европейское человѣчество именно съ тѣхъ поръ стало и принимать болѣе человѣческій видъ, какъ откровенныя религіи стали признаваться историческими и отходить къ отцамъ. Я не знаю, откуда Вы взяли, будто исторія доказываетъ, что человѣкъ безъ религіи — звѣрь дикій. Совсѣмъ напротивъ, дикіе имѣютъ слишкомъ много религіи, а Сократа, первыхъ христіянъ, потомъ философовъ въ родѣ Джіордано Бруно убивали именно за то, что они были по тогдашнему „безбожниками“, „безъ религіи“. Теперь называютъ людьми безъ религіи уже не деистовъ и пантеистовъ, какъ прежде, а позитивистовъ. Но серіозно, кто больше звѣрь дикій: Донъ Карлосъ, или Литтре? Еще меньше можно понять, какихъ Вы звѣрей нашли въ Россіи между людьми соціалистическихъ направленій? Всѣмъ извѣстны русскіе соціалисты Герценъ, Чернышевскій и т. п., которые, кажется, на звѣрей не похожи.[1]) Вы, можетъ быть, скажете, что говорите о „людяхъ необразованныхъ“, — тогда во первыхъ зачѣмъ же говорить о направленіяхъ[2]), а во вторыхъ: что жъ? признаете Вы двѣ правды: одну для образованныхъ, другую для необразованныхъ? Тогда заведите полуаритметику, полуфизику, полуисторію.[3]) Не говорите мнѣ старыхъ фразъ о томъ, что религія узда противуобщественныхъ страстей, не говорите уже потому, что ветхій завѣтъ совѣтуетъ Евреямъ обокрасть Египтянъ, а новый различаетъ между „дѣтьми“ и „псами“, своими и чужими. Не повторяйте и клерикальныхъ плачей на „злодѣйства коммуны“, потому что они достаточно перевѣшиваются варѳоломейской ночью, карлизмомъ и т. п.[1])

[1]) Все то не відносить ся до нас. Ми казали необразовані, а Ви, д. Др., наводите передових людий.
Прим. Ред.

[2]) Звісно, направленя бувають у передових, але-ж ті передові передають свої мисли в необразовані верстви, котрі їх не конче розуміють. *Прим. Ред.*

[3]) Звістно, одна есть тілько правда. Але ж вся ріжниця в формі, як її подати! Одним приступнійша буде така, а другим иньша форма. Христіянська откровенна релігія подає основну ідею: любов ближнього; нинішна европейська наука стремить також до того, щоб зробити так, щоб всім добре жилось на світі. Правда, основна та ідея христіянства богато тратить через иньші формальности догматичні і ерархічні, — але-ж на то і стремленє XIX в., щоб ті злі вплили усунути, на то і популяризують ся наука. З того однак не слідує, що треба перекинути доразу у маси всю віру в релігію (ми-ж на практиці можем тілько о христіянській говорити), та що лучше самопас пустити її без релігії, не подавши всій тій масі достатком науки. *Прим. Ред.*

[1]) Але-ж чейже нїхто не назве варѳоломейську ніч, карлізм — борбою за основну ідею христіянства, зарівно як нїхто із серіозно мислячих людий не возьме „злодійства коммуни“ за результат теперішніх наук. *Прим. Ред.*

Впрочемъ мы уже далеко зашли, становлясь, какъ Вы того желали, консеквентно на абстрактно-объективно-европейскую прогрессивную точку, — ибо галицкіе просвѣтители народа не выдерживаютъ самой скромной критики. Довольно вспомнить тѣ откровенія въ физіологіи, которые весьма мягко указаны г. Щ. С. въ рецензіи на книжку о скотѣ, изданную обществомъ Качковскаго (Правда, 1876, Н. 10).

Не правда ли, что не мѣшаетъ распорядителямъ общества Качковскаго самимъ проучити *авъ-буки*, какъ Вы остроумно говорите, думая опровергнуть мои слова о томъ, что у Васъ клиръ считаетъ себя настоящимъ *политическимъ* народомъ!

Перейдемъ теперь изъ области космологіи въ область общественную. Начнемъ съ самой

тѣсной и первоначальной области, съ семьи. Вы смѣетесь говоря: „якій у васъ идеалъ женщины, чи съ стриженымъ волосьемъ нигилистка, чи эмансипована прогресистка, спорящая съ мущинами о политичныхъ вопросахъ, а не старающася про свои дѣти, — меньше съ тымъ“. Стрижку или нестрижку оставимъ: если кому нравится, можетъ, пожалуй, не только шиньонъ прицѣпить и пудрой посыпать, но даже насмолить волосы и перьевъ натыкать, какъ дѣлаютъ нѣкоторые дикари, которыхъ костюмы вообще, какъ и европейцевъ бронзоваго вѣка очень напоминаютъ вкусы салонныхъ женщинъ. Равно также кто предпочитаетъ жить не съ развитымъ человѣкомъ, а съ рабыней, куклой, паразитомъ и въ лучшемъ случаѣ съ недоросткомъ, тотъ можетъ быть спокоенъ, что такихъ женщинъ станетъ еще на долго. А что „*мой* идеалъ“ эмансипована прогресистка, спорящая съ мущинами во всѣхъ „вопросахъ“, которые доступны прогрессивному мущинѣ, — это я не затрудняюсь сказать. Да и если кому „меньше съ тымъ“, какъ Вы говорите презрительно, то томужъ хуже.[1])

[1]) Тут покликуємо ся знов тілько на Ваші власні слова, висказані на початку сього письма. Годі на всі слова противника відповідати особливо, коли їх перекручують. Так казали ми в відповіди, що Ви не знаєте Галичанок, а судите о них: „кухарки і проч.“ (не входячи в то, який у Вас ідеал женщин). Ви і не знаєте наших ідеалів а ми їх не висказували. Ви-ж з того робите: „презрительность“ і виводите, що наш ідеал кукла і пр. Еманціпація женщин особенно має одну тенденцію — освободити, по крайній мірі de jure, личність женщини від оков сімії, поглощаючої її доси, дати женщині рівну з мущиною возможність бути самостоятельним лицем, жити своїм трудом, а не на рахунок вітця, мужа, брата, родини. А легальне зрівнане женщини (головне жадане Мілля) повинно служити оружієм економічної еманціпації (та-ж і не всі можуть вийти замуж), то все таки головно желаємо собі на тепер, щоб хоть наші Галичанки образовались, правдиво образовались на то, що есть головним призначенем женщини:

Развѣ это только „*мой* идеалъ“ или даже идеалъ только „чадъ Россіи эпохи реформенной“, а не идеалъ всей передовой Европы и Америки? Вы вдумайтесь-ка въ смыслъ слова „эманципированный“ да прочитайте хоть Миля „Рабство женщинъ“, да потомъ и пожимайте высокомѣрно плечами, пока честная работа передовыхъ женщинъ, между которыми, говорю это съ гордостію, наши занимаютъ не послѣднее мѣсто, — дружнымъ натискомъ въ Америкѣ, Англіи, Швейцаріи, Голяндіи, Италіи, Австраліи займетъ шагъ за шагомъ всѣ позиціи, которыя до сихъ поръ составляли монополію мущинъ. Страхъ того, что тогда „оставлятъ въ небреженіи дѣтей“, также основателенъ, какъ страхъ нашихъ бабушекъ, что если всѣ мужики будутъ вольны, то не будетъ кому за плугомъ ходить.[1])

Впрочемъ идеи весьма родственныя съ этими идеями нашихъ бабушекъ усматриваю въ тѣхъ строкахъ отвѣта на мое письмо, въ которыхъ говорится о „піянствѣ и лѣнивствѣ“ народа. Начнемъ съ лѣнивства. Лѣнивство, конечно, порокъ, но совершенно индивидуальный и въ такомъ случаѣ поправляемый вовсе не нотаціями, а созданіемъ около лѣнивца такихъ условій жизни, которыя бы заставляли его трудиться. Въ массахъ

щоб в данім разі могли бути добрими воспитательками слідуючих поколінь, добрими матерями. *Прим. Ред.*

[1]) Разбирать фактично, каковы женщины въ Россіи и въ Галичинѣ, я не буду. Дѣло въ томъ, что въ большинствѣ случаевъ вездѣ женщина меньше развита, чѣмъ мущина, уже по тому, что женщинъ учатъ хуже, и что теперь многіе далеко не крайніе люди сознаютъ ненормальность этого положенія дѣлъ. Такъ еще недавно Жюль Симонъ жаловался, что въ Франціи женщины принадлежатъ къ XVII в., а мущины къ концу XVIII в. Въ какомъ вѣкѣ живутъ головы мущинъ и женщинъ въ Галичинѣ, вамъ лучше знать, ибо вы знаете, каковы у Васъ мужескія и женскія школы. *Прим авт.*

же народъ не можетъ быть лѣнивъ[1]), ибо онъ иначе пропалъ бы съ голоду, — и если онъ иногда меньше трудится, или лучше неравномѣрно трудится, какъ напр. малоцивилизованные народы. (охотники, пастухи), то потому, что не знаетъ извѣстныхъ родовъ труда. Въ европейскихъ же обществахъ вся масса народа трудится не мало, больше даже, чѣмъ могутъ выносить ея природныя силы, что доказывается положительнымъ вырожденіемъ людей въ извѣстныхъ округахъ, эмиграціей и т. д. Вамъ должно быть извѣстно, что въ Галичинѣ въ нѣкоторыхъ округахъ (напр въ Збаражскомъ уѣздѣ) убыль населенія превосходитъ прибыль, и вотъ вамъ одно изъ доказательствъ, что народъ у васъ во многихъ мѣстахъ трудится больше, чѣмъ нужно для сохраненія организма. А что вообще въ Галичинѣ народъ[2]) не лежитъ бокомъ, это доказывается тѣмъ, что все таки не только народъ ѣстъ, пьетъ, одѣвается, но и всѣ паны, жиды, попы, литераторы и проч. ѣдятъ, пьютъ, одѣваются, танцуютъ и проч. Не сами же они приготовили себѣ хлѣбъ, шерсть, насыпали дороги и т. д. Если бы кто нибудь сказалъ намъ про машины, привезенныя въ Галичину изъ другихъ краевъ и поддерживающія въ Галичинѣ производительность, то на это весьма наивное возраженіе можно отвѣтить, что машинныя работы въ Галичинѣ не составляютъ и сотой доли ручной, что машины куплены на деньги, которые тоже получились изъ народнаго труда на пановъ, жидовъ и поповъ, и что работаетъ около машины все таки хлопъ, а не панъ, жидъ

[1]) Справедливо, лінивство обявляеть ся не на масі, лише на індівідуумах. Ми маємо факти, що „газды“ по цілих днях нічого не роблять, а на заробок не підуть, хотя голодують. Правда, що в добрій доли причиною тут зле понята честь „газды“. *Прим. Ред.*

[2]) т. е. не в масі, а індівідуа. *Прим. Ред.*

или попъ. И если хлопы въ Галичинѣ все таки бѣднѣютъ, то тутъ дѣло вовсе не въ лѣнивствѣ, а въ чомъ то другомъ. Это что то другое — общій строй экономическихъ отношеній, при которомъ хлопъ безземельный или малоземельный, пролетарій и строй общества, который не допускаетъ хлопа даже до элементарнаго образованія. И это слѣдовало бы понять патріотамъ, а не кричать все про одно лѣнивство да піянство хлоповъ, или восхищаться, что вотъ молъ есть и два-три русскіе хлопы, которые купили 900 морговъ земли, потому что если разобрать хорошенько корень дѣла, такъ они потому и купили 900 морговъ, что 400 другихъ хлоповъ должны были продать свои морги. Вѣдь изъ ничего ничего и не создашь, и всякій крайцаръ богатѣющаго есть только то, что не доплачено работнику. И эта недоплата, а слѣдовательно и народная бѣдность будетъ до тѣхъ поръ, пока вся земля и всѣ фабрики не будутъ собственностью работниковъ. Какъ ужь это станется, это другой вопросъ! [1])

Коли хотите, вопросъ о пьянствѣ довольно серьозенъ, серьознѣе вопроса о лѣнивствѣ. Но только у Васъ подходятъ къ нему не съ того конца и напрасно видятъ въ пьянствѣ причину, а не слѣдствіе. Во первыхъ слѣдуетъ различать пьянство отъ питья спиртныхъ напитковъ. Русскій человѣкъ пьянъ бываетъ чаще западнаго европейца, а водки, вина и пива выпиваетъ меньше, потому что онъ бѣднѣе европейца. Значитъ

[1]) Я очень хорошо понимаю, что ставя эту самую глубокую причину обѣдненія народа и говоря о самой радикальной мѣрѣ для ея устраненія, я подвергаюсь опасности быть вовсе не выслушаннымъ у Васъ. — „Мечты! — скажутъ — пустяки!“ Но вѣдь галицкая интелигенція и „практичныхъ“ палліативовъ не знаетъ, потому, что вовсе почти не изучала экономическаго состоянія своего народа, который ей представляется только „лѣнюхомъ и пьяницей“.

съ богатствомъ русскій человѣкъ среднимъ числомъ будетъ пропивать, какъ и проѣдать, больше, а не меньше. Почему же русскій человѣкъ вообще, а русскій мужикъ въ особенности пьянъ бываетъ чаще западнаго, на это есть разные причины: во первыхъ отчасти климатъ (въ Англіи пьяницъ больше, чѣмъ у романцевъ), во вторыхъ и главнымъ образомъ извѣстная степень варварства, нервныхъ потребностей и привычекъ: дикіе извѣстно какъ любятъ одуряющія средства. Прочтите описанія Германіи въ XIV—XV в., сдѣланныя итальянцами (Петрарка, Пикколомини), и Вы увидите, что нѣмцы, которыхъ теперь у Васъ ставятъ въ образецъ русскимъ, казались итальянцамъ такими же пьяницами, какъ теперь славяне нѣмцамъ. Пьянство, какъ удовольствіе, уступаетъ постепенно болѣе сложной цивилизаціи съ ея наукой, эстетикой, книгами, театрами, музыкой, пониманіемъ красотъ природы и т. п. Наконецъ остается еще особый видъ пьянства, пьянство съ горя, съ злости и т. д., которое тоже отчасти находится въ связи съ предидущимъ варварствомъ инстинктовъ, но главнымъ образомъ есть результатъ тѣхъ причинъ, которыя вызываютъ горе, злость и т. п. Бывшій либералъ, московскій професоръ Бабстъ въ рѣчи „о нѣкоторыхъ условіяхъ, препятствующихъ накопленію народнаго капитала“ сказалъ что то въ родѣ слѣдующаго: „когда разные башибузуки могутъ во всякое время отнять у мужика результатъ его сбереженій, естественно сдѣлаетъ, если пропьетъ ихъ, потому что тогда все таки онъ употребитъ ихъ на себя“. Когда рабочему всякими правдами и неправдами доведутъ рабочую плату до смѣшной суммы, и онъ пропьетъ ее, тутъ тоже casus incurabilis для проповѣдей.

Вообще если теперешніе галицкіе разговоры о пьянствѣ, пропинаціи, трезвости, поведутъ за

собою серьозное изслѣдованіе причинъ пьянства и реальныхъ средствъ устраненія ихъ, вызовутъ серьозную агитацію противъ нелѣпѣйшей пропинаціонной привилегіи (которую я не думаю, чтобъ удалось устранить парламентскимъ путемъ), наконецъ обратятъ вниманіе патріотовъ на обѣдненіе народа отъ болѣе глубокихъ причинъ, чѣмъ пьянство, — то эти разговоры все таки принесутъ свою относительную пользу. Но если они остановятся на теперешнемъ пунктѣ и все окончится мертворожденными обществами трезвости да временнымъ перенесеніемъ пропиваемыхъ денегъ на „благолѣпіе храмовъ“ (которое, замѣчу при случаѣ, все растетъ въ Галичинѣ, не смотря на то, что народъ бѣднѣетъ), да „батюшкамъ на молебны“, то проку изъ всей нынѣшней агитаціи не будетъ никакого, а вредъ будетъ уже тотъ, что она отвлекла глаза патріотовъ отъ болѣе глубокихъ причинъ народной бѣдности. Такъ ли будетъ, или иначе, это будетъ зависѣть отъ степени умственнаго и нравственнаго развитія галицкой интеллигенціи, къ которой и къ ея отношеніямъ къ народу мы теперь и обращаемся.

Прежде всего, какъ вижу теперь, надо опредѣлить, какъ я разумѣю слово народъ, въ различномъ значеніи слова, natio, populus, plebs. Въ смыслѣ этнографическомъ и гдѣ есть однонаціональныя государства, въ государственной *natio*, конечно, совокупность всѣхъ классовъ населенія извѣстнаго племени. Но и здѣсь главная масса народа, и потому *populus*, по преимуществу есть *plebs*. Эта масса, „чернь“, plebs — люди мускульнаго труда, — есть *кормилецъ* и высшихъ классовъ. Если развитіе общественное въ прошедшемъ не могло обойтись безъ раздѣленія народовъ на классы, на людей мускульнаго и умственнаго труда, то трудно теперь спорить про-

тивъ того, что въ будущемъ оба рода труда общественнаго должны соединиться. Какъ въ исторіи, такъ и въ настоящемъ разные классы изъ такъ называемыхъ высшихъ цѣнятся лишь по стольку, по скольку они служили и служатъ какимъ нибудь общимъ интересамъ, интересамъ большинства, наконецъ всей массы. Мы постоянно видимъ, какъ класъ за классомъ, исполнивъ свою службу мозга массы, отживаетъ свой вѣкъ, дѣлается вреденъ, наконецъ постепенно уничтожается. Такъ отжила свой вѣкъ военно-феодальная аристократія, духовенство, которыя даже оскудѣли умственно (объ этомъ см. между прочимъ у Бокля); теперь вообще изъ людей всѣхъ такъ называемыхъ высшихъ классовъ достойны уваженія только тѣ, кто съ наибольшею сознательностію переходитъ на сторону массы, plebis, т. е. кто измѣняетъ высшимъ классамъ и стремится слиться съ массою, передавъ ей умственное развитіе, унаслѣдованное отъ прошедшей исторіи, съ ея процессомъ дифференцированія населенія весьма мучительнымъ.

Посмотримъ теперь съ этой точки зрѣнія на галицкія отношенія. Аристократія и тимократія у Васъ и какъ классы и какъ народности прямо противъ массы народа. Сколько нибудь за народъ у Васъ развѣ духовенство и небольшая часть чиновничества. И все, что я вижу и знаю, не даетъ никакого основанія къ оптимизму по отношенію и къ этимъ еще русскимъ обрывкамъ Вашихъ высшихъ классовъ. Я, право, затрудняюсь говорить со всею прямотою; лучше бы взяться за эту критику кому либо изъ Галичанъ самыхъ, тѣмъ болѣе, что въ Галичинѣ есть люди, которые вполнѣ ясно понимаютъ всѣ болѣзни своего общества. Но только потому, что заявленіе этого пониманія ограничивается только частными разговорами и почти не переходитъ въ печать, — я

и рѣшаюсь говорить то, чего не хотятъ почему-то сказать тѣ, кто, конечно могъ бы сказать это съ большимъ правомъ и большимъ умѣньемъ, чѣмъ я.

Что въ настоящее время всякое духовенство, въ томъ числѣ и галицкое, есть классъ отжившій, это было уже сказано выше. Я понимаю, что въ какой нибудь Герцоговинѣ или Болгаріи образованному человѣку сдѣлаться духовнымъ, значитъ выбрать себѣ едва ли не единственную до поры возможность стать близко къ народу, работать для него, вліять на него. Таковъ напр. архимандритъ Пелагичъ, проповѣдующій теперь войну противъ бековъ христіанскихъ и магометанскихъ. Но это, конечно, не нормальный архимандритъ и у Сербовъ, а въ Галичинѣ врядъ ли имѣетъ себѣ соотвѣтствіе. Если же въ Галичинѣ есть еще нужда въ Пелагичахъ и если они есть тамъ, — то, конечно, они не даютъ основанія выключать все и даже большую часть галицкаго духовенства изъ приговора обо всѣхъ духовныхъ въ Европѣ, — какъ это дѣлаете Вы, противупоставляя духовенство галицкое нашему, въ Россіи. И въ Галичинѣ интересы духовенства противны просвѣщенію массъ народа, — это постоянно и заявляютъ духовные въ частныхъ разговорахъ („якъ хлопъ буде просвѣщенъ, то мы пойдемо зъ торбами“), и даже полногласно на публичныхъ собраніяхъ, на пр. на митингѣ общества Качковскаго въ Галичѣ, когда было сдѣлано предложеніе столь даже умѣренное, какъ о переводѣ священнаго писанія на народный языкъ, и когда одинъ ораторъ сказалъ: „Мы (духовенство) з ъ з а с а д ы не можемо на те згодитися“. Что въ Галичинѣ духовные и ихъ сыновья не стѣсняются называть мужика „быкомъ“, „быдломъ“ и т. п., — это, конечно, Вы знаете лучше, чѣмъ я. Прибавьте къ этому такія черты, какъ трусость и лесть передъ старшими, клеветничество, интриги для повыше-

нія, часто самую мелочную жадность и т. п., чему я, какъ я ни мало знаю Галичину, берусь привести цѣлый рядъ примѣровъ, если нужно съ поименованьемъ лицъ и случаевъ. Если еще вспомнить, что въ Галичинѣ существуетъ весьма унизительная и стѣснительная для человѣка съ болѣе благими намѣреніями зависимость духовенства отъ помѣщиковъ, то едва ли не полезнѣйше дѣло было бы поднять самую рѣшительную агитацію противъ поступленія молодежи въ духовныя семинаріи и должности. Пусть бы она лучше, если не можетъ рѣшиться на что либо болѣе радикальное, старалась получить хоть какое нибудь агрономическое, технологическое, ремесленное, наконецъ коммерческое образованіе и составила слой ближайшей къ народу средней и мелкой буржуазіи и мелкихъ и среднихъ поземельныхъ собственниковъ, изъ которыхъ скорѣе могли бы выйти **независимые** народолюбцы, чѣмъ изъ теперешнихъ духовныхъ и чиновниковъ.

Обратимся теперь къ этимъ чиновникамъ, прибавимъ къ нимъ и немногихъ представителей всѣхъ другихъ artium liberalium въ русской Галичинѣ: адвокатовъ, литераторовъ и т. п. „интеллигенціи“ по преимуществу. Опять таки все, что извѣстно намъ, не позволяетъ ставить очень высоко и этотъ классъ. Онъ даже не очень заботится о томъ, чтобъ стать дѣйствительно мозгомъ своего населенія, дѣйствительною intelligentio. Откровенные люди признаются, а литература галицко-русская потверждаетъ это фактическимъ своимъ состояніемъ, что науки въ Галичинѣ нѣтъ. Два три спеціялиста, нѣсколько порядочныхъ трудовъ — это вѣдь только исключеніе, которое только подтверждаетъ общее правило. Довольно посмотрѣть, какъ скудно число слушателей въ аудиторіяхъ русскихъ профессоровъ, да

и вообще на лекціяхъ львовскаго университета, какъ еще меньше посѣтителей библіотекъ, и какъ за то много тратится времени галицкою интеллигенціей на карточныя и билліардныя упражненія, на многоглаголаніе въ кофейняхъ, какъ скудны запасы книгъ у частныхъ людей и въ библіотекахъ обществъ, какъ мало подписчиковъ на журналы, чтобъ увидѣть, что интерессы мысли не затрогиваютъ сколько нибудь глубоко галицкаго общества. Послѣ этого понятно, что литература и общественная дѣятельность „едва едва бредетъ“, „абы день до вечера“, по рутиннымъ дорогамъ, которыя 15—20 лѣтъ установились для каждой партіи, или лучше для каждаго кружка, изъ коихъ каждый соблюдаетъ форму дѣятельности, а въ сущности боится всего активнаго, горячаго, новаго, какъ безпокойнаго, требующаго настойчиваго и систематическаго, развѣтляющаго ся труда а часто и риска.

Впрочемъ что тутъ говорить объ энергіи и рискѣ, когда очень часто галицкіе дѣятели не выдерживаютъ и скромной, самой скромной критики? Посмотрите на литературно-патріотическія общества, соберите голоса, которыя иногда слышатся и въ печати: „Народный Домъ“, дойная корова немногихъ лицъ, „Матица“ спитъ, „Русская Рада“ спитъ, „Общество Шевченка“ спитъ, „Побратима“ допустили уснуть на вѣки; нѣкоторые признаки жизни обнаруживаютъ „Просвѣта“ и „Общество Качковскаго“, но не говоря о томъ, что польза ихъ дѣятельности еще весьма спорная, кто-жь можетъ утверждать, что эта дѣятельность сознательно систематическая? Если хотите, изъ протоколовъ и отчотовъ „Просвѣты“ я вамъ выпишу цѣлый рядъ противурѣчій, неисполненныхъ обѣщаній и проч. Тоже самое можно сдѣлать и относительно редакціи газетъ.

Самая насущная вещь для просвѣтительно-литературныхъ обществъ и самое настоятельно-нужное дѣло для Галичины, Буковины и Угорской Руси въ настоящую минуту, — библіотеки, находятся въ самомъ жалкомъ состояніи. Пусть мнѣ не говорятъ обычныхъ галицкихъ жалобъ на бѣдность. Опять такими цифрами и именами я берусь доказать, — не Вамъ, конечно, потому что Вы ихъ знаете лучше меня, — что галицкая интеллигенція вовсе не такъ бѣдна. И если вклады ея на патріотическія цѣли часто такъ комически малы, если ни одинъ патріотическій кружокъ не рѣшился установить у себя прогрессивно-подоходнаго налога на эти цѣли, то причиною тому вовсе не бѣдность, а что то другое. Есть между Русинами и землевладѣльцы и домовладѣльцы и капиталисты; духовенство, профессоры и др. получаютъ не малые оклады; семинаристы умѣютъ дѣлать долги на счетъ батюшекъ и будущихъ тестей, — а годовые вклады въ „Просвѣту“ равны какимъ нибудь 300 гульденамъ. Большія суммы у Васъ умѣютъ собирать только съ „лѣнивыхъ и пьяныхъ хлоповъ“, какъ напр. на „Народный Домъ“ и „Матицу“, теперь на общество Качковскаго, изъ которыхъ первые два общества прямо обманули народъ, а третье суетъ народу что попадется, въ томъ числѣ и откровенія г. Гальки въ физіологіи.

За то постоянно слышишь и видишь въ теченіи всѣхъ тридцати лѣтъ дѣйствія галицкаго возрожденія такія факты, какъ выпрашиваніе должностей именемъ „Wünsche der ruthenischen Nation“, непорядки, оплошности то въ той то въ другой кассѣ общества или редакціи, перебѣжки изъ одного лагеря въ лагерь, изъ народности въ народность. Видишь, какъ высокопоставленный духовный канючитъ въ польской канцеляріи изъ

за 75 гульд., какъ извѣстный писатель выпрашиваетъ себѣ у славянскаго комитета 100 р., обѣщаетъ за то книги, не даетъ ихъ и проситъ денегъ вновь, какъ редакторъ газеты съ бюджетомъ 10—15.000 гульд. выпрашиваетъ 250, потомъ 100 р., унижается, пишетъ доносы, завѣдомо лжетъ, какъ предсѣдатель общества униженно выпрашиваетъ 350 р., которыя рѣшительно недоумѣваемъ, куда могли пойти и т. д., и т. д. И всѣ эти позорящіе австрорусскую интеллигенцію факты не возбуждаютъ энергическаго негодованія, не преслѣдуются общественнымъ мнѣніемъ, а напротивъ тщательно закрываются своими а часто и чужими!

При видѣ всего этого, при чтеніи всего этого, что пишется въ Галичинѣ, при наблюденіи весьма черепашняго хода галицко-русскаго прогресса право позволительно сомнѣваться, точно ли существуетъ въ Галичинѣ то передовое, европейски образованное, преданное народу меньшинство, о которомъ у насъ зашла рѣчь съ обѣихъ сторонъ. Лучше ли стоятъ дѣла у Васъ въ этомъ отношеніи, или хуже, чѣмъ въ другомъ мѣстѣ, это къ дѣлу не идетъ. Дѣло въ томъ, что вышеупомянутое меньшинство въ Галичинѣ надо еще сдѣлать и организовать. Всего естественнѣе Вамъ заняться этимъ созданіемъ молодежи, и для этого нужна, при горячемъ народномъ чувствѣ, прежде всего дѣйствительно серьозная европейская наука.

М. Драгомановъ.

III. Правдиве слово Хлїбороба.

Сю брошуру, написану д. Волховським і сконфісковану тодїж віденською прокураторією, подаю тут передруком із одинокого мабуть захованого примірника в моїй бібліотеці (дар пок. Остапа Терлецького) раз тому, що Драгоманов признає їй у своїх листах певне значіне, а друге тому, що вона була причиною першого руського політичного (прасового) процесу, в якім оскаржені були Остап Терлецький, видавець брошури під псевдонімом (а властиво „громадським“ прозвищем) В. Кістка, і Болгарин друкар Янко С. Ковачев. Суд присяглих у Відні, розуміється ся, увільнив підсудних від провини закиненої їм прокураторією. Остап Терлецький виголосив свою оборонну промову, з якої нарис заховав ся у брулїоні і з якої подаю важнїйші уступи в додатку до тексту брошури. *І. Ф.*

Послухайте, добрі люде, що я вам скажу. Вибачайте, коли що не до ладу буде моя мова, бо я простий чоловік, не вештав ся по тих Петенбургах, то може що й не тее... Але ж і так скажемо, чи там воно буде розумно чи нї, а треба ж кому небудь почати. Коли моя мова буде не дуже розумна, то може хто дотепнїйший за мене розкаже, як єго краще зробити, тай додасть своє розумне слово — от воно і добре буде. А то теперечки, бач, усї ті розумні сидять анї пари з уст, неначе їм позамазувало;

а тим часом нашому братові сїромі пани та справники (не проти ночі сю погань згадуючи) так кешені витрушують, що не то грошей, і полови вже чортма! Та щоб я при такій халепі мовчки у своїому кутку сидїв, та тільки озивався: „Моя хата з краю, я нічого не знаю“? Нї, люде добрі, я не колода гнила, що в багні лежить — от вона мовчить; я жива людина, то про живе думаю й гадаю. І як тут не дивуватись, як тут мовчки сидїти, коли такі дива робляться на свїті! Ну поміркуйте лишень самі: куди не пійди, де не поглянь, усюди, по всїм свїті простий чоловік працює та клопочеться, од ранку і до пізної ночі робить він і на полі, і в лїсї, і в селї, і в містї, та по фабриках і заводах; які є но машини, всякий перкаль, хусти і всякий товар — все те вийшло з працї рук наших! Що ж ми маємо за таку працю? А от як бачите, живемо самі тільки-тільки що не в собачих халабудах, та ходимо трохи не голі та босі. Здається, усеб-то повинно бути наше, бо ми єго зробили, так нї ж! Усе, що я зроблю, пійде на пожиток нетрудячим панам, купцям та жидам, а мені достанеться тільки, що з носа їм впаде. А тим часом дивишся на вкруги, та аж об поли руками вдаришся! Здається, усї ми нарожаємося на божий свїт і босі й голі — і малі й дурні — всї однаково; так нї ж; панї рожає — панича, а хлїборобка — хлопця! Першому холя й воля, а нї у його якої журби чи біди мужицької; нічого він не робитиме, тільки буде пити та гуляти та з панночками базїкати, а хоч і робитиме, так не теж, що прийдеться, а що сам захоче. Хлопець же ще в колисцї пручається, а вже батько несе за єго по душне, бо й він дивиться на божий свїт. Хлопця мало од землї видко, а вже в погоничах ходить. Паничові ж усяка наука: хоч і дурний, то стане розумним, а хлопця і радий би батько до

школи посилати, так в хазяйстві єго треба, та й учителї такі, що чорт батька єго зна, чи в єго глузд в голові, чи може капуста. А як часом трапиться путящий чоловяга учитель, то не вдержиться довго, бо звичайне, путящий чоловік казатиме правду селянам, а сего найбільш не любить наше милостиве начальство. Отсе ж панича, хоч там накладуть єму у голову всяких мудрощів, хоч і нічого не тямить, — куди пійде, приймають, і шана єму всюди і гроші; простого ж чоловіка, хоч би в єго розуму було за десять панів, в потилицю пхають. Та чом же се так? Чим ми гірш за панів? Та ми лучче за них в десятеро: ми не звикли жити за дурнички, людей не обдираємо, даром хлїба не їмо, а пани що? Дармоїди, без нас з голоду повмірали б!

Тепер я вас спитаю, люде добрі, чи гарні ж отсе такі порядки, чи не годї нам мовчати, чи не пора нам, панове товариство, своїм розумом про свої діла поміркувати? Як на мій розум, то й давно таки пора! Я знаю, що багато в мене земляків (та й односельчане такі знайдуться), що на се мені казатимуть, як мій кум Охрим Джигирь: „Куди нам із своїм дурним розумом міркувати? Тяжко на світі жити, що про се й казати, та мабуть таке воно від Господа праведного. Пани та царь многомилостивий розумнїйші за нас дурних, вони вигадають, як нам допомогти!“ Ну, на таку річ я й нишком казатиму, що сказав Охримові: „Ось послухай но лишень байку та собі добре на вус намотуй!“

Не далеко, не близько, не високо, не низько, а у самому великому та густому лїсї було звірине царство, львине государство. Було там до біса усякого звіра, а овець та баранцїв найбільш за всїх; баранцї ж та вівцї травицю собі скубуть, а вовкам та медведям тай самому львові травиця щось не до смаку, а одно одного їсти

теж не хоче... От вони тев та овев — і вигадали наставити вовка до овець старостою. Добре. Іде вовк до лева просити ся у старости. А про вовків уся челядь знала, що вони таке за птиця! Еге, добре ж! Як почув лев вовче прошення, зараз єму неначе свіженьким мнясцем запахло. Але ж думав собі, як-не-як, а усе ж таки я тим вівцям царь, як то кажуть, отець; то так таки віддать їх із пола у полу якось нїби незвичайно... Тай мнясця теж хочеться... Міркував, міркував, а далї й каже: „Мене, каже, над усїма вами від самісінького царем наставлено, так я повинен усїх вас, моїх підданих, однаково шанувати і доглядати. Тим-то я не можу сього дїла сам зробити, а нехай збереться громада, то як вона присудить, так і буде“. А сам підозвав до себе якогось генерала, що раду збірав, тай сказав єму щось тихо на вухо. Добре. Зібралась уся звірина та гуртом і порішили: приставити вовка до овець, пустить єго в кошару. (Нехай задасть, бач, пару!) А вівцї? Що ж вони мовчали? Хиба їм обридло жити? Ге нї, та бач, їх не було, бо їх у громаду не позвали. Оттак же самісїнько й з нами: хиба нас не дурили? хиба коли питають нашої згоди на яке будь дїло? Ще за козаччини, як були у нас свої гетьмани, то вони з другою старшиною сидїли на шиї у простих козаків, бо ті гетьмани та полковники тільки що говорили по нашому, а були такі самі пани, як і другі всякі. Та що про се казати? Адже ж вони, а нїхто инчий, Ляхам нас запродували, а як виссали кров і пiт, то зовсїм подарували нас Ляхам і Московському цареві. А цей, думаєте, лучче за панів? От такої! Адже ж як не як, а за гетьманщини були, правда, усї бідні, так хоч не кріпаки, а Катерина цариця всїх нас повернула у кріпацтво та повіддавала своїм генералам і бахурам. Коли б царі нам добра хотїли, хиба б вони віддали увесь

степ панам? Адже ж се за наших дїдів дїялось, що всї степи, геть де он Миколаїв, Одеса, Катеринослав, були вільні. От як би царі були справдї до нас як батьки до дїтей, що-б вони тодї повинні зробити? Вони б повинні усю землю між людьми подїлити рівно, а коли землї більше, нїж їй треба, то гукнули б між народом: „Гей любі дїти, трудові хлїбороби! в кого землї мало, йдїть у степи — всїм буде місце". А як би і після того було зайвого степу, то треба було его панам не оддавати, а зоставити до того часу, поки наплодиться більше народу, що вже ему своєї землї мало; тодї знов визвати так саме, як і перше, людей, і подїлити між ними сю землю. От що повинні були царі зробити, коли вони добрі, чесні люде. А вони що зробили? Пооддавали землю своїм поганим байстрюкам, та ще чимало чесного народу їм у кріпацтво завдали. Ось теперішнїй царь обіцяв нам волю дати, та ба! Казав пан, кожух дам, тай слово его тепле. Замість волї дав таку штуку, що й не розбереш, чи воно нове ярмо на робочого чоловіка, чи бичівка, щоб на їй повіситься. Воля! І собака вільна, біжить куди схоче, та бач далеко від хати не відбивається, бо лопать захоче; добре і тумаків наїсться, поки сердешна роздобудеться на кістку або на шматок хлїба, а все ж таки з двору не тїкає. Так і нам сїромахам, як нема чого їсти, то й підеш в найми до якого будь пана або попа, мало що не за шматок хлїба, або на заробітки по степах і фабриках, щоб тільки жінка и дїти не попухли з голоду. Не даром же про наймита й пісня зложена, що співається:

„Гей немає в світї гірш нїкому,
Як бурлацї молодому!
Що бурлак робить, заробляє,
Аж шт очи заливає,

А хозяін въє гуляє,
Ще й бурлаку попрікає".

Бач, перше з нас брали батогами, а тепер голодухою; гарна ж ця панська та царська воля! Себто я прийшов у лїсї до якого будь дерева, тай почав: „Ти, дубе любий, я бачу, тут зовсїм волї не маєш, стоїш собі на однім місцї, анї піти куди, анї що! Ось стривай лишень, я придбаю тобі волї", та взяв би его гарненько викопав, землю собі узяв, а ему: „Іди, небораче, тепер ти вільний". То-тоб я мабуть між панами слави собі придбав за „освобожденіе". Бо вони ж, тії пани, як раз так і зробили: ту землю, що з дїда з прадїда потом та кровю нашою орана і слезами порошена, вони собі забрали, а нам де-які шматочки дали, та ще й викуп плати. А бодай ви не діждали! Та як на те пішло, то ми вже разів сто її викупили ще за панщини своєю тяжкою працею та податками; наші батьки та дїди цілий вік свій робили за ню на панів. Скільки пани з нас грошей повитягали, скільки нашої крові та поту напилися? А тепер бач, кати прокляті, за те начеб-то забули, та знов вимагають! Та хоч би ми й нїчого не платили і не відробляли, то що з того? За віщо, скажіть, їм платити чи робити? Хиба землю цар з панами зробили, хиба своїми руками придбали, що вони її продають та орудують, як їм злеє серце та нїкчемний глузд каже? Чого ж вона зветься царською та панською, а не зветься людською або громадською? Подивіться на ню: сегодня прийшов Петро, чи там Павло, зорав її, засїяв, заборонував і вона дає ему хлїб і радість; на другий рік прийшов Левко, зорав її, засїяв, заборонував — вона й ему дає хлїб і радість. Як мати дїточкам своїм любим рівно дає, нїкого не кривдить, так і земля, бо вона всїм нам мати; вона

нас годує, вона нас на білому світї держить. Скажіть же менї: хиба може хто небудь неньку свою підмовляти та наказувати: „Не смій годувати моїх братів, других твоїх дітей, мене тільки годуй?“ Хиба може хто матїр свою продавати? Адже ж хто тільки подумає за се, той поганець над поганцями, розбійник над розбійниками! А вони саме те роблять, ті царі та пани та ті перевертні з чесного простого роду, котрі їм потурають та на їх капостні дїла дивляться і самі їм підлажуються — вони матїр свою землю продають і купують і у неволї держать, у кайдани кують, не дають їй усіх своїх дїток однаково годувати! Деж тут правда!?

Мій Боже правий! Як подумаєш, як то брат брата може мордувати! Як би то всї були рівні, щоб не було ні богатих, ані бідних, а не то як тепер, що тому доля запродала од краю до краю, а другому зоставила те, де поховають. Як би не було ні начальства, ні підданих, — як би то всї рівно робили, щоб не було так, що один з ранку до вечера рук не покладає, а другий нудить світом, бо ні защо й рук зачепити, — як би так, хиба ж би те дїялось на світї, що тепер дїється? Хиба б тодї були паничі? хиба плодили б вони покриток? хиба оддавали б людей у москалї? хиба б обдирали тодї людей і на подушне, і на волость, і на попів і чорт батька зна на що ще? Хиба накладали б на горівку акциз? Хиба вимучували б з людей грошї на всякі царські забави? Ви може не знаєте, люде добрі, що наш царь Олександро заміж дочку оддавав, так весїлля коштує двадцять мілїонів карбованцїв. Се все однаково, що як би ті грошї забрати з усього царства, і з нас і з Москви і з Кавказа і з Сібірі, то з кожної душі прийдеться на се весїлля по сорок копійок! Он що!!! А як ось у Самарській або коли у Чернигівській губернії голод, люде пухнуть та помирають з голоду, то на се у царя нема грошей. Щоб допомогти Самарцям, теж треба 20 мілл. карбованцїв, але ж їм не дають; нехай, бач, лучче на їх трупах весїлля скоїться. Ог що воно — ті царі та пани! Доки ж ще надію на їх мати?

Подивіться на вкруги, що воно за краса той Божий світ! Село — і серце одпочине! Село на нашій Україні, неначе писанка — село! Зеленим гаєм поросло; цвітуть сади, цвітуть кругом широколистії тополї, а там і лїс; і лїс і поле; і сині гори за Днїпром. Здається, кращого немає нїчого у Бога як Днїпро, та наша славна Україна. Здається, у такім би раю та людям би щастя не знайти?! Але ж про те, мої брати, нїкчемство панське та царське, та ще нерівність між людей так, бачте, гарно наробили, що в пекло рай перехрестили. От хлопчик у тому ж селї: мов одірвалось од гиллї, одно однісеньке під тином сидить собі в старій ряднині; і певне знаю, що воно нїколи не бачитиме волї, святої воленьки; що так даремне, марне пролетять єго найкращії лїта; що він не знатиме, де дїтись на сїм широкім вільнім світї, а пійде в найми; і колись, щоб він де небудь прихилився, то оддадуть у москалї. І вимуштрують, що людина ка-зна чим ляже в домовину, що і глузду, і душі чорт-ма, і щоб начальство не приказало, хоч батька рідного стратити — дарма! аби — приказано, то встрелить і єго! А щож, на те вони москалї! І не в однім оттім селї, а скрізь по світї люд у ярма запрягли пани лукаві. Пора, пора вже нам схаменутись, час уже нам подумать, що воно за порядки, що з раю світлого пекло роблять! Інші нам треба порядки і я вам скажу, люде добрі, які. Треба нам царя і усїх панів, котрі не захотять бути з нами рівними, робити як і ми — треба їх послати до чортів у болото, нехай там своїх родичів рогатих возять. За тим кожне село

і кожне місто буде всї дїла свої рішати громадою, на радї і ніякого начальства над собою не знатиме; як що треба буде зробити яке громадське дїло, то виберемо на той час певного чоловіка, алеж і він буде не начальник, а вірник наш; не він нам приказуватиме, а ми ему. Як же буде таке дїло, що одному селу або місту не під силу, що воно до усього краю стосуєть ся — як наприклад залїзна дорога — то знов таки кожне село вибере певного чоловіка; сї люде з'їдуться в одно місце, та й вигадають, як діло лучче зробити, а потім кожне село поміркує над тими вигадками і як згодяться, то добре, а як ні — знов придумають, щоб усї згодилися. Щоб одно село не було богатїйш за другі, треба щоб кожне село добре полїчило та обмірило свою землю, людей і худобу; ото ж певні люде, ті громадські вірники зведуть до купи ту лїчбу і так розпорядкують, щоб усїм добре було жити і щоб нїкому не було кривди. Ще треба буде нам за просвіту потурбуватись. Тепер пани на нашу нещасну, трудову копійку заводять собі всякі школи, вчать своїх дїтей всяких хитрощів, а нас зоставляють в темнотї, щоб ми нїчого не розуміли і до правди не додумались. Тим то вони і панують над нами, що вчені: бо вченний чоловік завжди на вигадки скорійший од невченого. Нам не потрібно панських шкіл, де назчають і того що треба і того що не треба. Нам треба, щоб у школах на добро наставляли, щоб бути чесними та вміти робити коло землї і всякі машини. Далї треба матїрь нашу землю шанувати, істинно як матїрь; не продавати і не купувати, а щоб була вона громадська, всїх однаково годувала. Тодї тільки не буде богатих, а будуть одні заможні. Тепер тим то і богаті є і бідні, що у одного більше землї, у другого менше, а у інчого і зовсїм нїчого нема; тим то багатирь нїчого не робить, а примушуе матїрь свою землю одного себе годувати, та все що вона оддала б рівно другим своїм дїтям, він забирає та й продає і купує собі всякі витребеньки, купує і чужу волю, бо робить з братів своїх наймитів. Так саме і по городах та містах; і тут мати земля повинна бути для всїх, людська, і всї будинки що на тій землї — вони повинні бути для всеї міської громади, щоб кожен жив у своїй хатї, а не булоб, як теперь, що один хозяїн, а другий комірник, в сусїдах живе.

Не ймiть вiри, що вам казатимуть, нїби то сего не можна зробити, нїби з такими дїлами не упораєшся.

Подивіться на залїзні дороги! На сотнї і тисячі верстов простяглись. тисячі людей коло їх пораються, а дороги сї не одному чоловікові належать; цїлі компанії, то б то обчества, їх робили, цїлі обчества з їх і пожиткують. А коли таким дїлом може орудувати общество, то чомуж не можно громадою порядкуватись в селї або в містї? Ну, люде добрі, не тільки се все можно, а треба так зробити.

Та що за се казати! Воно може і давно б уже так сталося, як би народ був розумнїщий та не покладав надїї на нікого, як на себе самого, колиб він зрозумів, що опріч як правдою, рівностю, братерством та волею, опріч як сим — щастя не знайдеш. Тим бо то й біда наша, що досї кожен тільки сам за себе турбувався, а як там другим — про те й байдуже, аби ему добре було жити. Та схаменїться, будьте люде, за правду стійте, — добре вам буде. Годї потурати неправдї, годї нам за копійками гнатись, а душу напастити. Про когось приказують люде, що хотїв за шага карбованця купити, а ми за шага карбованця продаєм. Як би не згожувались на панські обіцянки, а добре б взялись самі за дїло, то

досї б усї ті пявки з голоду поздихали. А то кожний боїться, що поки сонце зійде, роса очі виїсть, то б то поки громадське дїло справиться, а свій гріш пропаде. Да буде сором на голову таких людей. Лучче ж менї жінку та дітей без хлїба зоставити за для святого громадського дїла, аніж потурати неправдї і тим допомагати цареві, усяким становим та панам не тільки мою семью, а й увесь чесний, простий народ у бідноті та темноті держати. Подумайте тільки, погадайте, скільки нам той поганий страх шкодить. Чи ви знаєте, скільки на всїх нас простих людей приходиться панів? Аджеж на кождого пана приходиться пятьдесять два мужиків. І не вжеж таки з такою силою та не побороти таку каюсть? А от як бачите, досї пятьдесять два хлїборобів або міщан здіймають шапки та гнуться перед одним паном, і дають себе обдурювати, обпродувати, бо бояться, бо за правду не дбають. Правда, що за панів держить руку царь, а в царя богато війська з рушницями та гарматами, та спитайте перш, звідкіля взялося те військо і на чиї гроші его годують і зодягають і споряжають? І москалїв даємо ми, і грошей даємо ми, ті самі гроші, що за подушне з нас беруть. Як не дамо ні людей ні подушного, то чорт матиме і війська у наших ворогів. А теперішні москалї, як що до чого прийдеться, хиба не стануть нашу руку держати? Аджеж вони наші брати та сини, аджеж і вони терплять мордування від панів та царських офіцерів. Со вони тепер офіцерів своїх слухають, бо одно дїло, що глузд їм забитий, а друге дїло, що не бачать вони підмоги від своїх братів хлїборобів та інших простих людей; а як побачать, що всюди заворушилось, як їм хто з братів-хлїборобів розкаже, який вони гріх смертний на душу свою приймають, потураючи та помагаючи иродовим панам, та найстаршому між панами,

цареві, то схаменуться і з вами за одно стануть. А котрі не стануть, то ті гірш будуть од Юди Христопродавця, бо Юда одного Христа продав, а вони мілїони людей, братів своїх продають і неправдї допомагають.

Об однім молю вас, земляки любі, і благаю: стійте вірно і дружно одно за одного! Громада — велика непоборна сила, а одного чоловіка можно як ту комаху задушити. Подивіться на панів із царями — чим вони така сила? Перша штука — вони добре знають, що треба робити, щоб над нами панувати; друга — вони держуться один одного, один одному вістку подає, як і що; раз у раз вони об своїх дїлах розмовляють, радяться і завжди один одному можуть допомогти; третя, що вони своє громадське, хоч і паскудне дїло більш шанують, аніж свою худобу і саме життя; іноді панові і не хочеться свої гроші тратити, або худобу віддавати, а як подумає, що без сього сіроми вийдуть з під їх руки, то й віддасть. Або на війну — вони б і раді зовсім не ходити битись, а посилати тільки наші голови, та бач, не можно сього! От вони і посилають деяких із своїх у офіцери, бо лучче декому з їх стратитись, аніж усїм перестати панувати над нами. Так вони собі міркують.

Оттак же саме треба і нам робити, то ми ще дужчі од їх будемо, бо одно, що нас у пятьдесять раз більше проти їх, а друге, що ми не за погане дїло стоїмо, як вони, а за добре: вони за підданство, а ми за волю, вони хотять чоловіка на скотину повернути, а ми хочемо, щоб усї були рівні і заможні, щасливі і веселі. Огож і кажу вам першу заповідь: знайте як і пани, чого вам треба. Треба вам землї, щоб вона була людська, громадська і усе щоб було людське; треба, щоб над вами не було нїякого начальства і щоб усї дїла робилися громадою;

треба, щоб у всїх дїтей був час ходити до школи і щоб школи були справедливі і для всїх однакові, та ще треба, щоб не було москалїв. І не тільки ви самі повинні се добре знати, а й других хлїборобів до того доводити, бо тільки тоді опануємо ми землю, тодї тільки і зможемо настановити правду між людей, як усї сїроманцї добре знатимуть, чого їм треба. Кажу вам і другу мою заповідь: нехай усї сїроманцї, котрі пізнали правду, держуться один 'дного, нехай дають звістку один одному, що і як; коли вас є два або три, що ви пізнали правду, то умовтесь між собою, як і других на теж саме навести та настановить, а як лучиться кому з ваших яка причина, то визволяйте чим дуж. Та коли побачите, що нерозумні люде кладуть свою надїю на панів або на найбільшого з панів, на царя, то доводїть людям, що вони самих себе обдурюють, що як би царь справдї їм добра хотїв, то не брав би од матері сина, од сестри брата у москалї, не обдирав би людей на викуп та на всякі податки. Кажу вам і третю заповідь: станьте за правду щирим серцем і непохитним духом; нехай у вас перша думка буде не об тім, що їсти сегодня, або у що зодягнутись завтра, а об тім, щоб і сегодня і завтра, і увесь вік благовістити своєму братові сірякові осї заповідї, благовістити царство справедливе чесного робочого люду, царство волї і правди і братерства і рівности! А як прийде час, то і взятись за сокиру або косу, щоб стратити супостатів, що не хотять правди. Нехай ні семья, ні хата, ні худоба не стає вам на дорозі. нехай проклятий страх цурається вашого серця, а душа бажає одної правди і обновлення світу. Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, аніж потурати кривдї. Гей, чесні хлїбороби, трудові робітники, вільні козаки, лицарські дїти і ви, нещасливі москалї, що одірвані од рідної хати і чесної роботи, та чиє серце ще не одірвалося од правди — гей слухайте мене, скажу я вам слово послїдне, слово правдиве, не лукаве, що накипїло на серцї не часами, а роками! Гей вставайте боротись за правду, за людське щастя, за волю, за землю! Близько, ой близько світла година, що буде сором і погибель супостатам. Незабаром устануть усї народи і окують царів неситих в залїзнї пута і їх славних оковами ручними окрутять, і осудять губителїв судом своїм правим і во вїки стане слава, преподобних слава; і спочинуть невільничі утомлені руки і колїна одпочинуть кайданами куті. Райдуйтеся, сїромахи, не лякайтесь дива; сама правда визволяє довготерпеливих, вас убогих і воздає злодїями за злоє! Оживуть степи, озера і не верстовії, а вольнї широкі скрізь шляхи простягнуться; і не найдуть шляхів тих владики, а раби тими шляхами без гвалту і крику посходяться до купи раді та веселі і пустинню опанують веселії села.

Ідїть же — паки і паки кажу вам — ідїть благовістити нове царство правди. Ідїть по городах і по селах, минайте злих і заходьте до добрих, ховайтеся від царів і панів, слуг їх, і кажіть робочому люду: труженнике, поклади надїю на правду; се царство твоє приходить. Женїть страх лукавий і подлий од серця вашого і не бійтеся вмерти за правду, за рівність, за волю, за братерство! Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, нїж з кривдою за плечима предстать пред царство правди. Істинно кажу вам: лучче по каплї усю кров по лицарськи вицїдити, аніж гнути шию під ярмом поганим.

Допоможи вам сама правда!

IV. Із оборонної промови О. Терлецького на розправі за сю брошуру.

Брулїон тої промови, писаної нїмецькою мовою, обіймає 15 піваркушевих сторінок письма, з численними перекресленями цілих уступів. Без жадного загального вступу автор входить у саму річ і починає критикою нїмецького перекладу брошури, зробленого офіціяльним товмачем для вжитку суду. Починає від самого титулу.

„Хлїбороб“ перекладено на „Arbeitersklave“. Хв. прокураторія зачепила той титул, бо певно повірила, що автор хотїв сим титулом „Arbeitersklave“ зазначити тенденцію всеї брошури, і тому вважала потрібним підсунути брошурі комуністичну і соціялїстичну тенденцію. Значить, сам титул брошури з тим „Arbeitersklave“ зовсїм фальшивий. Поминаючи вже те, що скільки знаю, складного слова Arbeitersklave зовсїм нема в нїмецькій мові (я бодай не міг знайти його нї в якім нїмецькім словнику), знач. воно оріґінальний винахід пана товмача, за який він сам і одвічальний перед нїмецькою граматикою. Етимольоґія слова „Хлїбороб“ зовсїм не допускає такого перекладу. Бо хлїб значить Brot, а роб — робітник, Arbeiter, Broterzeuger, ширше: селянин, господар (Bauer). Словом Bauer перекладає сей вислов і п. товмач на стор. 19, 20, 22, 23, лише в титулї чомусь винайшов собі назву Arbeitersklave. Отже титул брошури перекладений зовсїм фальшиво, а його слїдує читати по нїмецьки: Ein wahres Wort eines Bauern an seine Landsleute.

II. товмач очевидно дуже любуєть ся своїм збогаченєм нїмецької мови, бо вже на 2 сторінці брошури перекладає зовсїм инше руське слово на Arbeitersklave. Читаємо в брошурі: „Першому холя і воля, анї у його якої журби чи біди мужицької“, а переклад ось який: „Der erste tut, was er will, hat keinen Kummer und keine Sorgen, dass er ein gewöhnlicher Arbeitersklave wird“. Дословний переклад мусїв би виглядати ось як: „Der Erstere geniesst viele Freiheiten[1]) und kennt keine Bauernsorgen“. Слово „мужицька“ переклав п. товмач знов чомусь своїм любим „Arbeitersklave“. Не можу збагнути, по що і з якої причини.

Розуміть ся, не можу знати, яку мету мав автор брошури; можу лише передати враженє, яке вона робила на мене при читаню. Мушу признати ся, що читаючи той невеличкий твір, я відчував, що він стоїть на зовсїм реальній основі росийських відносин, і прошу дозволу мотівувати своє твердженє.

В брошурі маємо два уступи, що містять у собі остру критику селянських відносин у Россії. Один уступ на стор. 357 (нашого виданя): „А от бачите, живемо самі тільки-тільки що не в собачих халабудах, та ходимо трохи не голі та босі“. А другий уступ (стор. 360 н. в.): „Ось теперішнїй царь обіцяв нам волю дати, та ба, за-

[1]) Пок. Остап переклав сю фразу також невірно, треба-б: „Der Erstere hat jegliche Bequemlichkeit und Freiheit“.

мість волї дав таку штуку, що й не розбереш, чи воно нове ярмо, чи бичівка, щоб на їй повісить ся". Сї напади звернені против відносин, що настали в Россії по знесеню кріпацтва в 1861 р. і по увільненю селянства. Ніякий знавець історії увільненя селян у Россії не може не потвердити, що ті напади зовсім оправдані. *[Тут значний уступ рукопису перечеркнений, а далї йде нарис історії знесеня кріпацтва та увільненя селян у Россії, з якого даємо лише два остатнї уступи].*

Зовсім справедливо говорить Целестін у своїй книзї „Russland seit der Aufhebung der Leibeigenschaft", стор. 81, що таким нерозумним поступуванем бюрократії без огляду на инші обставини витворили ся дуже погані взаємини між поміщиками і селянами. На півночи сим робом нераз два селянські поколїня засуджені на абсолютне вбожество, бо не можуть видобути із своєї земли навіть стілько, щоб сплатити належність за Її викуп і померли би з голоду, як би не могли хапати ся до инших жерел заробітка, як ріжні промисли та поденні зарібники. Їх стан через знесене кріпацтва погіршив ся страшенно і вони тепер більше ніж коли инде мусять уважати поміщика причиною своєї нужди. Тай на півднї мусить між панами й поміщиками дійти до розяреня, коли він не захоче приступити до викупу".

Слова Целестина потверджує вповнї офіціяльний звіт із світової вистави 1873 р., опублїкований у книзї про Россію, в віддїлї про рільництво, і де сказано виразно, що особистий і поголовний податок, який платять лише мужики, виявляє постійну проґресію, що в многих околицях мужицтво перетяжене, а декуди особистий податок дійшов до такої висоти, яка абсолютно вже не може піти далї. Із 208 мілїонів рублїв податків, які

наложено на россійське рільництво, випадає по томуж урядовому звіту 13 мілїонів на велику ґрунтову посїлість, а 195 мілїонів на селянство (стор. 81). Мало в Россії таких сторін, — каже той сам звіт, — де би надїлені селянам ґрунти могли самі покривати наложені на них тягарі; та бувають і такі околиці, де ті тягарі майже в п'ятеро перевисшають доходи. Отже в виводах нашої брошури нема нїчогісінько, щоб хоч на волосок суперечило правдї.

V. В справі реформи нашої правописі.[1])

Серед недавньої полемики, котра одбулась по австрійських, а надто по галицьких і буковинських газетах про реформу австро-руської правописі, завше споминалось і наше імя, — та ми не вважали потрібним вступатись в ту полемику найголовнішче через те, шчо вона велась з усіх боків способом недостойним. Правда примушує сказати, шчо і у цій пригоді, як майже в усіх подібних в остатні часи, пальму первенства в недостойности треба оддати тій стороні, од котрої можно б було ждати чогось иншого і шчо безусловні противники фонетичної правописі в галицько-руській прессі, по крайній мірі показали ясно і прямо, чого вони хотять, або хоч чого не хотять.

Тільки тепер, коли справа ця з сього практичного боку вже на якийсь час похована і коли, значить, можна говорити про неї не опасуючись, шчо тебе порахують в один з полемизовавших гуртів, говорити тільки теоретично з людьми спосібними перш усього тверезо і чесно трактувати теоретичні основи справи, а потім вже також чесно прикладати здобуті таким трактуванньем виводи і до практики, — тільки тепер ми позволяємо собі взяти голос в цій справі.

Перш усього ми мусимо признати, шчо справа ця піднята була звісними прихильниками правописної реформи незручно і навіть недостойно. Проти австро-руської оффіціальної правописі, котру звуть не зовсім вірно етімологічною, виставлений був трохи не в першій лінії аргумент політичний, то б то, шчо вона подібна до россійської (оффіціальної-ж).

Перш усього це неправда, котру — замітимо для противників „московщини“ серед австрійських русинів — використують звичайно в Россії галицькі консерватисти власне проти „украінства“. На самім ділі австро-руська „етімологія“ може назватись хиба тільки сестрою россійської, бо обидві вийшли з старої церковно-славянської правописі, а зовсім не тож-сама з нею. Обидві носять на собі сліди осібних еволюцій: россійська набралась елементів і фонетичних, перше малоруських, потім великоруських, — австрійська своїх крайових елементів і етімологічних і фонетичних, означаємих одмінно од россійських. Обидві правописі подібні між собою своєю штучностью, нелогічностью і через те трудностью, — але всьака на свій лад, при чому пальма первенства в усіх таких ознаках мусить

[1]) *Од автора.* Ми ніколи не робили з справ формальних — справи принціпіальної. На азбуку і правопись ми дивимось як на справу важну, та все таки формальну і, як би треба було для чого, то готові писати хоч гіерогліфами. Тільки ж в такому виданьню, як „Наукова бібліотека“ для тієї публіки, для якої воно виходить, ми не бачимо, чому б треба було писати иншою правописьсью, як та, котру ми вважаємо за найбільш наукову, по крайній мірі єдину логічну з усіх наших правописів, до котрої беруть ся і люди, до неї не дуже то прихильні, як тілько треба науково передати звуки нашої мови. (Див. напр. д. Ом. Огоновського Studien і т. д., ріжні статьті в Archiv f. slavische Philologie і др.) Через те ми просимо редакцію Н. Б. задержати в нашій замітці і оцьу нашу правопись.

бути оддана етімології австро-руській. В усякім же случаї, коли зробити пробу і дати двом „общеруссам“, напр. львівському і московському, шчоб вони прочитали голосно перший напр. „Московскія Вѣдомости“, а другий напр. „Слово“ або „Н. Проломъ“, то і побачимо, шчо обидва прочитають до того різно, шчо і сами муситимуть признати фантастичність своєї віри, буцім то вони вживають однієї правописі.[1]) Знаменитих же дашків (б, ѣ, ѝ і т. п.) і їх потреби ні один москаль не розбере, бо в себе, як де треба в таких случаях, москалі преспокійно пишуть фонетикою, напр. вотчина, вотчимъ і т. д.

Далі аргумент од „московщини“ незручний і недостойний, — бо хиба мало в австрійській Русі дійсно подібного до московського? Адже ж усьу кирилицьу прийшлось би покинути, ба навіть і носи і уха поодрізувати, шчоб одрізнити Галичан од Москалів. Непостижимо, як австро-руські народовці не зрозумійють, шчо так перемішуючи політіку, — або власне поліцію, — з наукоюй літературоюй, вони держать дльа всякої чужої власти одчиненими двері і до своїх власних культурних справ, підпирають ту сістему, по котрій русини не мають права жити дльа себе самих, як самі собі хотьать, а завше мусьать бути тільки слугоюй других, та маленькими діточками або і собачками на мотузочках, за котрі завше маже право сіпать хтось иншій?!

На остаток справу реформи правописі підньато тепер не на тій дорозі і не за часу, — то б то підньато на дорозі адміністративній, а не громадській, і ранішче, ніж до того була приготовлена громадська думка. В доказ останнього ми вкажемо не тільки на те, шчо противники фонетики підняли крик трохи не про кінець світа в купі з кінцем етімології, а і на те, як держали себе в цій справі самі галицькі народовці, котрі б мусіли піддержувати реформу правописі. Власне ці народовці в остатні роки зробили з свого боку все, шчоб скасувати навіть те, шчо вже здобуто було в 1860-ті роки ними самими дльа пропаганди „фонетики“. Як кажуть, в львівській анкеті в справі правописі один тільки д. Партицький подав голос за фонетику, але ж цей самий д. Партицький був першій з народовців, „котрій (як Яма індійський) переплив океан, шчо ділить царство живих од царства мертвих“, і заснував там „етімологічну“ „Газету Шкільну“, потім „Зорю“ і звабив туди і самого Мітру, Вол. Барвінського з його епігонами в „Дѣлѣ“. Як могла вигоріти справа реформи правописі, коли власне виданьнва народовців з їх товариством „Просвѣтою“ вчетверили, вдесьатерили в Галичині кількість писаного етімологіюю, показали, шчо цьа етімологія мусить дійсно бути шчось сьвьате, коли і грішники після бунту проти неї все таки вертаюють сьа до цего „палладія руського“.

[1]) Про мову ja вже не говорьу. Ja абсольутно не розумійу, як можна навіть на одну хвильу подумати, шчо мовьлав австро-руські етімологи стремльють до літературного єдинства в „Москвоюй“. Беру напр. „Бесѣду“ і бачу, шчо там навіть перепечатка повісти П. Раєвского прилагожуєть сьа „до австро-руськоїі мови“, а вже оригінальні речі, як напр. „Масковый балъ“ і т. п. написані такоюй мовоюй, котру можна брати за шчо хочете (скорше все таки за малоруську), ніж за московську. Беру „Н. Проломъ“ і в нім читаю напр. фельєтон з Брандеса „Современный русскій романъ“, і тільки там можу його читати, шчо ja малорусин і вмію по польському і по німецькому (деякі устулки ja тільки з зрозумію, коли перекладу в умі на німецьку мову). А вже чого ja нійак не розумію, так це того, як може редакція „Н. Пролому“ після прекрасної статьті Брандеса хвалити писанину сотрудників „Бесѣды“, або і власних беллетристів, — і не зрозуміти, шчо в Галичині тільки твори „украйнофільських анархістів“, як Ів. Франко, сімя Павликів, М. Рошкевичівна і т. и., — і можуть вважатись за родичів „Современнаго русскаго романа“.

Далі в остатні часи сама наша фонетика підпала своїй евольуції: явились дві фонетики, котрих русини навикші до теологічного способу думки похрестили іменами двох апостолів Сатани: Куліша і Драгоманова. З цих фонетик пізнішча, вже через самий час свого появу, мусила статись радікальнішчою, логічнішчою і простішчою. До неї зближались вже давно льуде, котрі без усякого „житейскаго попеченія“ хотіли вірно оддати звуки нашої народньої мови (напр. в виданьнях Петерб. географ. Товариства, Росс. Академії наук, Казках Аѳанасьева і т. и.) і тепер, як сказано, в таких чисто наукових випадках стали вживати цьу нову фонетику і німецькі твори про нашу мову. Цьу нову фонетику приїньяла прихильно вся прогресивна частина галицької молодіжі. Після цього старша фонетика сама стала свого роду етімологіїеју, котрої держатись стали деякі фонетики тільки з огльадів не наукових, а консервативних, кружкових і навіть особистих.

Шчоб пояснити остатні слова тим, хто не дуже добре зна галицькі справи тих часів, коли появилась нова фонетика, треба б було багато росказувати. Ми тілько нагадаємо найголовнішче. Появилась ціа фонетика в звязку з новим радікальним рухом серед галицької інтеллігенції, котрий показавсь коло 1876 р. Найхарактернішчим проявом того руху ві Львові було поєднаньна двох товариств молодіжі: „Академичний Кружок“, котре належало перше до партії, шчо колись була „молодою“, народньою або українською, але тоді вже одстала од новішчого прогресивного українського руху в Россії і навіть почала одставати і од ідей українського руху 1860-их років, котрий між инчим висунув наперед старшу фонетику. Новий рух серед галицької молодіжі, котра між инчим заявила, шчо вона прихильна до прогресивно-демократичної літератури великоруської мови, але ж у себе (згідно і з принціпами цеї літератури) вважаже потрібним робити найголовнішче для народу і розвивати літературу на основі европейських прогрессивних ідей в мові цього народу.[1]) [Друге товариство держало сьа народовецької ортодоксії].

Поєднаньна двох молодих львівських товариств коло таких ідей вивертало з корнем старі галицько-руські партії, однімало в них резон бутьтьа. Звісно, шчо не подобалось тим льудьам з цих партій, котрі або вже задевяніли в старих парахвіяльних тенденціях, або шче і зробили собі свого роду карєру і хліб з служби при старих парахвіяльних справах. Звісно, деякі особи зо старих парахвій почули себе і персонально обиджеными як пригодами процесса, поки виробльавсь новий рух, так і тим, шчо вони прогляділи його зріст.

Перш усього найзлішче кинулись на новий рух органи староі партії, котрі зразу прокричали його „нігілізмом“ і почали накликати на нього поліцію, при чому не могли пропустити нагоди причепити до цього руху і своіх давніх противників народовців, на ділі досить невинних в цій справі. З свого боку народовські органи, а надто „Правда“ од часу редакції Вол. Барвінського (особисто враженого рецензіями на його елокубрації, вмішченими в „Кіевск. Телеграфѣ“, котрий був у першій половині 1875 р. органом нового українського руху) накидали „нігілізми“ нового руху — московщчині. Причепи збудженої такими нападами поліції до кількох молодчих галичан з поводу їх особистих стосунків до декого з россійських емігрантів і з поводу однієї української брошури, друкованої в Відні і написаної більш в дусі старшої революційної

[1]) Дивись в „Другу“ 1876—77 рр.

украјінськоjі „Хлопоманіjі“, ніж соціалізму (најгострішчі уступи цеjі брошури були слова з Шевченка ј переложених ним псальмів біблijних) — показались органам обох старших галицьких партіј доброју пригодоју напастись на новиј рух, шчоб притлумити јого, шчо јім на јакијсь час і повелось.

Серед таких то обставин појавилась на світ нова фонетика в виданьньах женевських і львівського кружка „Громадського Друга“, проскрібованих одинаково јак „словістами“, так і „правдьанами“. Остатні не могли нічого сказати проти прінціпу новоjі фонетики, котроjі наукова вартість на стільки була очевидна, шчо такиј муж правдьанського гурту, јак о. Ом. Огоновськиј, мусив уживати јеjі в своjім німецькім науковім ділі. Але признатись до новоjі фонетики в своjіх руських виданьньах — народовці не зважувались, бо це б значило признати, шчо в женевських і львівських синах Сатанаjіла јесть шчось доброго, а це було не на руку народовськіј (најбільш львівськіј) парахвіjі. І ось, коли деjакі мньакші душі з народовців, најбільш „провінціали“, јак Желехівськиј з своjім словником, — змагались встојати хоч при старшіј фонетиці, — другі, львівські жерці парахвіjі навіть покинули цьу захвачену фонетику дльа етимологіjі. („Зоря“ д. Партицького, „Дѣло“ Вол. Барвинського). Ніјаких наукових резонів в підпору такоjі зміни львівські редактори вже не виставльали, а один з них, д. Партицькиј, тој самиј, котриј тепер би то подав голос за фонетику, навіть озвавсь у своjіј „Зорѣ“ (1882, стор. 160) „що въ нынѣшну пору заощадити належало бы Галичинѣ всякихъ споровъ и пробъ правописныхъ“.[1])

[1]) Інтересно, шчо вимовив таку думку в своjіј „етімологичніј“ газеті колись фонетик і радікальниј автор „Провід-

Де ж було здибати в Галичині енергічного підпору проjектові фонетичноjі реформи оффіціальноjі правописі, навіть коли б цеј проjект був поставлениј і зручнішче, ніж це зробили два черновецькі профессори? А з другого боку јак же було народовським авторитетам витримати протифонетичну аттаку старшоjі партіjі, коли вони самі дали јіј у руки по краjніј мірі половину аргументів проти женевських і львівських апостолів Сатани і јіх „печати“ — фонетики?

Треба признати, шчо „етімологи“ дуже зручно поставили спор так, шчо, мовльав, фонетики хотьать оффіціального признаньньа власне „женевськоjі“, нігілістично-анархічноjі фонетики, а не старшоjі, бо цьа останьньа вже на стільки підкопана, шчо за неју наврьад шчоб багато льудеј могло гарьачитись навіть між старшими народовцьами, — тоді јак виступити голосно за нову фонетику не зважујуть сьа навіть многі ј з молодших, нальаканих криками всіх старших парахвіј проти јіjі діавольського походжіньньа! Звісно, в тому, шчо пописали „Миры“, „Сло-

них ідеј Шевченка“ з поводу виданоjі нами в Женеві брошури „Марiја“ — Шевченка. Д. Парт. звішчав своју публіку, шчо мовльав „П. Драгомановъ.. закинувъ славяньскй буквы и правопись нимъ самымъ придуману (такъ звану „драгоманôвку“), а принимає до своихъ соціалистичныхъ (!) видань латиньске письмо зъ правописею польскою, щось въ родѣ коломыйского „Switła“. — На самім ділі видавець „Маріjі“ і не думав закидати слав. букв, ні своjеjі кириловськоjі фонетики, а тільки подавши з гори голос за латинську азбуку, јак за общеевропејську, тільки ж зреформовану, — на тепер видав польськоју азбукоју одну пробну книжечку дльа тих русинів, котрі зовсім не знајуть кириловськоjі азбуки. Таких русинів не мало не тілько в Австро-Угоршчині, а навіть в Россіjі. Премудрі наші патріоти, дльа котрих національність одно з церковним обрьадом і навіть з азбукоју, залишајуть таких русинів на „лектуру“ польську або словацьку, руминську, мадьарську, і на пробу виданьньа поеми Шевченка дльа таких русинів, навіть і уваги не звернули.

ва", „Н. Проломы" проти „анархічної" женевської фонетики, багато смішного, котре нагадує лемент напр. московських старообрьадців проти тьутьуну, чаю, кохве або картоплі, — в котрій, мовльав, поїдають сьа душі померших. Трошки освітнішча льудина з жерців таки зрозуміє, шчо правопись — сама по собі, а „анархіја" — сама по собі, і шчо „анархіју" јак кто схоче, то ј етімологіјеју напише. А льуде письменнішчі, котрі перегльадајуть наукові виданььа по славјаншчині, ті зобачать, шчо напр. „Русскій Филологическій Вѣстник", котрій виходить у Варшаві на субвенції росс. міністерства освіти, (хоч і без твердих знаків!!![1]), в 1883 р. надрукував статьью, в котрій і дльа россійської мови рекомендовалась правопись зовсім подібна до „драгоманівки!" А все таки в лементі „Мира" і К-о проти цеји правописі јесть зерно ј резонного. Ја вже не казатиму про те, шчо такій лемент, јакій би він не був дурній, а все треба јого завважати ј напр. не примушувати оффіціально льудеј садовити по огородам картоплью, поки вони в ній душі предків бачать, — а дати трохи порозумнішчати під натиском вільної ініціативи, — а не то будуть „картопльані бунти", јакі бували колись у Московшчині. Ја таки просто кажу, шчо „Миръ" і К-о резонно лементујуть проти радікальної реформи правописі.

Льуди — річ органічна: реформа, та шче ј радікальна, ніколи серед льудеј не зостајеть сьа сама в однім крузі, а веде за собоју ј инші, в других кругах. Це зовсім не випадок, шчо напр. метрична сістема міри ј ваги појавилась зараз після „Декларації прав льудини ј громадьанина". Між одним і другим јесть прьамиј, органічниј

[1]) Д—ов помилив сь, Р. Фил. Вѣстникъ виходить в твердими знаками, а без них виходили Р. Филол. Записки в Воронїжі. *І. Ф.*

звјазок! Фонетична ж правопись може шче більше порідньајеть сьа з тијеју „Декларацијеју", ніж метрична система.

Фонетична правопись, це полегкість всьакій дитині, вивчитись читати ј писати, всьакому мужикові раз на завше задержати собі в голові ортографију, не бојатись граматичних помилок, обходитись без писарьа і т. п! Хіба ж це не революција, навіть не „анархіја" дльа певного сорту льудеј?!

Шче більше мајуть резону галицькі противники фонетики, коли виступајуть проти неји з погльаду почастно клерикального. Дуже помильајуть сьа ті, хто приписује лінгвістичній консерватизм, чи аристократизм, самим латинським клерикалам. І в церкві грецькій була здавна теорија викльучної свьатости трьох мов Пилатових і негідности инших. В церквах славјанських цьа теорија обновилась в реакції проти перекладу Біблії на мови народні, реакції, котру ми бачили на наших мајже очах і в Сербії, і в Россії, де Св. Синод не тільки не пуска украјінського перекладу Біблії, але ледви недавно згодивсь допустити ј великоруський, — та ј то зробленій мовоју, котра далека не то од простої великоруської, але ј од живої літературної россійської. В Західних Русьах перша проба перекладу Біблії на мову руську зроблена була чоловіком свіцьким (доктором Скориноју) та шче ј у чешській Празі, нерејньатій гуссітством, — а дальші проби јшли вже під впливом не тільки кальвінства, а ј соцініанства, — і коли в $^1/_2$ XVI ст. знајшовсь православниј піп, котриј переложив јевангелистів „з јазика болгарського на мову руську" (т. зв. Пересопницька рукопись), то це був піп, котриј стојав поміж церквами православною ј латинською — та — характерно! — шчо јого

переклад так і не побачив печатного станка.[1]) Загляньте в передне слово до „Евангелія Учительного“ виданного в Заблудові в 1568—1569 р., побачите, хто власне не допустив, шчоб появилась ціа книга в „простій мові, виразуміній ради простих льудей“. Згадайте, яке і чиє противенство мусив витримати і в наші часи переклад молитов дд. Куліша і Пульуя, а також їх переклад „Нового Закону“, до котрого такі холодні і оффіціальні народовці галицькі з їх Просвіт[illegible]ю. А чи ж хто небудь і з цих народовців посміе сказати слово за переклад з „языка болгарского“ — „на мову руськуюу“ церковноі служби??

Хто передума про ці всі і подібні речі, той прийде до думки, шчо і клерикальна аристократія чи бьурократія безпремінно потребуює кастовоі архаічноі мови з одповідноюу правописеюу, — а далі безпремінно мусить противитись і „простій“ мові і такій же правописі і по за стінами церкви. І це зовсім резонно, бо в якому стані буде церква з ієі мертвоюу мовоюу, коли навкруги ієі буде рости письменство на живій, народній мові, легко доступне всьакому через просту правопись? В ціі осередковій антітезі лежить найголовнішчій корінь усіх спорів літературних і малих успіхів народньоі літератури в Галичині, а зовсім не в побічних виливах, напр. в московському, як думаюуть де хто з галичан; ба навіть за „всеруське обьединеніе“ вхопились дейакі галицькі клерикали

[1]) Не менше характерно, шчо другі подібні проби, котрі лежать в Москві (в Румьанцівськім музеі) і в Вільні (в публ. бібліотеці), а також переклад соцініанина Негаленського, шчо знайшовсь недавно в Михайлівському манастиру в Кіівіі, навіть не описані скільки небудь докладно, не гльадьучи на те, шчо остатній переклад, можно сказать, перед носом у головного штабу украйінськоі науковости.

найголовнішче через те, шчо розмови про нього помагаюуть вдержати церковно-літературне кастове status quo.[1])

Тільки ті, хто добре зрозумійуть цеі nucleus rerum, зможуть заосновати в Галичині правдиво-народне письменство. Хто хоче такого письменства, ті мусьать раз на завше записати собі „на носі“, шчо поборови противне йому „твердоязичіе“, себ то мову клерикально-бьурократичних консерваторів, можуть не „мньакенькі народовці“, котрі самі себе недавно охрестили якимись „національними (?) консерваторами“ і через те фатально мусьать дружити з попередніми, — а тільки тверді, радікальні демократи, прогресісти, прихильники світськоі науки, такоі ж всесвітноі, як всесвітній і консерватизм.

Очевидно, шчо хто бажаже переваги простого, народнього інтересу хоч би в таких формальних річах, як письменна мова і правопись, той найліпше зробить, коли замість того, шчоб кланьатись в оффіціальних кругах, заходьучи до них з заднього ганку, просто пристали до того, шчоб ширити серед русинів таку науку в простій народній мові і простоюу, фонетичноюу правописьсьу. Остатнья мусить перш усього привчити громади, а потім колись зверне до себе і урьади. Між русинами вже досить је прихильників фонетики, — то нехай же вони перш усього отверто пишуть і печатаюуть неюу, та при нагоді поясньаюуть, јака з неі користь громаді. Говорьучи таке, ја думаюу просто про фонетику новішчу, котра

[1]) Нагадаємо хоч те, шчо найгарьачішчий апостол московського панрусізма в Галичині, Зубрицкий, просто казав: „Для народа довольно молитвенника и псалтыря“, — звіспо, в церковній мові, а порьад з цим і те, шчо між „Словомъ“, „Н. Пропомомъ“ з одного боку і „Миромъ“ і навіть „Русью“ з другого нема ріжниці шчо до мови і правописі.

тільки власне і заслугує імени фонетики і має всі її користні боки і проти котрої з наукового боку всякий, хто тільки признає ся до принципу фонетичного (а хто справді образований чоловік до того тепер не признає ся?), не може нічого сказати і котра для таких людей може тільки мати один гріх — своїх женевських хрестин, коли не родин. Так не вже ж розумні люде можуть зупиняться перед таким гріхом або подавати голос за стару фонетику тільки тому, шчо вона, як каже о. Ом. Огоновський, „доволі консервативна, позаяк не добачаємо в ній ѣоти, та і м'ягченьня співзвуків не виражає ся стійно знаком ь“.[1]) Плутатись тепер шче з такою „досить консервативною“ правописьсьу, а надто в книгах призначених не для популярної публіки, це значить добровільно робити себе „ні богу свічкою, ні чорту кочергою“.

Формальний консерватизм в виданьньах популярних шче має свій резон до якогось ступня. Та тільки треба завважити ознаки простонароднього консерватизму, котрий зовсім одмінний од консерватизму кастового, ієрархичного. Простонародній консерватизм виходить тільки з неосвітности, з привички, але не має в собі елементу своєкористного інтересу, як консерватизм кастовий. Од того народ піддаєть ся і прогресу, скоро побачить в ньому для себе інтерес. Колись мені довелось їхати з Київа в одному

[1]) „Зоря“, 1887, стр. 155. Остатні слова, та і увесь уступ може значити тільки, шчо ця правопись „досить нелогічна!“ Хто хоче посміятись під сумну годину, тому радимо перечитати, як на стор. 139 і 155 названої „Зорѣ“ сьвящченник-професор всильує ся затерти „женевську“ фонетику, в тім числі і свій гріх, згадуючи об тім, як і в Галичині проявляє ся вона подекуди в творах „наукових“. З власного признаньня викрутаси о. О. в „Зорѣ“ виходять ненауковими.

вагоні з мішчанками з Саратова, котрі мені казали, шчо в них перше думалось, шчо гріх на прошчу до сьвятих міст їхати по залізній дорозі, бо то, мовляв, чортьача видумка, коли не сам чорт возить; одначе признавались моїі прочанки: тепер усі їздьать, бо дешевше і скорше можна за менші гроші і час і в Воронежі і у Київі побувати. — Так, за чортовоју помічьчу! — сказав я всміхнувшись. — „А нехай нас возить до сьвятих мошчей, аби возив!“ одповіла смілішче бабка, вже з отвертим сміхом.

Доводилось мені бачити на Украіні сельян, котрі були недовольні тим, шчо нові учителі в школах вчили не так, як дьаки; але ж коли бачили, шчо за рік, а то і менше діти могли читати всяку книжку і написати, тоді як у дьаків і за три роки того не вичувались, а иноді тільки „заучувались“, то льубісінько давали перед новій школі перед старою. Те ж буде і з фонетикоју в письменстві популярному.

Я не берусь судити подрібно цю справу в прикладі до Австрійськоі Руси, хоч грішний чоловік думаю, шчо і проста публіка льубісінько прочита інтересну книжку фонетикоју „женевськоју“. Коли другі, з практичного досвіду думають инакше, хай виробльають практичний компроміс між фонетикоју і правописьсьу звичаjноју, тільки, звісно, без явних дуростів теперішньоі етімольогіі, і хай потроху зближають популярну правопись з науковоју, поясньаючи при нагодах резон і користь останньоі. Перехідний період не буде довгий, а особливо, коли радікально-прогресивний рух інтеллігенціі потрапить зблизитись з таким же рухом серед простого народу. Треба бути сліпим, шчоб не бачити, шчо такий рух вже есть серед австрійсько-руського простого народу і шчо він доторкаєть ся, як і серед інтеллігенціі, справ економічних, соціальних, полі-

тичних і церковних. В крузі остатніх справ багато ознаків, котрі можна навіть назбирати по самим теперішнім галицьким газетам, показујуть, шчо і в Австріјськіј Русі піднімајеть сьа свіј протестантськиј рух, мабуть чи не радікальнішчиј, ніж россіјсько-украјінська штунда. В Галичині тој рух маје між инчим ту вигоду, шчо він шче зовсім не розірвав з нашоју національністьу, јак рух ужгородських піјетистів, котрі пристајуть до словаків, або јак штундарі, котрі знаходьать собі літературну поживу в Бібліјі ј у перекладах німецьких протестантських гимнів на россіјську мову, ј не знаходьать собі справи в письменстві украјінському јак через те, шчо јого спиньа цензура, так і через те, шчо россіјські украјінофіли або не звертајуть уваги на протестантськиј рух серед свого народу, або шче ј бавльать сьа в православіје. Може бути, шчо коли ј галицькі народольубці будуть слідувати по такіј же премудріј дорозі, а в польських кругах објавить сьа дужчиј прогрессивниј рух, то ј пројави галицько-руського народнього протестантства обернуть сьа до полонізму, јак колись це сталось з соцініанством XVII в., одбитим козацько-православноју реакціјеју. Тільки ж поки шче можна сподіватись, шчо серед галицькоји інтеллігенціјі знајдуть сьа льуде, котрі не дадуть знов статись такіј біді і вмітимуть вхопити в своји руки ту прогрессивну нитку, котра сама по собі висукујеть сьа серед јіхнього народу.

От ці прогрессивні простонародні елементи, а надто тој, котриј јавно одривајеть сьа од клерикального консерватизму, і јесть та канава, котроју зразу ж можуть почати переходити в массу народу радікально-прогрессивні змаганьньа галицькоји інтеллігенціјі, між инчим і реформа правописі. В таких справах најголовнішче — добриј,

то б то јасниј і твердиј початок: посіјано було добре, то б то свіже ј чисте зерно, без кукільу легкодухів, а далі si muovera!

І виростуть, і пожнемо,
І в житницьу соберемо
Зерно сьвјатеје!...

11 Јульа 1887. Женева.

М. Драгоманов.

VI. Попівство і народній прогресс в Австр. Русі.

(З листу до гал. народовця.)

...З спорних пунктів у нас зосталось „попівство“, — справу про котре Ви ставите в Вашім листі далеко ширше, ніж ja в своїм, — через шчо впрочім спор стаje шче більш інтересним. Коли ja казав, шчо Ваше „москвофильство більше попофильство“, то мав на думці той загальнвj історично-літературнвj факт в нашій крajіні (коли не в усій православній Славjаншчині), шчо в нас ідеja народньоjі, мужицькоjі мови в письменстві дуже нова і шчо здавна в нас літер. мова тожсамплась з церковнoю. Така постанова ідеjі літер. мови в нас почала була підкопуватись в XVI ст. під вплuвом католицuзму, реформаціjі, — але не вспіла впасти, jак православно-козацька реакціja (не самій тілько унiji, а j прогрессу) підвела нас під Москву, де така старо-православна постанова була міцна аж до кінцьа XVIII ст. За церковшчиною ми j не счулись, jак перejшли в письменстві на церковно-московську мішану мову (аналогічну нашій XVI – XVII ст.), а потім і на більш чисту московшчину, — j тілько тоді, jак в росс. літературі Пушкинська школа рішуче стала за еманціпаціjу нар. великор. мови, j наші письменні льуди стали собі виробльати одповідні теоріjі на укр. грунті. У Вас, в Австріjській Русі, цej процесс припізнився і через те новішче москвофальство знajшло собі готовиj грунт противумужицькиj в попівській реакціjі „хлопству“ в письменстві. М. Шашкевича гнали не з москвофильства, а з церковшчини, і навіть в 60-ті роки, коли з Шевченком і Основоjу у Вас појавилось нове украjнофильство, проти jого виступали не так з московського грунту (котрого тоді у Вас майже не було), jак з старо-церковного. Навіть Наумович кілька разів (і на остатньому процессі) голосив, шчо jому jде не о моск. мову, а об „вишчій, спільній, на грунті церковноjі“. І тепер, коли у Вас частина попів помирилась з нар. моноjу (це уступка свіцькому руху, а не власна евольуціja попівства), то навіть в протимосковській части попівства, котра може виступати за укр. елемент навіть ради карjери[1]), jесть все таки р у т е н ц і, а не украjінці, а також рутено-польські макароністи, рідні брати з шльахоцького боку церковно-славjанським макароністам сацердотальним. От через це все ja думаjу, шчо вміщнити у Вас „украjінство“ в письменстві може не так апріорна боротьба з московшчиною, jак рішуча пропаганда демократичних ідеj, до котроjі знакомство з новоjу великоруською літературоjу може навіть прислужитись, і боротьба з усьаким аристократизмом, свіцьким і церковним.

Шчо ж до боротьби з попівством в загалі, то треба б багато про це писати, а тут шче Ви мене втруднили, зачепивши Павлика, чоловіка мені близького, але все таки осібного, за котрого ja не можу одповідати j котрого мусили роздратувати такі речі, jак напр. те, шчо в попівському

[1]) Спогадajте слова Свистуна об тім, jак колись виступав проти „украjінщчини“ серед молодіжі сам Огоновський.

украјнофільському органі було сказано післьа јого процессу (зовсім беззаконного): „Жалко, шчо у нас нема дльа таких льудеј Сібіру“. (Ось, јака гуманність того елементу, котриј Ви берете під своју оборону!). За себе ја скажу, шчо добре розумију делікатність справи про релігију ј попівство в крајіні, де велика більшість національноји „інтеллігенціји“ належить до попівськоји касти. Та з цього ніјак не виходить, шчоб і в ціј крајіні, јак і в усьому цівілізованому світі, не стојали на черзі справа — виелімінуваньньа по кр. мірі церковних релігіј і јіх попіства (коли хочете, прибавльу по Вашому: попівства „в рьасі чи реверенді“). Обіјтись без боротьби з христ. рел. тепер не можна льудім нового наукового погльаду, бо хр—ство, а надто православне ј римо-католицьке, скристалізувало погльади, котрі були в льудеј (і на свіј вік не передових) за 1000 р. назад, та шче ј претендује, шчо воно подаје науку од самого бога, ј через те само чіпа льудеј нового погльаду, навіть коли б ці ј не хотіли прьамо јого зачіпати. Ја по кр. мірі не памјатају, шчоб мені доводилось доси написати навіть „кабинетну“ јаку працьу, напр. навіть про јаку казку чи легенду, шчоб мені не пријшлось розіјтись з христіјанськими погльадами ј не зачепитись за гак церковноји цензури, в Россіји оффіціальноји, а в Галичині навіть громадськоји. Ја думају, шчо навіть коли науку про фонетику виложити докладно, то ј тут попівство стане на дорозі з својім Адамом і јого назвами тварів у рају, — і шчо коли б попам стара сила, вирвана в них віковоју боротьбоју свіцьких льудеј, то вони б так само б засудили Боппів і Шлејхерів, јак колись Галілеја ј Джіордана Бруно.

До того всього по кр. мірі католицькі церкви (восточна ј западна), цілі інстітуціји суспільні, збудовані на прінціпу гіерархічному, про-

тивному вільности ј прогрессу, мајуть доси прівілегіји і навіть претендујуть на колишнье господство над свіцькоју громадоју, на верховодство в усьому. Јак же з ними не боротись? Јак же вони сами можуть не боротись з свіцькоју інтеллігенціјеју ј навіть з усіјеју громадоју, котра хоче жити по својіј волі? Коли Ви кажете, шчо у Вас „клерикализму нема“, то мене це шче більше дивује, ніж коли таке кажуть дејакі православні россіјане. Де јесть clerus, там јесть і клерикализм, а в Вашіј крајіні јесть шче ј језујітськиј clerus. От навіть сьогодні прочитав ја, јак Ваші епископи појіхали в Рим та сказали, шчо бажали б, шчоб папа вијать „вільність своју“ одібрав, то б то свіцьке царство в Римі. Мало, значить, Вашим попам прівілегіј у себе, а шче ј римльанам хотьать віку відјісти (ја знав льудеј, котрі мені росказували, јаково було жити в Римі під „вільним“ папоју!). Ви може скажете: „то епископи самі таке говорили“. А де ж грьаницьа між епископами ј підневоленими јім попами? А чому колись редакціја Правди не хотіла печатати казок народних, котрі ја јіј дав, зо страху образити попів (власні слова редактора в 1873 р.)? Чому „Дѣло“ похвальајеть сьа з еп. Пелешем „Orientem ad Romam convertere“? Чому „Просвіта“ обкусала Шевченка гірше, ніж россіјська цензура? На шчо „Зоря“ вписује „церкву“ (та шче јаку? — уніацьку!) в рьад основ нашоји національности?[1]) На шчо Качала колись проти цівільних шльубів і розводів (дуже потрібних навіть нашому мужицтву, јак ја це впевнивсь з розмов з мужиками в часи мого подорожьжьа по

[1]) Власне з „національного“ погльаду ја не розумију, чому вже нам не вернутись до Перуна з Жериволами, в котрих певно було більше „својеји мудрости“, ніж у св. Іосафата Кунцевича?

Гуцульщині) виступав, — а недавно всі Ваші народовці віддавали Пелешу керовництво в усіх нац. справах, духовних і свіцьких? Чому станіславівське жіноче товариство хотіло обернути на „пелену“ Пелешу гроші, на котрі перше положено було видати Альманах? Чому раціоналісти, молоді сотрудники „Дѣла“ „виелімінували“ Павлика „із суспільности“ за участь в цівільних похоронах, дозволених законом в Австрії? і т. д. Коли це все не ознаки клерикалізму, то шчо ж після цього клерикалізм?

Ja знаю, шчо у Вас треба обходитись з церквою і з попівством зручно (ja взагалі проти брутальних заходів, а надто в справах ідейних — і через те тим більше заставляю без відповіді всі Ваші слова про те, шчо мені власне, як лібералу, не слід гнати попів, котрі все таки частина льудности; слова ці — не до мене писані), — а все таки думаю, шчо боротись з церквою треба і у Вас, перш усього так, шчоб свіцькій інтеллігенції робити своє прогрессивне діло, навчати народ, не вступаючи ні в чому церкві. Хай вона нам вступа, коли хоче протьягти своє житьтьа. Звісно, інституція церковна не може зостатись навіть неутральною перед нашою свіцькою наукою (тим гірше дльа неї!), але частина попів може навіть, хоч здалека, іти за нами. Ja знав колись в Київі сербів, студентів духовн. академії, котрі ні в чім думками не одміньались від своїх земльаків студ. университету (тоді чистий случай ділив сербів між универс. і д. акад.) і нас, раціоналістів. Вони просто казали, шчо лиш тому ідуть у попи, шчо під Турком, у Босні та Герцеговині, це один спосіб інтеллігентному чоловікови приблизитись до народу, але власне попівство вони зводитимуть до minimum, а будуть по селах учительами, порадниками народу і т. п. Таких попів ja бачу

тепер серед сербської радікальної партії, в котрій нема і зерна того клерикалізму, якого цілі відра серед Ваших народовців. Такі попи мусили б бути і у Вас. Але нехай вони так себе і держать, не як попи, а як льуде, котрі все таки получили нове образованьня; хай доводьять до minimum шаманський і кастовий елемент своєї професії, а до maximum елемент свіцконауковий. Років з 2½ ja читав в газетах про якогось галицького попа, шчо мав в якійсь читальні відчит з фізіки з машинами; це властиво єресь з церковного пункту, але пречудесно, і за кожний такий відчит можна йому простити три парастаси. Тільки ж шчо скажуть кньязі церкви, коли таких попів буде багато? Як себе витрима піп-народовець, коли владики будуть втручатись в політику з своїми кандідатами, такими як теперішні митрополитанські Parade-Ruthenen? А хіба ж не ясно, шчо у Вас на довго кньязі церкви будуть інструментами полонізму, румінізму, мадьяризму, та шче і аристократичної реакції?

Через це, як і по другим резонам, треба як можно більше відбивати молодіж від попівської карієри, а притьягати єї до других, сьвіцьких і независимих. Також треба помагати всім противуцерковним рухам серед народу, сектам протестантсько-пієтистичним, чи кружкам раціоналістичним, початки котрих появльяють сьа в Галичині, Угорській Русі, як і в Холмщині і Подніпрьяншчині [треба бути неуками або крутіями, шчоб, як галицькі і россійські сотрудники „Дѣла“, виводити „штунду“ з обрусеніja і забувати, шчо і на Великорусі число таких сект вбільшилось власне з того часу, як пішла в народ великоруська Біблія]. Помагати таким рухам треба навіть з погльяду національного, бо поки ми будем лизати руки гіерархічним цер-

квам, ліпша частина нашого народу буде словачитись, јак ужгородські піетисти, або московитись, јак штундарі, котрі тепер звуть себе „русское братство“ ј співајуть гимни, переведені по великоруському з німецького в Петербурзі. [Ја давно намовльав декого з кијівських украјінських віршомазів, шчоб переложили ті гимни на украјінське, додавши дејакі з гимнів більш прогрессивних сект, јак Freie Religiöse Gemeinde, — так шчо ти будеш робити з тими деревјаними головами, котрі вилізуть писати мишам на сніданьньа десьату воду на кісілі Шевченка]. Наша національність вже багато стратила на тому, шчо через православно-козацьку тупость передала польакам наше протестантство ј соцініанство, а тепер ми поновльајемо стару помилку, котру через наше неуцтво у всесвітніј історіјі культури ми навіть не добачајемо. [Сам Костомаров не розумів ваги дльа нас нашого протестантського руху в XVI ст., котриј не тільки пројавльавсь европејськими сектами на нашім грунті, а ј починавсь орігинально в наших брацтвах, — і не оцінив таких творів, јак Апокрізіс, а все стојав на тому, шчо православіје наша національна віра всегда, нынѣ и присно и во вѣки вѣковъ]. Порьад з помічьчьу сектантам ми мусимо і в прихильниках гіерархічних церков підпирати ј будити рух до чогось подібного старим брацтвам, в котрих елемент свіцькиј стремів взьати верх над попівством, до вибору попів громадами, а владик осібними сојмами делегатів громад і клиру і т. д.

Така моја думка про церков і попівство. На скілько ја знају, подібні ж думки ј Павлика. Він теж не радить вигребати нагло попів лопатами з громад (јак попи нас хотіли б) ні „јавленьами“ піч топити і т. д. (јак радив поклоньајемиј і славимиј народовцьами Шевченко), а тільки

радить свіцькіј інтеллігенціјі держатись независимо від попівства (лајіцізаціја політики), а поки ліпші попи підуть за свіцькоју інтеллігенціјеју, він показује, шчо в минувшому, коли јакиј піп зробив шчо доброго, јак М. Шашкевич, то по стільки, по скілько були переньались думками свіцькоји інтеллігенціјі свого часу, хоч (јак М. Ш.) не свого кроју. То ж бо правда! Подібне казав в 1876—77 р. і Вол. Барв. в „Правді“ (чого јому не забула „Русь“ Бобровича) проти починавших тоді підніматись клерикальних претензіј „Р. Сіону“. А коли потім тој Барв. повів народовців під митр. Сильв. Сембратовича (патрона Р. Сіона), а далі јого епігони з „Дѣла“ навіть під Пелеша, — то це тілько јіх невстіјність і неуцтво. Та ј то сам С. Сембратович доволі розумно натьакнув Барв. і К-о, шчо свіцьким льудім ліпше самим вести своју політику! Навіть, коли тепер јесть у Вас попи-народовці, котрі по троху служать науковіј освіті народу, то це треба завдьачити тому, шчо у Вас в 60-ті роки, коли теперешні народовські проводирі були молодшими ј чеснішчими, а через те ј розумнішчими, у Вас виділилась купка свіцькоји інтеллігенціјі, котра хоч кілька років продержалась досить независимо. А јак тоді держали себе до освітньоји справи попи, видно з того, шчо росказував мені в 1879 р. Корнило Сушкевич: „Попи не пристајуть до „Просвіти“, бо кажуть: адже јак хлоп буде освічениј, то ми підемо з торбами“.

Sapienti sat!

Женева. 1888. 3 Маја.

М. Драгоманов.

VII. Общерусство Костомарова.

(Лист до редакції „Правди“).

Зараз прочитав я в „Правді“ за м. Вересень 1892 р. статійку „Українське письменство і М. І. Костомарів. Відповідь М. П. Драгоманову“. Певно, що й ш. автор ѣї (Черниговець) не поремствує, коли дістане відповідь на сю відповідь і через те обертаюсь з сим моїм пралюдним листом в редакцію „Правди“ ж.

Перш усего я мушу сказати, що не розумію, чому статійка д. Черниговця названа „Відповідь М. П. Др—ову“, — бо вона тільки стверджа виписками з Костомарова те, що я казав про него. З тих виписок видно, що Костомаров признавав і для України „російску“ літературу і ѣї мову, як „общерусскі“, — хоч по при нїй признавав потребу літератури й мови української, як краєвої, або як кажуть иноді в Россії „для домашняго обиходу“, — а цій краєвій літературі Костомаров ставив за сурьозну цілѣ, по крайній мірі на довгий час — писаньня елементарно-наукові. Я мушу додати, що д. Черниговець знайшов би ще більше рішучі вирази таких поглядів Костомарова, коли б обернув ся ще до таких статей нашого історика, як зазив до видаваня популярних українських книг (в „Основі“ 1862 р.) або огляд української літератури в книзі Гербеля „Поезія Славянъ“, котрий я, памятаєть ся, — й цітував у тій моїй замітці, котра викликала „Відповідь“ д. Черниговця. На жаль, я тепер не маю під рукою ні „Основи“, ні книги Гербеля і не можу зробити з них потрібних виписок. Коли сам д. Черниговець, або хто з тих, хто схоче перевірити справу своїми очима, гляне в ті статі Костомарова, то в кінець побачить, що по суті справи нам з д. Черниговцем нема о віщо споритись.

Увесь спор між нами може бути тільки об тім, чи щиро писав певні свої слова Костомаров, як думаю я, чи не щиро, а в силу певних обставин і за для певних практичних цілів, як думає д. Черниговець. Сей спор може безапелляційно рішитись хиба інтімними листами, записками та розмовами Костомарова, з котрих буде видно точно его правдиві думки. Поки ж такі інтімні документи не публіковані, а суд мусить опиратись тільки на публичних писанях Костомарова, я позволяю собі думати, що в спорі маю рацію я.

Між иичим згадані статі Костомарова в „Основі“ й у книзі Гербеля писані зовсім независимо од тих оппортуністичних поглядів, які могли Костомарову діставити статі, напечатані в часи Лорис Меліковських „вѣяній“, — і вже через те мусять давати нам щиру думку Костомарова. До того, хоч в урядових сферах Россії всяка думка про українство не хвалить ся, — все таки, в противность тому, що говорить д. Черниговець, саме тілько висказуване думки про самостоячість української літератури ніколи не каралось і в самій Россії, по крайній мірі в людей, котрі не були на учительській службі. Хто хотів, той висказував ѣї печатю, навіть після legis Josephoviiae, — як напр. Ол. Пчілка в Россії, Нечуй

в Австрії, при чому Нечуй, котрого правдиве имя було давно звісно в Россії, зоставав ся навіть на учительській службі. Думати, щоб Костомаров бояв ся навіть косого ока якого небудь урядника, хоч би й міністра, і через те не смів сказати свою правдиву думку в справі все таки не політичній, а літературній, значить приписувати Костомарову щось таке навіть гірше, ніж оппортунізм.

А головне ж „общеруські" погляди Костомарова в справах літературних цілком одповідають его історичним поглядам, котрі він викладав у всіх своїх наукових працях. Трудно припустити, щоб така людина, як Костомаров, могла брехати увесь свій вік, у 25 томах наукових творів!! В усіх же сих творах Костомаров, хоч признавав певну національну осібность української людности, та не тільки не одрікав руськости ні білорусам, ні великорусам, а й дивив ся на них, як на своїх же людей, далеко ближчих, ніж инші славяне. Мало того, — при всім своїм українськім автономізмі (котрого зрештою Костомаров після 1847 р. ясно не виложив у відносинах до сучасности), Костомаров дивив ся на прилучене України до Московщини, як на діло органічне, на московське государство й новішу Россійску державу, як на прямих наслідників старої Київської Русі, — і відповідно тому признавав за органічні й послідки державної історії Россії з XVIII ст., а власне культурну спільність України з Московщиною, признавав і для українців своєю, рідною літературу Пушкина, Гоголя і т. п., котру він і звав „общерусскою" і мовою котрої він написав майже всі свої твори і при тому всі ті твори, котрими він себе обезсмертив на Україні, як і в Московщині.

Можна не згоджуватись з Кост[illegible] можна простувати иншими шляхами,

факт усієї науково літературної праці Костомарова треба признати, як він есть з его правдивим характером.

На сему я міг би й скінчити свою замітку, коли б діло йшло тілько про зовсім обективну річ — наукову оцінку літературної діяльности Костомарова. Але в своїй замітці, котра викликала відповідь д. Черниговця, я мав і практичні цілі, — та й сам д. Черниговець обертаєть ся до мене й судить про ті цілі. То я мушу додати ще кілька слів.

Д. Черниговець зовсім хибно зрозумів ціль моєї замітки, коли приписав мені „запал партійний". Для інтересів моєї партії зовсім не потрібно ставати під авторітет Костомарова, раз через те, що ми в загалі аргументуємо не текстами з авторітетів, а вільною критикою, а в друге через те, що я сам мав не раз пригоду прикладати ту критику і до Костомарова. Почастно в справі прав і широти української літератури я сам на дїлї виходжу за рямки елементарної й краєвонаціональної лїтератури, а в теорії признаю спори о тих правах і тіві широти за пусті, — бо по моїй думцї права і широта літератури обмежаютъ ся лишень самим фактом істнуваня на певній мові певних творів явної літературної вартости. Я завше ставив моїм землякам за найліпше в цій справі робити, як сказано в слїдующих двох віршиках россійского поета:

Движенья нѣтъ! — сказалъ мудрецъ великій, —
Другой въ отвѣтъ началъ предъ нимъ ходить.

Партія, до котрої я належу, так і робить в справі літератури української. Коли менї вважаєть ся вартим точно виставити перед Галичанами погляди Костомарова, то власне для того,

щоб показом на Костомарова вменшити в Галичині запал партійних спорів, а надто між „украйнофілами й общеруссами“. Коли Костомаров був і украйнофіл і общерусс, то значить повної непримиримости між двома напрямками може й не бути, значить, можуть бути і в Галичині знайдені спільні точки, на котрих партії можуть погодитись для спільної праці. Згода ж така тим більше потрібна, що для масси народу в Галичині тепер на першім планї стоять справи політичні та соціально-економічні і що тілько ті справи можуть дати галицько-руській інтеллїгенції міцний народний грунт і для політичної акції за автономію своєї національности.

Щоб не допустити нїякого непорозуміня я мушу додати, що я зовсїм не стою за спільність чесних і осьвічених галицьких украйнофілів особисто з проводирями галицького т. зв. москвофільства. Я двадцять разів говорив, що в теперішньому гал. москвофільстві є багато антипатичного і шкодливого ретроградства в поглядах на справи й галицькі, й россійські і що навіть в справах літературних гал. москвофільство показує більше бурсацького рутенства, нїж общерускости. Я тілько вважаю неслушним ставити справу заранї так, що всякий, хто не признає повної одрубности русинів од москалів, в етнографії, історії і літературі, — той є зрадником, ворогом нашої нації, котрого треба побороти, та ще всякими способами, включно до поліцейських. Така постанова справи проскрібує, навіть тепер поліцейським способом, певний напрямок, котрий в Галичині есть і буде, котрий виріс все таки з національно-історичного грунту і котрий все таки може служити народові, хоч би елементарною літературою, а також агітацією для его организації проти всяких адмінїстративних, соціальних і економічних лих і т. д.

Украйнофіли россійські поступають всего меньше слушно, коли замість того, щоб утихомирювати галицькі спори, ще роздувають їх. Перш усего вони ставлять себе теоретично в стан фальшивий і просто, свідомо, чи несвідомо, обманюють галичан, котрі в загалі мало ознакомлені з россійсько-украйнськими справами.

Основні ідеї россійського украйнофільства й галицького зовсїм не однакові. Напр. в Россії ні один украйнський учений не держить ся думок, котрі висказує напр. д. Ом. Огоновський, що украйнська мова стоїть в таких же відносинах до великоруської, як і до чеської або польської і др. славьянских. В Россії і старі вчені, як Максимович, і теперішні, як Житецький признають серед славянської мови осібну сїмью — руську, а вже в нїй мови велико-, мало- й білоруську. Подібна общеруськість істнує і в поглядах украйнських ученых і на історію Украйни відносно до Московщини. Покличусь впять і на старих Максимовичів і Костомарових і на молодших Антоновичів і всїх украйнських істориків, скуплених в „Кіевск. Старинѣ“. Одповідно тому россійські украйнофіли дивлять ся й на россійську літературу зовсїм не так, як напр. на чешську або по польську, — а стілько ж по волї, скілько й по примусу читають і пишуть по россійському. Рішучих „одрубників“, подібних до галицьких народовців, дуже мало навіть серед записних украйнофілів у Россії, — та й ті майже виключно беллетристи й поети, а не вчені або публїцісти, полїтики і т. д.

Як же після сего можна тожсамити россійське украйнофільство з галицьким народовством, — як можуть навіть найрішучі украйнські відрубники з Россії підписуватись під формулами галицьких народовців, формулами, по котрим всякі Максимовичі й Костомарови, — люди, котрих всї украйнолюбці не можуть не поважати, — і більша

половина теперішнїх украйнолюбцїв мусить бути записана в ряд зрадників нашої національности й народу?

Очевидно, що по щирій правдї россійські украйнофіли, навіть найрішучі відрубники, можуть требувати од галицьких общеруссів тілько того, щоб вони чим небудь практично доповняли свій патріотизм працею для полїтичних прав народу, для єго соціального добробуту, для просвіти, а в лїтературі по крайній мірі щоб хоч популярні твори писали живою народною ж мовою.

За сим, звісно, зостаєть ся за россійськими украйнолюбцями право критики дїяльности галицьких общеруссів, як і народовцїв, — з поглядів всесвітньої науки й культури, на скілько вона поступова, чи ретроградна, на скілько через те пожиточна, чи шкідлива для тієї частини нашої нації, котра живе в Галичинї.

Такі мої практичні чи партійні думки, котрі я вивожу з огляду дїяльности Костомарова і єї вартости для української нації. На скільки в цих думках правди, чи „партійного запалу", не менї судити.

7 Октября, 1892. Париж.

М. Драгоманов.

VIII. Балтійскі Нїмцї.

Початок отсеї статейки, дві сторінки рукопису М. Драгоманова, десь затратив ся Друкую те, що лишило ся. О скілько пригадую, статя була написана з приводу нїмецького журналика „Der baltische Foederalist", що якийсь час при кінцї 80-их років виходив у Женеві. *І. Ф.*

З того часу балтіјські Німці держались міцно за своју привільовану автономіју ј вберегали јеји льојальностьу перед россіјськими абсольутними царьами, абсольутизм котрих над рештоју Россіјі ј навіть над Польшчеју балтіјські Німці підпирали мабуть чи не шчирішче від царських чиновників московського роду. Польаки Конгрессувки були завше консеквентнішчі в својому автономізму, — може через те, шчо вони численнішчі від балтіјських німців. Польськиј автономізм був завше отверто-ліберальниј, та все таки сходивсь з автономізмом балтіјських німців в својіј одрубності (Absonderung) од других россіјських крајів, а звісно, задніпрьанських. Најдальшоју метоју загалу польських лібералів-автономістів було прилученьнье до констітуціјноји Конгрессувки губерніј західних, належавших до Польшчі в 1772 р. В 1830—31 рр. польаки пробовали відірвати від Россіјі ті всі губерніјі вкупі з Кон-

грессувкоју. Проба та не вдалась, і навіть Конгрессувка стратила своју конституцију, вдержавши тілько бьурократичну осібність. В 1863 р. польаки поновили пробу сепаратизму, — і втратили і адміністративну осібність. Але все таки польські політики зостались при ідеалі коли не просто державно-сепаратистичнім, то при думках про повну адміністративну одрубність од инших країв Россіи.

Та провінціальна автономія, котроі домагались од петербургського урьаду мешканці східних і південних россійських (московських, як і украінських) губернії в 1858—1863 і котроі початки дістали вони по закону 1864 р. про земства, — дльа польаків здавалась за малоју, за — пісноју, так сказати. А урьад з свого боку був радиј не дати јім і такоји. Всьа працьа і заходи россійських земств коло добра краjевого і народнього прођшла дльа польаків навіть россійських не замітима, а инколи навіть де хто з правобережноји шльахти польськоји і запримічав јеји, та не мав до неји сімпатіји і навіть радиј був (јак це мені самому довелось чувати на Волині), шчо брак земств уберега шльахту од видатків на мужиків (дороги, школи, шпиталі і т. и.). Непримітним зостався дльа польаків і державно-ліберальниј рух у россійських земствах.

Чи такиј стан річеј нормальниј?

Шчо до балтіјських німців, — то јіх Sonderstellung з кождим місьацем підкопујеть сьа. Адміністративна централізація з Петербурга ламаје јіх привілегіји не тілько аристократичні дльа загалу льудности естів і латишів, а також россіјан, котрі напр. в Рязі досить численні, — але і права цілком справедливі. За централізацијеју іде „обрусеніе“, котре нагнітаје не тілько німців, а і естів і латишів, котрі сподівались од россійського урьаду помочі дльа јіх національних ру-

хів. Очевидно, шчо вже служба абсольутизму петербургському не вбереже балтіјських німців од нівельацијних заходів, і тепер јім зостајеть сьа або ждати, чи не одірве јіх од Россіји Пруссија (шчо може ј не случитись), або поједнатись у себе дома з естами і латишами та ставати до спілки і у остатній Россіји з усіма автономно-ліберальними елементами. Такі елементи знајдуть сьа серед россійських земств. На них в усьакім раві мусьать звернути увагу балтіјські німці, а також ести і латиші.

Польаки в Конгрессувці, а тим більше в західних провінцијах знаходьать сьа в сущности в такім же стані, з тоју хиба одміноју, шчо надіј на те, шчоб од Россіји одірвалась јака небудь Київська або Могилевська губернија, шче менше, ніж на одірваньња Ливоніји або Естоніји. А через те і вигоди одірваньња Конгрессувки, навіть коли б воно наступило (звісно, лиш јак наслідок великоји европејськоји війни) дуже проблематичні дльа Польаків. З економічного боку таке відорваньња було б јавно шкодливе дльа Конгрессувки. З національного боку польські колоніји в Литві, на Білій Русі і Правобічній Украјині після одірваньња Конгрессувки були б виставлені на дужчиј нагніт россійського урьаду, котриј би притьаг до себе на це діло і краjеві плебејські національности, серед котрих — навіть на Жмуді — јесть і тепер досить сильниј антіпольонізм, а потім може розвитись свіј національниј абсольутизм, нетолерантниј до всьакоји чужоји меншости, а надто так малоји, јак мала польська меншість не тільки напр. в Київщині, а і на Жмуді. З цих точок ми по крајній мірі вважајемо навіть дльа Польаків у Россіји хоч на цеј і на ближчиј час політику сепаратізму не так корыстноју, јак політику децентралізацијного ліберализму, котриј би визнавав за кожноју національностью (нац. мовоју)

право на житьтье, а в той же час давав би відповідну автономіїу дльа всіх політичних одиниць і громад (сільских і городских) волостів,, повітів, провінціj посеред вільноjі держави.

Земськиj лібералізм у Россіjі власне носить у собі досить явні зерна такого політичного ідеалу, і вже через те мусить звернути на себе увагу j Польаків. Правда, дольа самих теперішніх земств у Россіjі непевна. Можливо, шчо вони будуть скасовані реакційним урьадом, або хоч перероблені до коріньа. Тільки ж це не зміньа суті справи, а тільки пошкодить на jакиjсь час розвитку і реалізаціjі вказаного політичного ідеала. При першій шчасливій пригоді Россіjа звернеть сьа на той пункт, до котрого дійшли земства, — ці остатні повернуть сьа до житьтьа j поведуть далі своjу евольуціjу з того пункта, на котрому jіх спинила реакціjа в 18^3 р. А значить, воjать з земством муситимуть рахуватись і такі елементи в Россіjі, jак польськиj.

Ми не маjемо тут місця та j відваги викладати наші субjективні політичні ідеали j думки. Навіть те, шчо ми сказали вишче, ми готові признати за дуже спорне. Одно тільки ми позвольаjемо собі сказати тут рішуче, обертаjучись до галицькоjі польскоjі публіки: коли хочете пізнати діjсну Россіjу (з Украjіною), гльаньте на земства з jіх добрими j лихими боками; дивіть сьа пильно, не нудіть сьа навіть детальними студіjами. Наша брошура[1]), звісно, не могла давати деталів. Вона обминула навіть загальну розмову про всьакі инші боки праці россіjських земств, окрім політичного. А jесть же шче така, по котріj можна гадати, чим би могли заповнитись в Россіjі рьамки державно-земськоjі автономіjі, коли б вона дійшла там до свого повного розвитку: jесть праця j проекти праці дльа народньоjі освіти, здоровльа, добробиту економічного, досліду наукового нар. житьтьа, статистика — усьакі заходи, котрі j тепер можуть видержати з честьу порівньаньа з заходами многих европеjських репрезентаціj навіть і не таких, jак напр. галицькиj соjм останньоjі каденціjі, котрij власне видумував такі порьадки, jакі або скасували россіjські земства (напр. дорогова устава), або jакі тепер видумуjе реакційнij петербурґськиj урьад — не проти земств (напр. устава громадського урьаду)..

[1]) Z dziejów liberalizmu w Rossyi

Женева. 2 Маjу, 1889

М. Драгоманов

IX. Программа Костомарова з 1846 р.

В 1885 р. в „Русской Мысли“ напечатана була автобіографіja Миколаja Костомарова, продиктована jім д—ці Білозерській (жінці редактора Основи). Там між иичим К—в розказує історію свого „Кирило-Меѳодіївського“, панславістично-украjінського кружка, котриj був арештованиj в 1847 р. і за котриj К—в і др. були вислані в далекі губерніi. Та программу того кружка цензура не позволила напечатати в літературно-політичному виданьиу „Русская Старина“ (1886. N. 1). Программа та појавилась в біографіi К—ва, зробленій В. Семевским. Ось цьа в усьакім разі інтересна программа:

„Общество имѣло цѣлью распространеніе идей славянской взаимности и будущей федераціи славянскихъ народовъ на основаніи полной свободы и автономіи народностей... Планъ этого общества, получившій въ послѣдствіи дальнѣйшую разработку, былъ приблизительно слѣдующій: вербовать наибольшое число членовъ между всѣми славянами и всѣхъ званій людей, преимущественно профессоровъ, учителей и литераторовъ, такъ какъ они всего болѣе могли имѣть вліяніе на молодежь и подготовить ее къ будущей дѣятельности.

„Въ религіи полная свобода. Всѣ вѣроисповѣданія должны пользоваться одинаковыми правами. Запрещалась всякая (религіозная) пропаганда, какъ безполезная при свободѣ. Но предполагалось склонять славянъ католическаго вѣроисповѣданія принять славянскій языкъ въ богослуженіи.

„Относительно языка, который бы долженъ сдѣлаться общимъ для всѣхъ славянъ[1]) не рѣшалось окончательно, но предполагалося языкъ великорусскій, какъ наиболѣе распространенный. Предполагалось обязательное обученіе народа. Уничтоженіе крѣпостнаго права, дворянскихъ и всякихъ привилегій, уничтоженіе смертной казни и тѣлесныхъ наказаній, исключая карантинныхъ законовъ и времени войны.

„Предполагалось въ будущемъ, чтобы славянскіе народы примкнули къ Россіи и образовали съ нею федерацію.

„Россія должна разбиться на частные штаты: сѣверный, сѣверовосточный, юговосточный, два поволжскихъ — верхній и нижній, два малороссійскихъ, одинъ середній, два южныхъ, два сибирскихъ, одинъ кавказскій, а Бѣлоруссія составляла бы отдѣльный штатъ, также Польша, Чехія съ Моравіей, Сербія, Болгарія; часть Галиціи присоединялась къ Польшѣ, другая къ западному малороссійскому штату и т. д. Такое дѣленіе непризнавалось окончательнымъ, имѣло быть перестроено сообразно экономическимъ и другимъ потребностямъ.

„Кіевъ не долженъ былъ принадлежать ни къ какому штату, а назначался центральнымъ городомъ собранія общаго сейма. Въ сеймѣ — двѣ камеры, въ одной выбранные сенаторы и министры, въ другой депутаты. Общій сеймъ дол-

[1]) то б то посередницьким, а не јединим.

женъ былъ собираться чрезъ каждые 4 года и чаще, въ случаѣ надобности. Въ каждомъ штатѣ былъ свой сеймъ, который собирался ежегодно, свой президентъ и сенатъ. Верховная или центральная власть предоставлялась президенту, выбираемому на 4 года, и двумъ министрамъ: иностранныхъ и внутренныхъ дѣлъ.

„Для общей защиты федераціи отъ внѣшнихъ враговъ предполагалось имѣть регулярные войска, но въ небольшомъ количествѣ, такъ какъ въ каждомъ штатѣ была своя милиція и всѣ учились военному искусству на случай всеобщаго ополченія“.

Така„ як вона тут виложена, программа Костомарова була дуже ідеалістична і через те не дивно, шчо повернувшись з вигнаньня в часи вже Александра II, К—в не державсь јеји цілком. Але дивно, а в усьакім разі печально, шчо К—в і јого прјателі, котрі в 60-ті роки видавали „Основу“ ј керували украјінським рухом в Россіји, не виявили нијакоји новоји політичноји программи, а цьу стару так заховали, шчо про неји точно нічого не було звісно до самоји смерти Костомарова. Між инчим це мало наслідком те, шчо навіть серед інтеллігентних украјінців „украјнофільськиј“ рух не міг видержувати конкуренціји ні в один бік з великоруським лібералізмом і радікалізмом, ні в другиј з московським славјанофільством. Спеціально украјінськиј рух, позбавлениј політичноји программи, котра б могла приложитись до всеји Россіји (а надто тоді, коли на сепаратизм украјінськиј не було ні волі, ні сили), а також і без программи всеславјанськоји, видававсь чимсь поверховним, формальним і вузьким.

А тим часом основні думки Костомаріvськоји программи 1847 р., а власне думка реформи всіјеји Россіји на підставі автономіји крајів і на либерально-демократичному прінціпу, а також думка

про солідарність, коли не сојуз всіх славјан з захороною індівідуальности кожноји слав. національности, — могли добре приспособитись і к реальним обставинам Россіји, Австріји ј Балканських земель, навіть без конечного державного панславізму, звісно, непрактичного, по крајній мірі тепер на теперішню добу, і могла б дати украјінцьам досить видну політичну] рольу в великих історичних подіјах остатнього ј будушчого часу.

Тут ја не можу не замітить, шчо программа „Вільноји Спілки“ просто потрапльа в слід программи Костомарева. Ближчу ж оцінку тіјеји программи, і саме те, чи варто про неји говорити в загалі, зоставльаjу Вам самим. Замічу на всьакиј случај, шчо в В. Сп. говорить сьа не про самих тільки славјан, а про всі народи Россіји, а також, шчо В. Сп. напечатана раніше, ніж звісноју стала програма К—ва.

X. Точки додані до листу М. Др. до Ів. Фр.

1) Про Гребінку ja не знаю більш того, шчо написано j у Петрова. Кружок jого, о скільки знаю, був немудрьашчиj; звичajні чиновники j панки, котрі часами „сумували“ за Полтавшчиною, то б то за салом (на сало j вареники Гр. иноді кликав Бѣл—ского і мабуть через те Б. не міг собі представити j кружок Костомарова мудрішчим од салольубів Гр—в), „укр. ночами“, а мабуть иноді j за „волеjу“, шчо не перешкоджало jім проклинати j Мазепу.

2) Про польські кружки в Пет. j про відношини до них Ш—ка нічого не відаjу. Менi вдаjеть сьа, шчо на Ш—ку видно вплив літературнij польських поетів, і то в киjівськиj вже період, а політичного впливу польського зовсім не видно.

3) Про „Маякъ“ знайдете в К. Стар. (здаjеть сьа, в 1886 р.). Там були украjінські статьті характеру гребінківського (vide §. 1), а тенденціja була Николаjевська: православіje, самодержавіje, народность (в дусі против Европи).

4) „Мик. славяноф.“ шче тоді власне не було, — то б то моск. гегеліанців, котрі ждали слав. доби в Stufengang'у всесьвітньоjі історіi (Кир., Хом., К. Аксак., Юр. Самар.), а були церковники-консерватори (Шишковці, — котрих перших прозвано „словяноfилами“, бо вони противуставльали шче Карамзинському літературному народовству — мову церковну) і ріжнобарвні елементи, котрі чули о славjанах (то балканських, православних, власне jакихсь греко-славjанах, котрих россіjане, в тім числі j Хомьаков, ходив одвоjовувати в 1828—29 р.), то почасти про західних, католиків. Про остатніх починали говорити більше украjінці та украjіно-білоруси: Срезн., Бод., Борщевскиj. Трохи зоставались спомини про побут Мицкевича в Москві j Петербурзі, і далекиj одгомін спомину про „Общество соедин. Славянъ“. В Харькові j Москві закльовувалось туманно містичне вистудіованьньа славjанщчини в звjазку з Россіjеjу (Вельтман) або спеціально з Украjіноjу (Пассек). Перегльаньте перші томи творів Бѣлинского, а також Пипина Изученіе русской народности, та j усьакі инші статьті в В. Евр.

5) Історія Руссовъ певно, зложена коло 20 р. XIX ст. в кружку кн. Репнина, остатнього тітульар: „Малороссійскій Генер. Губернаторъ“. Пісьля 1830 р. в jого був кажуть „объискъ“, він був майже інтернованиj в селі своjім Jаготині, де потім бував і Шевченко, а генер. губ—ство наше стало зватись „Черниговское, Полт. и Харьковское“.

6) Укр. мелодій Маркевича ja не бачив ніколи.

7) Спомини Афанасьева (ради неба, не звіть jого, jак другі галичане, Атанасьевим, — хаj він буде ф, або хв) менi вдаjуть сьа вірними. Ja б раднішчиj дати Вам ці спомини (вони були в мене в одбитку з Библ. для Чтенія), та оце

зараз перешукав усі по́лки, де в мене лежить українська література, і не найшов. Може відшукаю в инших місцьах, або де знайду тут Б. для Чт.

8) Про Брюлова нічого не можу вказати Вам. Памятаєть сьа, було шчось в Р. Ст., чи Истор. Вѣст., — тільки навряд з того боку, якого Вам треба. Чув ja од Агіна (його ученика), шчо він часами з висока говорив про Николаja Павловича, jак г е н і й котрому б то, jак Тіціану, Филип II. мусив би пензель підньати, і раз звелів перед носом у Н. П. заперти свою студію, сказати, шчо дома нема, хоч мов навмисне ходив по ній і стукав ногами, поки Н. П. огльадав салон. Напевне, дальше таких бутад Бр. не ходив.

Про суспільність українську в 30—40 роки знайдете де-шчо в К. Стар. в мемуарах Селецкого та деjаких попів (там і про крестьан). В книжці Шульгина не багато знайдете, — хоч коли хочете, то ja Вам jеjі пришлю в купі з NN. Др. и Нов. Росс., з Петер. Вѣстникомъ, котрі перегльану, шчоб вибрати Вам те, шчо буде тичитись до jакоjі з Ваших точок.

Журналів же 30—40 х рокiв у мене нема.

А Молодиком, Украиною, Укр. Вѣстникомъ Ви багатші мене. Про „Молодикъ“ ja плакав у Россіjу (Киjів і Петербург), шчоб мені здобули хоч копіjу з статьті Костомарова про „Укр. писателів“, та нічого j не виплакав. Чи у Вас власне jесть та статьтьа?

В суммі думаjу, шчо до Ш—ка все доходило через десьате-пjате, особливо, поки він не здибавсь з Костомаровим, котрого вплив був jедине систематичне дльа Ш—ка. Все, шчо врівками доходило до Ш., він сам переробив своjім

генijем (ну, звісно, багато j не второпав). Через те то не дуже то j бідуjтесь за деталььами. Головне ж Вам вияснььать і ті матерjали, jакі знайдете. — А шчо, Пипин прислав Вам копіjу з усього листа Бѣл. з поводу ареста Шевч. і К-о, чи ні? Добре б, jак би видрали увесь лист...[1])

---

[1]) Копію сего листа пок. Пипін, вибраний почесним членом Наук. Тов. ім. Шевченка, прислав на його адресу. Лист був опублікований і обговорений у Літ.-наук. Вістнику.

XI. Памяті учителя.

Вмер наш учитель... Заступник бідуючих, малих або зроблених малими історичним ходом жорстокої цівілїзації, не жив більше...

Ми, котрі ще так недавно святкували 30-лїтній ювілей його лїтературної праці, ми хоч і знали про його хоруване в остатні роки, не думали, що струна так натягнута і кінець так близько.

А він був близько....

Його слово, писане в Болгарії, друковане в Австрії, перелїтало кордон і розходилось по Україні. Нашого учителя поважали в Петербургї, знали в Москві і читали на Амурі та в Сібірі, — я сам посилав туди числа „Народа".

Купка його читачів не була великою, бо пани, що над нами, і раби, що серед нас, однаково не любили і не люблять правди і розповсюдженю її становлять перепони. Слово ж Драгоманова було правдою, простою і щирою. Квіти красномовности, патетичні фрази не виходили з під пера його; він просто „своя вѣщая пьрсты на живыя струны въскладаше, вони же сами щиру правду рокотаху". І ся проста правда, наскрізь перейнята вірою в побіду добра і людяности над злом і тиранством, мала чудову силу вливати енергію і надію в лякливу душу самотного українського інтелїґента. Погань щоденного життя, мерзотні вибрики безнародної, спорохнілої суспільности, все забувалось, коли до рук наших доходили листочки його писань. Вони твердили нам, що зло не есть чимсь незмінним, сталим, трівким, як то могли думати ми, одурілі від пахощів рідного багна; вони казали нам про ті часи, коли зло було безмірно сильнїщим, коли погань гордо носила голову і вірила, що вона то і есть вінець твореня, і коли все ж знаходились сильні розумом і великі серцем.

Але коли учитель був великим, ми не завсїгди (щоб не казати більше) були дорослими. Правда, ми знали Драгоманова, але ж і вівцї знають чабана. Чабан би страшенно здивував ся, коли б його хоч би й найлїпша овечка стала чоловіком; а Драгоманов дивував ся, як то ми, котрих іноді дехто називає людьми, все ще живемо як вівцї. Людське слово учителя не містило ся в овечій душі ученика і иноді ученик, соромлячись себе, лаяв учителя.

„Він далеко, він давно покинув рідне болото, він не знає сучасних обставин, він не розуміє теперішнїх часів" — белькотали овечата. Тут було непорозуміне. Драгоманов писав для тих з овець, котрі рішились би підрости до чоловіка, хочаб і через непріємности для власної особи, а лаялись ті з овець, котрі чекали слушного часу, коли їх „пожалують у людей". Просто вони прочитали лист не їм адресований.

Віра в ріжні чудеса, в те що нас колись подарують „за смирнев житіе", як в тім впевняє сама народна мудрість: смирне телятко дві матки ссе — мала в Драгоманові завзятого противника. Учений історик, практичний полїтик, він показував нам той шлях, яким инші народи прийшли до свободи „не зброєю, не силою... і в усякім

разї не лїнивством і чеканем слушних часів, а працею й наукою".

Його гнівали всякі нарікання на долю, обставини, час, котрих у нас так багато і котрі яскраво доказують, що ми ще не вийшли з „овечого" стану.

„Час — неписаная карта, ви — на картї письмена;
Як письмо не так то мудре, то чи карти в тім вина?"

Чабани „волею божою" не любили нашого. Вони так довго стригли людей, що звикли вважати їх за овець. В їх очах Драгоманов був революціонером. Коли всякого віруючого, що вівці з часом можуть перевернути ся на людей, що вся історія людскости есть оповіданє про визвіл чоловіка з під духового, морального і економічного гнїту всяких чабанів, називати революціонером, — то безпремінно Драгоманов був їм. Від лицарів же ножа і дінаміту, котрих теж звуть революціонерами, він був далеко.

Будучи завсїгди на сторонї терплячої більшости, Драгоманов уважав розумовий розвиток має єдиним средством, що може помножити скількість щастя на землї. І все, що розвивало суспільний розум, звав Драгоманов добром; все ж, що ставило поступу перепони, було в очах його злом. Релїгія, поучаюча любови і людяности, проповідуюча рівність і братерство, являє ся могучим культурним чинником; релїгія ж, підпираюча своїм авторітетом тиранство і забобонство, релїгія застивша в старих формах культу, викладаюча свою науку на незрозумілій народу мові не несе світ, а гасить його. Длятого Драгоманов був на сторонї великого сучасного релїгійного руху на Українї, котрий вилив ся в форму баптизма. Старі форми православія занадто дорого коштують народу, занадто інертні, занадто аристократичні для теперішнїх часів. Народня проба зреформувати культ, викинути всю обрядність, в котрій

так багато поезії, але котра зовсїм незрозуміла людям, котра (обрядність) прибила чоловіколюбне вченє Христа мертвотою вже неістнуючої мови, наповнила свої відправи старозавітними піснями і дала великому евангельському слову в них так мало місця, — ся проба радувала Драгоманова, бо була явним доказом здібности українського народу до розвитку.

Тепер, коли учитель наш умер, ученикам як раз приходить час (так на нещастє і сором завсїгди бував) звернути увагу на сей бік нашого народного житя. На сїм полї досї нїчого не зроблено нами. Заява, надрукована „Народом" і прохаюча присилати до редакції все, що могло б осьвітити таємничий для нас (мусимо в тім признати ся) баптистський рух, не принесла нїчого. Нїхто не відгукнув ся, нїхто не прислав анї аркуша. Українцї, завсїгди говорячі про люд, живуть серед нього арістократами. „Милозвучна мова", „чудова пісня", се так, се ми розуміємо, тут так багато поезії, але мужиче житє, хоча б і розумове, релїгійне, — про економічне годї й говорити, — ах, нї, оставте! ми представителї мужиків (і що дало нам право на величанє власної особи?) — але не мужика.

Коли кілька років перед сим европейські часописї обігнала вістка про турецьку цензуру, котра видерла з Біблії дві чи три картки, — всї дивувались такому варварству. Але все ж се зробили турки, магометани. Се можна зрозуміти. А от християнська держава забороняє цїле Евангелиє, цїлу Біблїю, і ми мовчимо. Ми занадто слухняні, щоб бути людьми, і ображаємось, коли звуть нас рабами.

Факт заборони української Біблії, з котрим наша суспільність мовчки примирилась, найлїпший доказ нашого внутрішнього рабства. Скажіть, будьте ласкаві, яка з полїцій сміє забо-

нити мені мати у себе Біблію, хоча б і українську? Який суд, зложений з християн, сміє засудити мене як переступника за читане Евангелія? І не дивлячись на те, що за тримане у себе забороненої Біблії не може бути ніякої кари — українці злякались!

Перейди, коли хочеш, весь світ,
Завітай до морського царя,
Полинь з орлом в блакиті небес,
А не знайдеш подібних чудес.

Щож мішає нам хоч тепер уникнути „чудесного“? Що мішає видати Біблію, скласти біблійне товариство для її розповсюдження? Який чоловік, яка партія посміє сказати що супроти такого діла? Деякі людці добре розуміють, що розповсюджене в народі на його мові Евангелія, факт для них дуже некорисний. Але вони не посміють сказати того отверто, не можуть не прийняти участь в розширеню Св. Письма. Не посміють виступити супроти Христа навіть самі галицькі москвофіли, хоч би Біблія була надрукована фонетикою[1]), як то безпремінно мусить бути, інакше вона зістанеть ся забороненою для українського мужика, бо буде йому незрозумілою.

Нове видане хоча б самого Евангелія тим більше потрібне, що Кулішівського перекладу вже не можна дістати. Якась дивна історія випала на долю того перекладу: куповано його мало, лежав він по львівських книгарнях, на село до народа його не посилано, а потім він раптом кудись зник. Чи не попрацював тут хто, вдруге розпинаючи Христа?

[1]) Один з москвофилів в Галичині (здає ся ще й посол) таке проповідував своїм слухачам селянам: „Читайте лишень книжки друковані етімольогією, бо вони тільки і вчать добру, і плюйте на фонетичні видання!“ Знаменито. Та й гарна ж рифма есть до слова посел!

Треба зложити комісію перекладчиків для видання Евангелія, коли не цілої Біблії; треба зібрати гроші на видане, треба вибрати агентів для продажі книжок. Річ веде ся про Австрію. Діла багато і найліпше перевели б його не поодинокі особи, а ціле товариство.

Що до гроший на видане, може здати ся, що в тім знайдемо першу і неодолиму перепону нашим замірам. Але в Лондоні, як відомо, істнує Біблійне товариство, що видає Св. Письмо на всіх мовах — певно воно б не відмовило пособити і нам. Можна б обернути ся і до звісного Пашкова, котрий вступав в зносини з українськими баптистами і живе тепер у Лондоні. Була б охота, а гроші будуть. Треба тепер лише чоловіка, з Галичан, розуміє ся, котрий прийняв би на себе ініціативу того діла.

О. Андрович.

Зміст першої части.

	стор.
Передмова	9 11
Рік 1881	1—11
Лист (ч. 1)	1 – 4
Лист до ред. „Pracy“ (ч. 2) . .	4—11
Рік 1882	12 – 38
Лист (ч. 3)	12 – 14
Лист до Максимјака (ч. 4) . .	14
Лист до І. Ф. (ч. 5)	14 – 18
Лист до невідомого Галичанина (ч. 6)	18 - 19
Лист до ред. „Зорі“ (ч. 7) . .	19—20
Лист до І. Ф. (ч. 8)	20 - 28
Лист до І. Ф. (ч. 9)	29
Картка кореспонд. до І. Ф. (ч. 10) .	29 - 30
Лист до І. Ф. (ч. 11)	30 – 31
Предсѣдатель „Буковины“ и „Малая Русь“ (Допись) . . .	31 – 32
Некролог Мик. Ал. Корша . .	32 – 33
Лист до І. Ф. (ч. 12)	33 – 38
Рік 1884.	
Лист до І. Ф. (ч. 13)	39 – 41
Лист до І. Ф. (ч. 14)	42—47
Лист до І. Ф. (ч. 15)	47—51
Лист до І. Ф. (ч. 16)	51—53
Лист до І. Ф. (ч. 17)	54 – 65

	стор.
Лист до І. Ф. (ч. 18) . . .	66—73
Лист до І. Ф. (ч. 19) . . .	73—74
Рік 1885.	
Лист до І. Ф. (ч. 20) . . .	75—76
Лист до І. Ф. (ч. 21) . . .	77—80
Лист до І. Ф. (ч. 22) . . .	80—82
Прогр. Поступа	83—84
Лист до І. Ф. (ч. 23) . . .	84—85
Лист до І. Ф. (ч. 24) . . .	85—89
Лист до І. Ф. (ч. 25) . . .	89—93
Лист до І. Ф. (ч. 26) . . .	93—98
Лист до І. Ф. (ч. 27) . . .	98—103
Лист до І. Ф. (ч. 28) . . .	103—109
Лист С. Тургенева з увагами М. Драгоманова . . .	109—111
В редакцію „Зорі“ (ч. 29) . .	112—113
Лист до І. Ф. (ч. 30) . . .	113—117
Лист до І. Ф. (ч. 31) . . .	117—120
Лист до І. Ф. (ч. 32) . . .	120—124
Лист до І. Ф. (ч. 33) . . .	124—126
Перший лист до Петербуржця (ч. 34)	126—131
Другий лист до Петербуржця (ч. 35)	131—139
Рік 1886.	
Лист до І. Ф. (ч. 36) . . .	140—144
Лист до І. Ф. (ч. 37) . . .	144—146
Виписка з листа М. Лисенка, писана рукою М. Драгоманова (ч. 38)	146—147
Лист до І. Ф. (ч. 39) . . .	147—148
Лист до І. Ф. (ч. 40) . . .	149—151
Лист до Прихильного (ч. 41) .	151—153
Перший лист до Киян (ч. 42) .	153—177
Лист до І. Ф. (ч. 43) . . .	177—179
Лист до І. Ф. (ч. 44) . . .	179—183
Лист до І. Ф. (ч. 45) . . .	183—188

	стор.
Лист до І. Ф. (ч. 46) . . .	188—190
Уваги на „Программу украинцевъ соціалистовъ-федералистовъ“ (ч. 47)	190—192
Лист до ред. „Kurjera Lwowskiego“ (ч. 46)	192—195
Лист до І. Ф. (ч. 47) . . .	195—201
Лист до І. Ф. (ч. 48) . . .	201—203
Лист до І. Ф. (ч. 49) . . .	203—207
Лист до Б. Бачинського (ч. 50) .	207—208
Лист до І. Ф. (ч. 52) . . .	209—211
Другий лист до Киян (ч. 53) . .	211—220
Лист до І. Ф. (ч. 54) . . .	221—224
Лист до І. Ф. (ч. 55) . . .	224—228
До суду земльаків (ч. 56) . .	229—236
Лист до І. Ф. (ч. 57) . . .	236—237
Лист до І. Ф. (ч. 58) . . .	237—240
Лист до невідомого Галичанина (ч. 59)	240—243
Лист до І. Ф. (ч. 60) . . .	243—245
Лист до І. Ф. (ч. 61) . . .	245—247
Лист де І. Ф. (ч. 62) . . .	247—250
Лист до І. Ф. (ч. 63) . . .	250—251
Лист до І. Ф. (ч. 64) . . .	252—255
Лист до І. Ф. (ч. 65) . . .	255—260

Часть друга.

Передмова	III—VI
Рік 1887.	
Лист до І. Ф. (ч. 66) . . .	1—3
Третій лист до Киян (ч. 67) .	4—79
Лист до І. Ф. (ч. 68) . . .	79—88

	стор.
Лист в редакцію Przeglądu Społecznego (ч. 69)	88—90
Лист до І. Ф. (ч. 70)	90—92
Лист до І. Ф. (ч. 71)	92—96
Кореспондентка до І. Ф. (ч. 72)	96
Лист до М. Павлика (ч. 73)	96—99
Лист до М. Павлика (ч. 74)	99—103
Лист до І. Ф. (ч. 75)	104
Лист до І. Ф. (ч. 76)	105—107
Лист до І. Ф. (ч. 77)	107—109
Лист до І. Ф. (ч. 78)	109—111
Лист до І. Ф. (ч. 79)	111—114
Рік 1888.	
Лист до І. Ф. (ч. 80)	115—116
Лист до І. Ф. (ч. 81)	117—120
Лист до І. Ф. (ч. 82)	120—122
Лист до І. Ф. (ч. 83)	122—125
Поправки до К. Lw.	125—126
Лист до О. Конiського (ч. 84)	126—131
Лист до І. Ф. (ч 85)	131—133
Лист до І. Ф. (ч. 86)	133—135
Лист до І. Ф. (ч. 87)	136—138
Лист до І. Ф. (ч. 88)	138—139
Лист до І. Ф. (ч. 89)	139—143
Лист до Ол. Конiського (ч. 90)	143—148
Лист до І. Ф. (ч. 91)	148—150
Рік 1889.	
Лист до І. Ф. (ч. 92)	151—153
Лист до І. Ф. (ч. 93)	153—154
Лист до І. Ф. (ч. 94)	154
Лист до І. Ф. (ч. 95)	155—156
Лист до І. Ф. (ч. 96)	156—157
Лист до І. Ф. (ч. 97)	157—158
Лист до І. Ф. (ч. 98)	158—160
Лист до Б. К. (ч. 99)	160—164
Лист до І. Ф. (ч. 100)	164—168
Лист до І. Ф. (ч. 101)	168—169

	стор.
Рік 1890.	
Лист до І. Ф. (ч. 102)	170—173
Лист до І. Ф. (ч. 103)	173—176
Лист до І. Ф. (ч. 104)	176—180
Лист до І. Ф. (ч. 105)	180—182
Лист до І. Ф. (ч. 106)	182—183
Рік 1891.	
Лист до І. Ф. (ч. 107)	184—185
Лист до Вас. Н. Коналевського (ч. 108)	186—188
Лист до І. Ф. (ч. 109)	189—191
Лист до І. Ф. (ч. 110)	192—195
Лист до І. Ф. (ч. 111)	195—196
Лист до І. Ф. (ч. 112)	196—198
Лист до І. Ф. (ч. 113)	198—199
Лист до І. Ф. (ч. 114)	199—200
Лист до І. Ф. (ч. 115)	200—202
Лист до І. Ф. (ч. 116)	202—203
Лист до І. Ф. (ч. 117)	203—205
Рік 1892.	
Лист до І. Ф. (ч. 118)	206—208
Лист до І. Ф. (ч. 119)	208—210
Лист до невідомого Українця (ч. 120)	210—213
Лист до І. Ф. (ч. 121)	213—215
Лист до редактора „Правди“ (ч. 122)	215—216
Лист до І. Ф. (ч. 123)	216—218
Лист до І. Ф. (ч. 124)	219
Лист до І. Ф. (ч. 125)	219—221
Лист до І. Ф. (ч. 126)	221—222
Лист до І. Ф. (ч. 127)	222—224
Рік 1893.	
Лист до І. Ф. (ч. 128)	225—227
Лист до І. Ф. (ч. 129)	228—230
Лист до І. Ф. (ч. 130)	230—232
Лист до І. Ф. (ч. 131)	232—235

стор.

Лист до І. Ф. (ч. 132) . . . 235—236
Лист до І. Ф. (ч. 133) . . . 236—239
Лист до І. Ф. (ч. 134) . . . 239—240
Лист до І. Ф. (ч. 135) . . . 240—242
Лист до І. Ф. (ч. 136) . . . 243
Лист до І. Ф. (ч. 137) . . 243—244
Лист до І. Ф. (ч. 138) . . . 245—247
Лист до І. Ф. (ч. 139) . . . 247—248
Лист до І. Ф. (ч. 140) . . . 248—249
Лист до І. Ф. (ч. 141) . . . 249—251

Рік 1894.

Лист до І. Ф. (ч. 142) . . . 252
Лист до І. Ф. (ч. 143) . . . 253—255
Лист до І. Ф. (ч. 144) . . . 255—257
Листок Ом. Огоновського до Драгоманова з увагою Драгоманова (ч. 145) 258
Лист до І. Ф. (ч. 146) . . . 258—261
Лист до І. Ф. (ч. 147) . . . 261—262
Лист до І. Ф. (ч. 148) . . . 262—263
Лист до І. Ф. (ч. 149) . . . 263—265
Лист до І. Ф. (ч. 150) . . . 265—269
Лист до І. Ф. (ч. 151) . . . 269—270
Лист до І. Ф. (ч. 152) . . . 271—273
Лист до І. Ф. (ч. 153) . . . 273
Лист до І. Ф. (ч. 154) . . . 273—276
Лист до І. Ф. (ч. 155) . . . 276—277
Лист до І. Ф. (ч. 156) . . . 277—278
Лист до І. Ф. (ч. 157) . . . 278—279
Лист до І. Ф. (ч. 158) . . . 279—280
Лист до І. Ф. (ч. 159) . . . 280—282
Лист до І. Ф. (ч. 160) . . . 282—283
Лист до І. Ф. (ч. 161) . . . 284—286
Лист до І. Ф. (ч. 162) . . . 286—287
Лист до І. Ф. (ч. 163) . . . 287—289
Лист до І. Ф. (ч. 164) . . . 289—290
Лист до І. Ф. (ч. 165) . . . 290—293

стор.

Рік 1895.

Лист до І. Ф. (ч. 166) . . . 294
Лист до Богдана Кистяковського (ч. 167) . . . . . 295—298
Лист до І. Ф. (ч. 168) . . . 298—300

Додаток.

І. Лист М. Драгоманова до В. Навроцького . . . . . 303—306
ІІ. Три листи до редакції „Друга“:
Перший лист . . . . . 307—314
Украинщина или Рутенщина? (Другий лист) . . . . . 315—328
Третій лист до ред. „Друга“ . 328—355
ІІІ Правдиве слово Хлібороба, брошушура д. Волховського . 356—369
ІV. Із оборонної промови О. Терлецького на розправі за сю брошуру 370—373
V. В справі реформи нашої правописі. М. Драгоманова . . 374—389
VI. Попівство і народній прогресс в Австр. Русі (З листу до гал. народовця) М. Драгоманова . . . . 390—397
VII Общерусство Костомарова (З листу до редакції „Правди“) М. Драгоманова . . . . . 398—404
VIII Балтійскі Німці. М. Драгоманова . 405—409
IX. Программа Костомарова з 1846 р. 410—413
X. Точки додані до листу М. Др. до Ів. Фр. . . . . . 414—417
XI. Памяті учителя, О. Андровича . 418—423

НБ ПНУС
579735

Оповістка.

„Українсько-руська Видавнича Спілка" видала доси отсї книжки:

В першій серії:

		Ціна в короновій вал.		
1.	**С. Ковалів.** Девертир і инші оповідання	(1·20)	1·60	Кор.
2.	**Іван Франко.** Поеми.	(1·20)	1·60	„
3.	**О. Кобилянська.** Покора і инші опов.	(1·00)	1·40	„
4.	**Ґю де Мопасан.** Дика пані і инші оп.	(0·90)	1·30	„
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оп.	(1·00)	1·40	„
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і инші оп.	(1·20)	1·60	„
7.	**Кнут Гамсун.** Голод. роман	(1·80)	2·20	„
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезії	(1·20)	1·60	„
9.	**С. Ковалів.** Громадські промисловці, оповідання	(1·20)	1·60	„
10.	**У. Шекспір.** Гамлет, принц даньский	(1·40)	1·80	„
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповід.	(1·00)	1·40	„
12.	**Богдан Лепкий.** З життя. Оповідання.	(0·80)	1·20	„
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	(1·20)	1·60	„
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповідання	(1·20)	1·60	„
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гостроха	(1·00)	1·40	„
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	(1·00)	1·40	„
17.	**В. Короленко.** Судний день	(0·80)	1·20	„
18.	**У. Шекспір.** Макбет	(1·20)	1·60	„
19.	**К. Ґуцков.** Уріель Акоста	(1·00)	1·40	„
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	(1·40)	1·80	„
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	(1·20)	1·60	„
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	(0·50)	0·90	„
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник. . . .	(1·20)	1·60	„
24.	**М. Коцюбинський.** По людському .	(1·60)	2·00	„
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма . .	(0·60)	1·00	„
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї .	(1·20)	1·60	„
27.	**У. Шекспір.** Юлій Цезар	(1·20)	1·60	„
28.	**Л. Толстой.** Відродженє, (3 томи) . .	(3·20)	3·60	„
29.	**К. Гавлїчек-Боровский.** Вибір поезій	(1·20)	1·60	„

30.	**Ф. Заревич.** Хлопська дитина . . .	(1·40)	1·80 Кор.
31.	**І. Франко.** Коваль Бассім	(1·20)	1·60 „
32.	**У. Шекспір.** Антоній і Клеопатра .	(1·40)	1·80 „
33.	**Е. Тимченко.** Калевала, фінська епопея	(2·60)	3·00 „
34.	**О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповід.	(1·00)	1·40 „
35.	**У. Шекспір.** Багато галасу з нечевли	(1·20)	1·60 „
36.	**Іван Франко.** Сім казок, повелі . .	(1·00)	1·40 „
37.	**С. Воробкевич.** Над Прутом, поезії	(1·20)	1·60 „
38.	**У. Шекспір.** Ромео і Джульєта .	(1·40)	1·80 „
39.	**К. Сроковський.** Оповідання	(1·00)	1·40 „
40.	**А. Кримський.** Пальмове гилля, . .	(1·60)	2·00 „
41.	**О. Конпський.** Молодий вік М. Одинця	(1·60)	2·00 „
	на лїпшім папері		3·00 „
42.	**Ґю де Монасан.** Горда і иньші оповід.	(0·90)	1·30 „
43.	**В. Кравченко.** Буденне житє. Оповід.	(1·60)	2·00 „
44.	**У. Шекспір.** Король Лір	(1·40)	1·80 „
45.	**Д. Лукіянович.** За Кадильну, повість	(2·60)	3·00 „
46.	**Г. Гайне.** Подорож на Гарц	(0·80)	1·20 „
47.	**І. Франко.** Захар Беркут	(1·20)	1·60 „
48.	**У. Шекспір.** Міра за міру	(1·00)	1·40 „
49.	**М. Коцюбинський.** Поєдинок і ин. оп.	(1·60)	2·00 „
50.	**О. Стороженко.** Марко проклятий, пое.	(1·00)	1·40 „
51.	**С. Ковалів** Риболови	(1·60)	2·00 „
52.	**Марко Вовчок.** Народні оповідання. т. І.	(1·60)	2·00 „
53.	**П. Мирний.** Серед степів. Оповідання	(2·60)	3·00 „
54.	**Е. Нрошинська.** Перекиньчики. . .	(2·20)	2·60 „
55.	**В. Винниченко.** Повісти й оповід. .	(2·60)	3·00 „
56.	**Л. Мартович.** Хитрий Панько . . .	(1·10)	1·50 „
57.	**В. Вересаєв.** Записки лїкаря	(2·60)	3·00 „
58.	**М. Вовчок** Народні оповідання Г. II.	(1.60)	2·00 „
59.	**М. Горький.** Мальва і иньші опов.	(2·10)	2·50 „
60.	**М. Дерлиця.** Композитор і иньші опов.	(1·60)	2·00 „
61.	**Ю. Заєр.** Легенди	(2·00)	2·40 „
62.	**А. Чехов.** Змора і инь. опов. . . .	(2·00)	2·40 „
63.	**Н. Кобринська.** Ядзя і Катрусн та иньші оповідання	(1·40)	1·80 „
64.	**Д. Лукіянович.** Від кривди, по. ість	(1·60)	2·00 „
65.	**А. Чайковський.** Оповідання	(1·60)	2·00 „
66.	**Марко Вовчок.** Народні оповід. т. III.	(3·40)	3·80 „
67—68.	**І. Левицький.** Хмари	(4·40)	4·80 „
69—70.	**Е. Золя.** Жерміналь	(5·60)	6·00 „
71.	**О. Маковей.** Оповідання	(2·60)	3·00 „
72.	**І. Франко.** На лопї природи	(3·20)	3·60 „
73.	**Кар. Кавицкі.** Народність і її початки	(0·60)	1·00 „
74.	**Фр. Енґельс.** Людвік Фаєрбах . . .	(0·50)	0·90 „
75.	**Фр. Енґельс.** Початки родини. . .	(1·50)	1·90 „
76.	**Ш. Сеньобо.** Австрия в XIX столїтю	(0·80)	1·20 „